लोचनाह्वयाया ध्वन्यालोकटीकायाः प्रणेतारो महामाहेश्वराचार्यश्रीमदभिनवगुप्तपादाचार्या अपि खिस्ताब्दीयदशमशतकोत्तरभाग एकादशशतकारम्भे च कश्मीरेष्वेवासन्निति तत्कृतबृहत्प्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीसमाप्तौ 'इति नवतितमेऽस्मिन्वत्सरेऽन्त्ये युगांशे तिथिशशिजलधिस्थे (४११५) मार्गशीर्षावसाने' इत्यादि पद्यात्प्रतीयते. श्रीलक्ष्मणगुप्तः भट्टेन्दुराजः, भट्टतौतः, इति त्रयोऽप्युपाध्यायाः, वराहगुप्तः पितामहः; चुखलो नाम जनकः; मनोरथगुप्तोऽनुजः; कर्णक्षेमराजाद्याश्च शिष्याः श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तानामासन्नित्यपि तत्प्रणीतग्रन्थेभ्यो ज्ञायते. ग्रन्थाश्चाचार्यप्रणीतग्रन्थेभ्योऽस्मदवगता एते–(१) अनुत्तराष्टिका, (२) काव्यकौतुकस्य (भट्टतौतकृतस्य) विवरणम्, (३) क्रमस्तोत्रम्, (४) घटकर्परकुलकविवृतिः, (५) तन्त्रवटधानिका, (६) तन्त्रसारः, (७) तन्त्रालोकः, (८) देहस्थदेवताचक्रस्तोत्रम्, (९) ध्वन्यालोकलोचनम्, (१०) नाट्यलोचनम्, (११) परमार्थचर्चा, (१२) परमार्थद्वादशिका, (१३) परमार्थसारः, (१४) परात्रिंशिकाविवरणम्, (१५) प्रकरणस्तोत्रम्, (१६) प्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी बृहती वृत्तिः, (१७) प्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी लघुवृत्तिः, (१८) बोधपञ्चदशिका, (१९) भगवद्गीताटीका, (२०) भारतीयनाट्यशास्त्रटीका, (२१) भैरवस्तोत्रम्, (२२) महोपदेशविंशतिः, (२३) मालिनीविजयवार्तिकम्, एतेषु काव्यकौतुकविवरणं क्रमस्तोत्रं नाट्यलोचनं प्रकरणस्तोत्रं भारतीयनाट्यशास्त्रटीका चेति ग्रन्थपञ्चकमपहाय सर्वेऽपि ग्रन्था अस्मदवलोकिताः सन्ति. ध्वन्यालोकलोचने च (१) अमरुकः, (२) अर्जुनचरितम्, (३) अभिनवगुप्तः, (४) भट्टेन्दुराजः, (५) उत्पलाचार्याः, (६) उद्भटः, (७) ऐतिहासिकाः, (८) कादम्बरीकथासारः (भट्टजयन्तप्रणीतः), (९) काव्यकौतुकविवरणम्, (१०) कालिदासः, (११) चन्द्रिकाकारः, (१२) जयन्तभट्टः, (१३) तापसवत्सराजः, (१४) भट्टतौतः, (१५) दण्डी, (१६) भट्टनायकः, (१७) भट्टः (मीमांसकः), (१८) भरतः, भरतशास्त्रम्, (१९) भर्तृहरिः, (२०) भामहः, (२१) भामहविवरणम्, (२२) मनोरथकविः (आनन्दवर्धनाचार्यसमकालभवः), (२३) मुनिः (भरतः), (२४) यशोवर्मा, (२५) रघुवंशम्, (२६) रत्नावली, (२७) रामाभ्युदयम् (यशोवर्मप्रणीतम्), (२८) वामनः, (२९) विक्रमोर्वशी, (३०) विनिश्चयटीकाधर्मोत्तमाविवृतिः, (३१) विवरणकृत्, (३२) विषमबाणलीला, (३३) स्वप्नवासवदत्ताख्यनाटकम्, (३४) हरिविजयम्, एतानि नामानि समुपलभ्यन्ते तत्र चन्द्रिकाभिधा काचन ध्वन्यालोकस्य व्याख्या लोचननिर्माणात्प्रागप्यासीदिति 'किं लोचनं विनालोको भाति चन्द्रिकयापि हि' इत्यादिलोचनान्तस्थितपद्यतः, मध्ये मध्ये च तन्मतखण्डनतः प्रतीयते. स च चन्द्रिकाकारः श्री-

---

१. तद्देशप्रसिद्धे लौकिकाब्दे. कलिगताब्देषु पञ्चविंशतिरहितेषु शतेन तष्टेषु यदवशिष्यते स एव लौकिकाब्दः. २. कलियुगे. ३. एतत्क्रमस्तोत्रं षट्षष्ठिमिते लौकिकाब्दे (९९१ खिस्ताब्दे) कृतमाचार्यैरिति तत्समाप्तिश्लोकाज्ज्ञायते. ४. एतद्भैरवस्तोत्रमष्टषष्टिमिते लौकिकाब्दे विहितमिति तत्समाप्तौ स्फुटम्.

महाचार्याभिनवगुप्तपादानां कथनं पूर्ववंशोद्भव इत्यपि अन्यमतनिराकरणानन्तरं 'इत्यलं निजपूर्वजसगोत्रैः साकं विवादेन' (१२१ पृष्ठे), 'चन्द्रिकाकारस्तु पठित—इत्यलं पूर्ववंश्यैः सह विवादेन' (१८५ पृष्ठे) इत्यादिभिर्लोचनस्थवाक्यैः प्रतीयते. लोचनं तु ध्वन्यालोकोद्योतत्रयस्यैव समुपलभ्यते, चतुर्थोद्योतस्य तु मूलमात्रमेव.

अस्माभिस्तु सलोचनस्य ध्वन्यालोकस्य पुस्तकत्रयं संकलितम्. तत्र कश्मीरमहाराजाश्रितज्योतिर्विदुपाह्वपण्डितश्रीदयारामशर्मणां पुस्तकस्य प्रतिरूपकं (१९३०) मिते विक्रमाब्दे कश्मीरानधिवसद्भिरस्माभिर्गृहीतं प्रायः शुद्धं क-संज्ञकम्.

अपरं विद्वन्मूर्धन्यभाण्डारकरोपाह्वश्रीरामकृष्णशर्मभिः पुण्यपत्तनस्थराजकीयपुस्तकालयस्य पुस्तकं प्रहितमासीत्पूर्वतरे वर्षे. तदपि कस्यचित्काश्मीरिकपुस्तकस्य प्रतिरूपकं ख-संज्ञकम्.

तृतीयं मैसूरनगरस्थमहाराजहाइस्कूलसंस्कृताध्यापकैः आ॰ अनन्ताचार्यपण्डितैः कस्यचन शतद्वयवर्षप्राचीनस्य तालपत्रपुस्तकस्य प्रतिरूपकं तैलङ्गाक्षरसमुद्दङ्कितं प्रहितम्. तत्तु ग-संज्ञकम्. तत्पठनं तु जयपुरस्थजैनपाठशालाध्यापकद्विवेदिकाशिनाथशास्त्रिणां साहाय्येन विहितम्.

इत्थं पुस्तकत्रयाधारेण कृतेऽपि मुद्रणे ग्रन्थस्यातिकाठिन्यात्पुस्तकानामनतिशुद्धत्वान्मतिमान्द्याच्चोर्वरितानशुद्धांशान्विद्वांसः स्वयमपोहन्तु, भवन्तु च सानुकम्पा अस्मास्विति भद्रम्.

काव्यमाला ।

श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यप्रणीतो ध्वन्यालोकः ।

श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितया लोचनाख्यया व्याख्ययानुगतः ।

प्रथम उद्द्योतः ।

स्वेच्छाकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः ।
त्रायन्तां वो[2] मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः ॥

अपूर्वं यद्वस्तु प्रथयति विना कारणकलां
जगद्ग्रावप्रख्यं निजरसभरात्सारयति च ।
क्रमात्प्रख्योपाख्याप्रसरसुभगं भासयति त-
त्सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते ॥
भट्टेन्दुराजचरणाब्जकृताधिवासहृद्यश्रुतोऽभिनवगुप्तपदाभिधोऽहम् ।
यत्किंचिदप्यनुरणन्स्फुटयामि काव्यालोकं सुलोचननियोजनया जनस्य ॥

स्वयमविच्छिन्नपरमेश्वरनमस्कारसंपत्तिचरितार्थोऽपि व्याख्यातृश्रोतॄणामविघ्नेनाभीष्टव्याख्याश्रवणलक्षणफलसंपत्तये समुचिताशीःप्रकटनद्वारेण परमेश्वरसांमुख्यं करोति वृत्तिकारः—स्वेच्छेति । मधुरिपोर्नखा वो[7] युष्मान्व्याख्यातृश्रोतॄंस्त्रायन्ताम् । तेषामेव संबोधनयोग्यत्वात् । संबोधनसारो हि युष्मदर्थः । त्राणं चाभीष्टलाभं प्रति साहाय्याचरणम् । तच्च तत्प्रतिद्वन्द्विविघ्नापसारणादिना भवतीति । इयदत्र त्राणं विवक्षितम् । नित्योद्योगिनश्च भगवतः समीहाप्रत्यवायप्रतियोगितद्वैतोन्मादप्रतीतिनिवारणो ध्व-

---

१. 'विजितेन्दवः' ग. २. 'वः प्रपन्नार्तिच्छिदो मधुरिपोर्नखाः' ग.

---

१. क-पुस्तके टीकारम्भे "उपास्महे स्वात्मभवं वयं तं स्वच्छन्दमानन्दसमुद्रमीशम् । व्याप्तं जगच्छक्तिपरम्पराभिरस्पष्टपारं परमेष्ठिनापि ॥' इदं हि वर्णितविधि-नमनोरञ्जनाय निजान्तेवासिवर्गसंतोषजननाय च दुर्हृदयांहृदिजिनसहृदयसमुदायसमुत्ते-जित. श्रीमदभिनवगुप्तपादोपदिष्टशिष्यपरम्पराप्राप्तमभीष्टदेवतासमुद्दीपकणक ध्वन्या-लोचने मङ्गलं विशेषि" इत्यधिकमस्ति २. 'अनुरणन्' क-ख. ३ 'सुलोचन' ख. ४ 'अपि' ग-पुस्तके नास्ति ५ 'अविघ्नाभीष्ट' ग. ६. 'संप्रत्यादिना' ग. ७. 'वो' ग-पुस्तके नास्ति ८ 'एवात्र' ग. ९. 'फललाभं' ग. १० 'साहाय्य-का-' क-ख. ११. 'प्रति' ग-पुस्तके नास्ति.

'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैः समाम्नातपूर्व-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।

[illegible] एव । [illegible] इन्दुर्वै । अत्रार्थ-शक्त्युद्भवानुरणनमूलेन ध्वनिना बालचन्द्रत्वं ध्वन्यते । [illegible] चन्द्रस्य वि-[illegible]मिवेति ध्वन्यते । आगमकालिकं च जगतां मुखतिलकम् । नरहरिनखानां तैव सोऽञ्जरेण प्लोम प्रतिपादितम् । किं च तदीया मन्थना कुटि-लिमान चावलोक्य बालचन्द्रः स्वात्मनि भेदमनुभवति । तुल्येऽपि मन्थार्दिकाका-रयोगेऽसौ प्रथमार्तिनिवारणकुशला, न त्वहमिति व्यतिरेकालंकारध्वनिः । किं चाहं पूर्वमेक एवासाधारणवैशद्याकारयोगात्समस्तजनाभिलषणीयताभाजनमभवम्, अत्र पुनरेवंविधा नैरा दश बालचन्द्राकाराः सन्तीति निर्विद्य सम्प्रति तानेव लोको बा-लेन्दुबहुमानेन पश्यति, न तु मामित्याकलय्य बालेन्दुरविरतमायासमनुभवतीत्युत्प्रेक्षा-पद्धतिध्वनिरपि । एवं वस्त्वलंकाररसभेदेन त्रिधा ध्वनिरत्र श्लोकेऽस्मद्गुरुभिर्व्याख्यातः ॥ अथ प्राधान्येनाभिधेयस्वरूपमभिदधदप्रधानतया प्रयोजनप्रयोजनसंबन्धप्रयोजनं च सामर्थ्यात्प्रकटयन्नादिवाक्यमाह—**काव्यस्यात्मेति** । काव्यात्मशब्दसंनिधानाद्बुध-

१ शक्तिना' ग. २ 'कारणापेक्षा' ख. ३ 'स्वेच्छाकेसरिण' ग. ४ 'हननो-चितनथाविधेच्छाशरीरमहादेव' ग. ५ 'सभाविन' क-ख. ६ 'विश्वक्लेशकरण एवेति' ग. ७. 'तदेक' ख. ८. 'अपि' ग-पुस्तके नास्ति ९ 'परम' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति १०. 'चक्र' ख. ११ 'आयासेन' क-ख. १२ 'तत्र' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति १३. 'नरा' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति १४ 'एवं' ग. १५ 'इत्युत्प्रेक्षते इत्युत्प्रेक्षा-पद्धति' क-ख. १६. 'रस' ग-पुस्तके नास्ति. १७. 'प्रयोजन' ग-पुस्तके नास्ति. १८ 'तत्सम्बन्धिप्रयोजनं' ग.

केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं
तेने ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥ १ ॥'

बुधैः काव्यतत्त्वविद्भिः काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति संज्ञितः परम्परया यः समाम्नातः समाख्यातः, तस्य सहृदयजनमनःप्रकाशमानस्याप्यभाव-

---

बुधशब्दोऽत्र काव्यात्मावबोधैकनिमित्तक इत्यभिप्रायेण विवृणोति—काव्यतत्त्वविद्भिरिति । आत्मशब्दस्य तत्त्वशब्देनार्थं विवृण्वानः सारत्वमपरशब्दवैलक्षण्यकारित्वं च दर्शयति । इतिशब्दः स्वरूपपरत्वं ध्वनिशब्दस्याचष्टे । तदर्थस्य विवादास्पदीभूततया निर्णयाभावेऽर्थतत्त्वायोगात् । एतद्विवृणोति—संज्ञित इति । वस्तुतस्तु न संज्ञामात्रेणोक्तम् । अपि त्वस्यैव ध्वनिशब्दवाच्यं प्रत्युत ममसारभूतम् । नन्वन्यथा बुधास्तत्समामनेयुरित्यभिप्रायेण विवृणोति—तस्य सहृदयेत्यादिना । एवं तु युक्ततरम् । इतिशब्दो भिन्नक्रमो वाक्यार्थपरामर्शकः । ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मेति यः समाम्नातः । पदार्थपरामर्शकत्वे हि ध्वनिसंज्ञितोऽर्थः इति कासंगतिः । एवं हि ध्वनिशब्दः काव्यस्यात्मेत्युक्तं भवेत् । गतिरेवमाहेति यथा । न च विप्रतिपत्तिस्थानमपदेव । प्रत्युत शब्द एव धर्मिणि धर्ममात्रकृता विप्रतिपत्तिः । इत्यलमप्रस्तुतेन भूयसा सहृदयमनोद्वेजनेन । बुधस्यैकस्य प्रामादिकमपि तथाभिधानं स्यात्, न तु भूयसां तद्युक्तम् । तेन बुधैरिति बहुवचनम् । एतदेव व्याचष्टे—परम्परयेति । अविच्छिन्नेन प्रवाहेण तैरेतैरुक्तम् । विनापि विशिष्टपुस्तकेषु निवेशनादित्यभिप्रायः । न च बुधा भूयांसोऽनादरणीयं वस्त्वादरेणोपदिशेयुः । एतत्त्वादरेणोपदिष्टम् । तदाह—समाम्नातपूर्व इति । पूर्वग्रहणेनेदमेवात्मना नात्र संभाव्यत इत्याह । व्याचष्टे च—समाख्यातः सम्यगासमन्तात्ख्यात प्रकटित इत्यनेन । तस्येति । यस्याधिगमाय प्रत्युत यतनीयं का तैरसंभावना । अत किं ब्रूमः । अपारं सौन्दर्यमभाववादिनामिति भावः । न चास्माभिरभाववादिनो विकल्पाः श्रुताः । किं तु संभाव्य दूषयिष्यन्ते । अतः परोक्षत्वम् । न च भविष्यद्वस्तु दूषयितुं शक्यम् । अनुत्पन्नत्वादेव । तदपि बुद्ध्यारोपितं दूष्यत इति

---

१. 'अविषय' ग. २. 'येन' ग.

---

१. 'बोधनिमित्त इत्यभि' ग. २. 'तत्तदर्थस्य' ग. ३ 'निश्चयायोगात्' ग. ४. 'त्वस्यैव' ख 'त्वन्यथ' ग. ५ 'आमनेयु कथयेरन्' क-ख, 'त्वनादरामामिनेयुरित्यभिप्रायेण' ग. ६ 'युक्तत्वम्' ग. ७ 'ध्वनिलक्षणार्थक' ग ८. 'पदार्थकत्वे' ग. ९. 'संज्ञके' ग. १० 'हि' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ११. 'तदेव व्याचष्टे' ग. १२. 'किं' ग. १३ 'पुस्तकविनिवेशनात्' ग. १४ 'सम्यगाम्नातपूर्व' ग. १५ 'प्रथमान्ता' ख. १६. 'व्याचष्टे च सम्यगाम्नात प्रकटीकृत.' ग. १७ 'तत्राभावसंभावना' ग. १८. 'कृताः' क-ख. १९. 'दूयसिष्यते' ग.

मन्ये जगदुः । तदभाववादिनां चामी विकल्पाः संभवन्ति । तत्र केचि-

चेत्, बुद्ध्यारोपितत्वादेव भविष्यत्वहानिः । अतो भूतकालोन्मेषात्परोक्षाद्विशिष्टवचनत्वप्रतिभानाभावाच्च लिटा प्रयोगः कृतः—जगदुरिति । तथाख्यानायैव संभाव्यदूषणं प्रकटयिष्यति । संभावनापि नेयमसंभवतो युक्ता, अपि तु संभवत एव । अन्यथा संभावनानामपर्यवसानं स्यात्, दूषणानां च । अतः संभावनानामभिधायिष्यमाणानां समर्थयितुं पूर्वं संभवन्तीत्याह । संभाव्यन्त इति तूच्यमाने पुनरुक्तार्थमेव स्यात् । न च संभवस्य संभावना । अपि तु सा वर्तमानत्वेन स्फुटेति वर्तमानेनैव निर्देशः । ननु संभवद्वस्तुमूलया संभावनया यत्संभावितं तद्दूषयितुमशक्यमित्याशङ्क्याह—विकल्पा इति । न तु वस्तु संभवति तादृक् यत इयं संभावना । अपि तु विकल्पा एव । ते च तत्त्वाववोधवन्ध्यतया स्फुरेयुरपि । अत एव 'आचक्षीरन्' इत्यादयोऽत्र संभावनाभिप्राया लिङ्प्रयोगा अतीतपरमार्था एव पर्यवस्यन्ति । यथा—'यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्बहिर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः काकांश्च वारयेत् ॥' इत्यत्रार्थायैवं काव्यस्य दृष्टता स्यात्तदेवमवलोकयेतेति भूतप्राणैव । यदि न स्यात्ततः किं स्यादित्येनापि किं वृत्तम्, यदि न पूर्वं भवनस्य संभावनेत्ययमेवार्थः । इत्यलमप्रकृतेन बहुना । तत्र समयापेक्षणेन शब्दोऽर्थप्रतिपादक इति कृत्वा वाच्यव्यतिरिक्तं नास्ति व्यङ्ग्यम् । सदपि वा तदभिधाक्षिप्तं शब्दावगतार्थबलाकृष्टत्वाद्भाक्तम् । तदनाक्षिप्तमपि वा न वक्तुं शक्यम्, कुमारीष्विव भर्तृसुखमतद्विज्ञेषु । एतत्त्रय एवैते प्रधानविप्रतिपत्तिप्रकाराः । तत्राभावविकल्पस्य त्रयः प्रकाराः । शब्दार्थगुणालंकाराणामेव शब्दार्थशोभाकारित्वाल्लोकशास्त्रातिरिक्तसुन्दरशब्दार्थमयस्य काव्यस्यान्यशोभाहेतुः कश्चिदन्योऽस्ति योऽस्माभिर्न गणित इत्येकः प्रकारः । यो वा न गणितः स शोभाकार्येव न भवतीति द्वितीयः । अथ शोभाकारी भवति तर्ह्यस्मदुक्त एव गुणे वालंकारे वान्तर्भवति । *नामान्तरकरणे तु कियदिदं पाण्डित्यम्* । अथापि गुणेष्वलंकारेषु वान्तर्भावः, तथापि किंचिद्विशेषलेशमाश्रित्य नामान्तरमात्रम् । उपमा-

१ 'तत्र' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

१ 'प्रतिभानात्' ख. २ 'च' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ३ 'संभवन्तीत्याह' ग. ४ 'संभवन्तीति । संभाव्यन्त इति' क-ख. ५ 'संभावयामि' ख. ६ 'ननु च' ग. ७ 'न वस्तुसंभावना तादृक्कियत इयं' ग. ८. 'विकल्प एव' क-ख. ९ 'अर्थात्' ग-पुस्तके नास्ति १० 'तदेव' क-ख. ११. 'इत्यत्रापि किं वृत्तं यदि पूर्वत्र भवनस्य संभावनेत्ययमेवार्थ' ग. १२ 'अभिधावृत्त्या' ग. १३ 'शब्दानुगतार्थ' ख. १४. 'शब्दार्थ' ख. १५ 'इति' ग. १६. 'प्रधानानि' ग. १७ 'काव्यस्य न शोभा' ग. १८. 'द्वितीयः प्रकारः' ग. १९. 'वा नान्तर्भाव.' ग. २०. 'अविशेष' ग. २१. 'नामान्तरकरणम्' ग.

दाचक्षीरन्—शब्दार्थशरीरं तावत्काव्यम् । तत्र शब्दगताश्चारुत्वहेतवोऽनुप्रासादयः प्रसिद्धा एव । अर्थगताश्चोपमादयः । वर्णसंघटनाधर्माश्च ये माधुर्यादयस्तेऽपि प्रतीयन्ते । तदनतिरिक्तवृत्तयोऽपि याः कैश्चिदुप-

---

विचित्रप्रकाराणामसंख्यत्वात् । तथापि गुणालंकारव्यतिरिक्तस्याभाव एव । तावन्मात्रेण च किं कृतम् । अन्यस्यापि वैचित्र्यस्य शक्योत्प्रेक्ष्यत्वात् । चिरन्तनैर्हि भरतमुनिप्रभृतिभिर्यमकोपमे शब्दार्थालंकारत्वेनेष्टे । तत्प्रपञ्चदिक्प्रदर्शनं त्वन्यैरलंकारकारैः कृतम् । तत्र यथा 'कर्मण्यण्' इत्यत्र कुम्भकाराद्युदाहरणं श्रुत्वा स्वयं नगरकारादिशब्दा उत्प्रेक्ष्यन्ते । तावता क आत्मनि बहुमानः । एवं प्रकृतेऽपीति तृतीयः प्रकारः । एवमेतन्निर्धारितरूपः अन्यौ च द्वौ इति पञ्च विकल्पा इति तात्पर्यार्थः । तानेव क्रमेणाह—शब्दार्थशरीरं तावदित्यादिना । तावद्ग्रहणेन कस्याप्यत्र न विप्रतिपत्तिरिति दर्शयति । नैव शब्दार्थौ न तावद्ध्वनिः । संज्ञामात्रे हि को गुणः । अथ शब्दार्थयोश्चारुत्वं स ध्वनिः । तथापि द्विविधं चारुत्वम्—स्वरूपमात्रनिष्ठम्, संघटनाश्रितं च । तत्र शब्दानां स्वरूपमात्रकृतं चारुत्वं शब्दालंकारेभ्यः । संघटनाश्रितं तु शब्दगुणेभ्यः । एवमर्थानां चारुत्वं स्वरूपमात्रनिष्ठमुपमादिभ्यः । संघटनापर्यवसितं त्वर्थगुणेभ्य इति न गुणालंकारव्यतिरिक्तो ध्वनिः कश्चित् । **संघटनाधर्मा इति ।** शब्दार्थयोरिति शेषः । यद्गुणालंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्वकारि न भवति । नित्यानित्यदोषा असाधुदुःश्रवादय इव । चारुत्वहेतुश्च ध्वनिः । तन्न तद्व्यतिरिक्त इति व्यतिरेकी । ननु वृत्तयो रीतयश्च यथा गुणालंकारव्यतिरिक्ताश्चारुत्वहेतवश्च तथा ध्वनिरपि तद्व्यतिरिक्तश्चारुत्वहेतुश्च भविष्यतीत्यसिद्धो व्यतिरेक इत्यनेनाभिप्रायेणाह—**तदनतिरिक्तवृत्तय इति ।** नैव वृत्तिरीतीनां तद्व्यतिरिक्तत्वं सिद्धम् । तथा ह्यनुप्रासानामेव दीप्तमसृणमध्यमवर्णनीयोपयोगितया परुषत्वललितत्वमध्यमत्वस्वरूपविवेचनाय वर्गत्रयसंपादनार्थं तिस्रोऽनुप्रासजातयो वृत्तय इत्युक्ताः । वर्तन्तेऽनुप्रासभेदा आस्विति । यदाह—'सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु । पृथक्पृथगनुप्रासमुशन्ति' इति । पृथक्पृथ-

---

१. 'काश्चित्' ग.

---

१. 'एव' ग-पुस्तके नास्ति. २ 'कृतम्' ग. ३ 'उत्प्रेक्षितत्वात्' ग. ४ 'एव शब्दार्थालंकृतित्वेनोक्ते' ग. ५ 'तानेव च' ग. ६ 'न' ग-पुस्तके नास्ति ७. 'तत्र' ग-पुस्तके नास्ति. ८ 'अतः' क-ख. ९ 'मात्र' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति १० 'दुःश्रवा इव' ख. ११ 'व्यतिरेकहेतु' ग १२. 'अनेन' ग-पुस्तके नास्ति १३ 'अनुप्रासादीनां' क-ख. १४. 'मध्य' ग. १५. 'सरूपव्यञ्जनन्यासात्' ग. १६. '[illegible]यन्त्येति' ग.

नागरिकाद्याः प्रकाशिताः, ता अपि गताः श्रवणगोचरम् । रीतयश्च वैदर्भीप्रभृतयः । तद्व्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिर्नामेति ।

अन्ये ब्रूयुः—नास्त्येव ध्वनिः । प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणः काव्य-

---

गिति । परुषानुप्रासः । उपनागरिकानुप्रासः । उपनागरिका ललिता । नागरिकया विदग्धया उपमितेति कृत्वा । मध्यमं कोमलम् । अपरुषमित्यर्थः । अत एव वैदग्ध्यविहीनस्वभावा सुकुमारा अपरुषा ग्राम्यवनितासादृश्यादियं वृत्तिर्ग्राम्येति च तृतीयः कोमलानुप्रास इति वृत्तयोऽनुप्रासजातय एव । न चेह वैशेषिकवद्वृत्तिर्विवक्षिता । येन जातौ जातिमतो वर्तमानत्वं न स्यात् । तदनुग्रह एव हि तत्र वर्तमानत्वम् । यथाह कश्चित् ।—'लोकोत्तरे हि गाम्भीर्ये वर्तन्ते पृथिवीभुजः' इति । तस्माद्वृत्तयोऽनुप्रासेभ्योऽनतिरिक्तवृत्तयो नाभ्यधिकव्यापाराः । अत एव व्यापारभेदाभावात् पृथगनुमेयस्वरूपा अपीति वृत्तिशब्दस्य व्यापारवाचिनोऽभिप्रायः । अनतिरिक्तत्वादेव वृत्तिव्यवहारो भामहादिभिर्न कृतः । उद्भटादिभिः प्रयुक्तेऽपि तस्मिन्नार्थः कश्चिदधिको हृदयपथमवतीर्ण इत्यभिप्रायेणाह—**गताः श्रवणगोचरमिति** । **रीतयश्चेति** । तदनतिरिक्तवृत्तयोऽपि गताः श्रवणगोचरमिति संबन्धः । **तद्व्यतिरिक्त इति** । तच्छब्देनात्र माधुर्यादयो गुणाः । तेषां च समुचितवृत्त्यर्पणे यदन्योन्यमेलनक्षमत्वेन पानक इव गुडमरिचादिरसानां संघातरूपतागमनं दीप्तललितमध्यमवर्णनीयविषयं गौडीयवैदर्भपाञ्चालदेशहेवाकप्राचुर्यदृशा तदेव त्रिविधं रीतिरित्युक्तम् । जातेर्जातिमतो नान्या समुदायश्च समुदायिभ्यो नान्य इति वृत्तिरीतयो न गुणालंकारव्यतिरिक्ता इति स्थित एवासौ व्यतिरेकी हेतुः । तदाह—**कोऽयं ध्वनिरिति** । नैष चारुत्वस्थानम् । शब्दार्थत्वैरूपत्वाभावात् । नापि चारुत्वहेतुः । गुणालंकारव्यतिरिक्तत्वात् । तेनाखण्डबुद्धिसमास्वाद्यमपि काव्यमपोद्धारबुद्ध्या यदि विभज्यते तथा(था)प्यत्र ध्वनिशब्दवाच्यो न कश्चिदतिरिक्तोऽर्थो लभ्यत इति नामशब्देनाह । ननु मा भूदसौ शब्दार्थस्वभावः, मा च भूच्चारुत्वहेतुः येन गुणालंकारव्यतिरिक्तोऽसौ न स्यादित्याशङ्क्य द्वितीयमभाववादप्रकारमाह—**अन्ये इति** । भवत्वेवम्, तथापि नास्त्येव ध्वनिर्यादृशस्त्वं निर्लक्षयिषसि काव्यस्य धर्मो कश्चिद्वक्तव्यः । न चासौ गीतनृत्तहास्यादिस्था-

---

१ 'परुषानुप्रास । परुषा दीप्ता । मसृणानुप्रासः । उपनागरिका कया विदग्धया' ग. २. 'वृत्तिर्ग्राम्या कोमला च । तृतीय कोमलपरुषानुप्रास इति' ग. ३. 'जातिमतिवर्तन' ग. 'वर्तमानं' ख. ४ 'नुप्रासादिभ्यो' क-ख ५ 'अभिधेय' ग. ६. 'तद्व्यतिरिक्त इति' ग-पुस्तके नास्ति ७ 'गमन च दीप्त' ख., 'गमनदीप्त' ग. ८. 'वैदर्भीपाञ्चालीदेशाशकप्राचुर्य' ग. ९ 'समुदायिनो' ग. १० 'स्वरूपाभावात्' ग. ११. 'यदि' ख-पुस्तके नास्ति १२ 'अर्थो' ग-पुस्तके नास्ति १३ 'तेन गुणालंकारव्यतिरिक्तेन सौरभ्यादित्या' ग. १४. 'विलक्षयिषित ' ग. १५ 'वाद्यादिस्थानीयः' ग.

प्रकारस्य काव्यस्य हानेः । सहृदयहृदयाह्लादिशब्दार्थमयत्वमेव काव्यलक्षणम् । न चोक्तप्रस्थानातिरेकिणो मार्गस्य तत्संभवति । न च तत्समयान्तःपातिनः सहृदयान्कांश्चित्परिकल्प्य तत्प्रसिद्ध्या ध्वनौ काव्यव्यपदेशः प्रवर्तितोऽपि सकलविद्वन्मनोग्राहितामवलम्बते ।

नीयः काव्यस्य कथितः । वक्तव्यं काव्यम् । तस्य भावः काव्यत्वम् । न च नृत्तगीतादि वक्तव्यमित्युच्यते । प्रसिद्धेति । प्रसिद्धं प्रस्थानं शब्दार्थौ सद्गुणालंकारावेति । प्रतिष्ठन्ते परम्परया विहरन्ति येन मार्गेण तत्प्रस्थानम् । काव्यप्रकारस्येति । काव्यप्रकारत्वेन तत्र स मार्गोऽभिप्रेतः । 'काव्यशोभा' इत्युक्तत्वात् । ननु कस्मात् तत्काव्यं न भवतीत्याह—सहृदयेति । मार्गस्येति । नृत्तगीताक्षिनिकोचनादिप्रायस्येत्यर्थः । तदिति । सहृदयैकसाक्षिकाव्यलक्षणमित्यर्थः । ननु ये तादृशमपूर्वं काव्यत्वेन जानन्ति त एव सहृदयाः । तदभिमतत्वं च नाम काव्यलक्षणमुक्तप्रस्थानातिरेकिण एव भविष्यतीत्याशङ्क्याह—न चेति । यथा हि गजलक्षणं कश्चित्कुर्वन् आजानलितालान्त्या प्रेर्यमाणः सकलदेहास्पदत्वं गुरुमार्गधियन्तुर्भिरेव धत्ते नतिवर्तनेन गहिष्णुस्कन्धोऽस्य गुणोऽत्र उत्कृष्टः गज इति ब्रुवाणः परैः पटः गजविदिति भवति न गज इत्युक्ततया पर्यनुयुज्यमान एवं ब्रूयात्—ईदृश एव गजो ममाभिमत इति तादृगेवास्तु । प्रसिद्धं हि लक्ष्यं भवति न वैकल्पिकमिति भावः । तदाह—सकलविद्वदिति । विद्वांसोऽपि हि तन्मयतया नैव भविष्यन्तीति यावत् । सकलशब्देन निराकरोति । एवं हि कृतेऽपि न किंचिदनिष्टम् । तस्मादुक्तमयता परं प्रदर्शितेति भाव । यत्त्वत्राभिप्रायं व्याचष्टे—जीवितभूतो ध्वनिस्त्वदभिमत । जीवितं च नाम प्रसिद्धप्रस्थानातिरिक्तम् । अलंकारादीनामनुक्तत्वान्न च काव्यमिति लोके प्रसिद्धमिति । तस्येदं सर्वं स्ववचनविरुद्धम् । यदि हि तत्काव्यस्यानुप्राणकं जीवितं पूर्वं पराकारितं तद्विरोधेनैवानुक्तमिति अयुक्तं जैत्वान्तरमेव भवति । तस्मात्पाठ एवैष इति ग्रन्थ । ननु भवतां चारुत्वहेतुः शब्दार्थगुणालंकारान्तर्भूतस्य, तथापि ध्वनिरित्यमुना भाषया जीवितमित्यर्था न केनचिदुक्त इत्यभिप्रायमाशङ्क्य इत्यर्थमभावत्वमुपन्यस्य-

---

१ 'अविभिणो' ग. २ 'परिकल्प्य तत्' ग. ३ 'एव लक्षणे' ग.

१ 'काव्यस्य च' क. ख. २ 'नृत्तादि' ग. ३ 'प्रसिद्धेति' क. ४ 'नृत्तगीताक्षिनिकोचनादिप्राय' ग. ५ 'तदिति' ग. ६ हि क-ख पुस्तकयोर्नास्ति ७ 'प्रेर्यमाण' ग. ८ 'चित' ग. ९ 'स्वगत ख-ग १० न ग पुस्तके नास्ति ११. 'विवक्षितं' क. १२ अपि' ख पुस्तके नास्ति १३ 'हि' ग पुस्तके १४. 'एव' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १५ 'निविष्टं स्यात्' क. ... ग. १६. 'तदभिमत' क-ख. १७. 'लक्षणं' ग. १८. अत्र ग.

पुनरपरे तस्याभावमन्यथा कथयेयुः—न संभवत्येव ध्वनिर्नामापूर्वः कश्चित् । कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारुत्वहेतुष्वन्तर्भावात् । तेषामन्यतमस्यैव वा पूर्वसमाख्यामात्रप्रकरणे यत्किंचन कथनं स्यात् । किं च वाग्विकल्पानामानन्त्यात्संभवत्यपि वा कस्मिंश्चित्काव्यलक्षणविधायिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शिते प्रकारलेशे ध्वनिर्ध्वनिरिति यदलीकसहृदयत्वभावनामुकुलितलोचनैर्नृत्यते । तत्र हेतुं न विद्मः । सहस्रशो हि महात्मभिरन्यैरलंकारप्रकाराः प्रकाशिताः प्रकाश्यन्ते च । न च तेषामेषा दशा श्रूयते । तस्मात्प्रवादमात्रं ध्वनिः । न त्वस्य क्षोदक्षमं तत्त्वं किंचिदपि प्रकाशयितुं शक्यम् । तथा चान्येन कृत एवात्र श्लोकः—

ति—**पुनरपर इति** । कामनीयकमिति कमनीयस्य कर्म । चारुत्वहेतुनेति यावत् । ननु विच्छित्तीनामसंख्येयत्वात्र काचित्तादृशी विच्छित्तिरस्माभिर्दृष्टा या नानुप्रासादौ नापि माधुर्यादावुक्तलक्षणेऽन्तर्भवेदित्याशङ्क्याभ्युपगमपूर्वकं परिहरति—**वाग्विकल्पानामिति** । वक्तीति वाक् शब्दः । उच्यत इति वागर्थः । उच्यतेऽनयेति वागभिधाव्यापारः । तत्र शब्दार्थवैचित्र्यप्रकारोऽनन्तः । अभिधावैचित्र्यप्रकारोऽप्यसंख्येयः । **प्रकारलेश इति** । स हि चारुत्वहेतुर्गुणो वालंकारो वा स च सामान्यलक्षणेन संगृहीत एव । यदाहुः—'काव्यशोभाया कर्तारो धर्मा गुणाः, तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः' इति । ध्वनिर्ध्वनिरिति वीप्सया संभ्रमं सूचयन्नादरं दर्शयति—**नृत्यत इति** । तल्लक्षणकृद्भिस्त्वयुक्तकाव्यविधायिभिस्तच्छ्रवणोद्भूतचमत्कारैश्च प्रतिपत्तृभिरिति शेषः । ध्वनिशब्दे कोऽप्यादर इति भावः । **एषा दशेति** । स्वयं दर्पः परैश्च स्तूयमानतेत्यर्थः । वाग्विकल्प इति वाक्प्रवृत्तिहेतुप्रतिभाव्यापारप्रकार इति वा । तस्मात्प्रवादमात्रमिति सर्वेषामभाववादिनां साधारण उपसंहारः । यतः शोभाहेतुत्वे गुणालंकारेभ्यो न व्यतिरिक्तः । यतश्च व्यतिरिक्तत्वे न शोभाहेतुः । यतश्च शोभाहेतुत्वेऽपि नादरास्पदं तस्मादित्यर्थः । न चेयमभावसंभावना निर्मूलैव दूषितेत्याह—**तथा चान्येनेति** । ग्रन्थकृत्समानकालभाविना मनोरथनाम्ना कविना । यतो न सालंकृति अतो न मनःप्रह्लादि ।

१. 'कथं न' ख, 'कथितं' ग. २ 'अपि' क-ख ३ 'क्षोदक्षमत्वं' ग. ४. 'अस्ति' क-ख.

१. 'यदाह' ग. २. ग-पुस्तके 'इति' इत्यस्मादनन्तरं 'तथा च···भिधेयशब्दोक्तिरिष्टावाचामलंकृतिः । इति' इत्यधिकमस्ति ३ 'विधातृभि.' क-ख. ४. 'च' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ५. 'वाग्विकल्पा इति वाक्प्रतिपत्तिहेतु' ग. ६ 'व्यापारा इति' ग. ७. 'इव संभारः' ग. ८. 'अपि' ग-पुस्तके नास्ति. ९. 'भाविनैव' ग.

'यस्मिन्नस्ति न वस्तु किंचन मनःप्रह्लादि सालंकृति
व्युत्पन्नै रचितं च नैव वचनैर्वक्रोक्तिशून्यं च यत्।
काव्यं तद्ध्वनिना समन्वितमिति प्रीत्या प्रशंसञ्जडो
नो विद्मोऽभिदधाति किं सुमतिना पृष्टः स्वरूपं ध्वनेः॥'

भाक्तमाहुस्तमन्ये। अन्ये तं ध्वनिसंज्ञितं काव्यात्मानं गुणवृत्तिरि-

---

अनेनार्थालंकाराणामभाव उक्तः। व्युत्पन्नै रचितं च नैव वचनैरिति शब्दालंकाराणाम्। वक्रोक्तिरुत्कृष्टा संघटना। तच्छून्यमिति शब्दार्थगुणानाम्। वक्रोक्तिशून्यशब्देन सामान्यलक्षणाभावेन सर्वालंकाराभाव उक्त इति केचित्। तैः पुनरुक्तं न परिहृतमित्यलम्। प्रीत्येति। गतानुगतिकानुरागेणेत्यर्थः। सुमतिनेति। जडेन पृष्टो भ्रूभङ्गकटाक्षादिभिरेवोत्तरं ददत्तत्स्वरूपं कथमाचक्षीतेति भावः। एवमेतेऽभावविकल्पाः शृङ्खलाक्रमेणागताः। न त्वन्योन्यमसंबद्धा एव। तथा हि तृतीयाभावप्रकारनिरूपणोपक्रमे पुनःशब्दस्यायमेवाभिप्रायः उपसंहारविषयेण संगच्छते। अभाववादस्य संभावनाप्राणत्वेन भूतत्वमुक्तम्। भाक्तवादस्त्वविच्छिन्नः पुस्तकेष्वित्यभिप्रायेण भाक्तमाहुरिति नित्यप्रवृत्तवर्तमानापेक्षयाभिधानम्। भज्यते सेव्यते पदार्थेन प्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यत इति भक्तिर्धर्मोऽभिधेयेन सामीप्यादिः। तत आगतो भाक्तो लाक्षणिकोऽर्थः। यदाहुः—'अभिधेयेन सामीप्यात्सारूप्यात्समवायतः। वैपरीत्यात्क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता॥' इति। गुणसमुदायवृत्तेः शब्दस्यार्थभागस्तैक्ष्ण्यादिर्भक्तिः। तत आगतो गौणोऽर्थो भाक्तः। भक्तिः प्रतिपाद्ये सामीप्यतैक्ष्ण्यादौ श्रद्धातिशयः। तां प्रयोजनत्वेनोद्दिश्य तत आगतो भाक्त इति गौणो लाक्षणिकश्च। मुख्यस्य चार्थस्य भङ्गो भक्तिरित्येवं मुख्यार्थबाधनिमित्तप्रयोजनमिति त्रयसद्भाव उपचारबीजमित्युक्तं भवति। काव्यात्मानं गुणवृत्तिरिति। सामानाधिकरण्यस्यायं भावः—यद्यप्यविवक्षितवाच्ये ध्वनिभेदे 'निःश्वासान्ध इवादर्शः' इत्यादावुपचारोऽस्ति, तथापि न तदात्मैव ध्वनिः। तद्व्यतिरेकेणापि भावात्। विवक्षितान्यपरवाच्यभेदादावविवक्षिते वाच्येऽप्युपचार एव, न ध्वनिरिति वक्ष्यामः। तथा च वक्ष्यति—'भक्त्या बिभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः। अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तया॥' [इति], 'कस्यचिद्ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम्।' इति च। गुणाः सामीप्यादयः। धर्मास्तैक्ष्ण्यादयश्च। तैरुपा

---

१ 'मालंकृति' ख. 'सोलंकृति' ग. २ 'अभिदधातु' ग.

१. 'यत्र' ग. २ 'शून्य' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ३ 'परिहृतमेवेत्यलम्' ग ४. 'कटाक्षैरेव' ग. ५. 'उपसंहारविषय च संगच्छते' ग. ६ 'विभक्त' ग. ७ 'सेव्यते पदार्थेन' क-ख. ८ 'गतत्वम्' क-ख. ९ 'प्रभेदाद्' ग. १० 'तथा' ख. ११. 'सामीप्यादय' ग.

त्याहुः। यद्यपि च ध्वनिशब्दसंकीर्तनेन काव्यलक्षणविधायिभिर्गुणवृत्तिरन्यो वा न कश्चित्प्रकारः प्रकाशितः, तथापि गुणवृत्त्या काव्येषु व्यवहारं दर्शयता ध्वनिमार्गो मनाक्स्पृष्टोऽपि न लक्षित इति परिकल्प्यैवमुक्तम्—'भाक्तमाहुस्तमन्ये' इति।

केचित्पुनर्लक्षणकरणशालीनबुद्धयो ध्वनेस्तत्त्वं गिरामगोचरं सहृदयहृदयसंवेद्यमेव समाख्यातवन्तः। तेनैवंविधासु विमतिषु स्थितासु सहृ-

---

यैर्वृत्तिरर्थान्तरे यस्य, तैरुपायैर्वृत्तिर्वा शब्दस्य यत्र स गुणवृत्तिः शब्दोऽर्थो वा। गुणद्वारेण वा वर्तनं गुणवृत्तिरमुख्योऽभिधाव्यापारः। एतदुक्तं भवति—ध्वनतीति वा, ध्वन्यत इति वा, ध्वननमिति वा यदि ध्वनिस्तथाप्युपचरितशब्दार्थव्यापारातिरिक्तो नासौ कश्चित्। मुख्यार्थे ह्यभिधैवेति पारिशेष्यादमुख्य एव ध्वनिः। तृतीयराश्यभावात्। ननु केनैतदुक्तं ध्वनिर्गुणवृत्तिरित्याशङ्क्याह—**यद्यपि चेति**। **अन्यो वेति**। गुणालंकारप्रकार इति यावत्। **दर्शयतेति**। भट्टोद्भटवामनादिना। भामहोक्तं 'शब्दश्छन्दोभिधानार्थ' इत्यभिधानस्य शब्दाद्भेदं व्याख्यातुं भट्टोद्भटो बभाषे—'शब्दानामभिधानमभिधाव्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्च' इति। वामनोऽपि 'सा सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिः' इति। **मनाक्स्पृष्ट इति**। तैस्तावद्ध्वनिदिगुन्मीलिता। यथालिखितप्रतिपाठकैस्तु स्वरूपविवेकं कर्तुमशक्नुवद्भिस्तत्स्वरूपविवेको यत्नः प्रत्युतोपालभ्यते। अभग्ननारिकेलकल्पयथाश्रुतग्रन्थनोद्ग्रन्थनमात्रेणेति। अत एवाह—**परिकल्प्यैवमुक्तमिति**। यद्येवं न योज्यते तदा ध्वनिमार्गः स्पृष्ट इति पूर्वपक्षेऽभिधानं विरुध्यते। **शालीनबुद्धय इति**। अप्रगल्भमतय इत्यर्थः। एते च त्रय उत्तरोत्तरं भव्यबुद्धयः। प्राच्या हि विपर्यस्ता एव सर्वथा। मध्यमास्तु तद्रूपं जानाना अपि संदेहेनापह्नुवते। अन्त्यास्त्वेवमनपह्नुवाना अपि लक्षयितुं न जानत इति क्रमेण विपर्याससंदेहाज्ञानप्राधान्यमेतेषाम्। **तेनेति**। एकैकोऽप्ययं विप्रतिपत्तिरूपो वाक्यार्थो निरूपणे हेतुत्वं प्रतिपद्यत इत्येकवचनम्। एवंविधासु विमतिष्विति निर्धारणे सप्तमी। आसु मध्ये एकोऽपि

---

१ 'स्पृष्टोऽपि न' ख.

---

१ 'स्मृति' ग. २ 'तैरुपायैर्वा शब्दस्य यत्र गुणवृत्तः' ग. ३ 'वर्तमानं' क-ख. ४. 'मुख्योऽर्थोऽभिधैव' ग. ५ 'भामहेनोक्त' ग. ६. 'शब्दाश्छन्दोभिधानार्थां' ग, 'शब्दश्छन्दोभिधनार्थ' ख. ७ 'सादृश्यात्' ग-पुस्तके नास्ति. ८. 'पाठकैस्तु' ग. ९. 'विवेकोद्योत' ख, 'विवेको न कृत' ग. १०. 'तद्ग्रन्थोद्ग्रहण' ग. ११. 'योक्ष्यते मनाग्ध्वनि' ग. १२ 'पक्षविधान' ग. १३ 'निह्नुवते' ग. १४. 'निह्नुवाना' ग. १५ 'निरूपणेऽपि' ग १६ 'एकोऽपि' ग-पुस्तके नास्ति.

दयमनःप्रीतये तत्स्वरूपं ब्रूमः । तस्य हि ध्वनेः स्वरूपं सकल
विकाव्योपनिषद्भूतमतिरमणीयमणीयसीभिश्चिरंतनकाव्यलक्षणविधायिन
बुद्धिभिरनुन्मीलितपूर्वम् । अथ च रामायणमहाभारतप्रभृतिनि
सर्वत्र प्रसिद्धव्यवहारं लक्षयतां सहृदयानामानन्दो मनसि लभतां
ष्ठामिति प्रकाश्यते ।

यो विमतिप्रकारकेणैव हेतुना तत्स्वरूपं ब्रूम इति ध्वनिस्वरूपमभिधेयम् । अभि
भिधेयलक्षणयोर्ग्रन्थनिशाम्यमयोर्[illegible]प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । विमतिनि
तत्स्वरूपज्ञानं प्रयोजनम् । शास्त्रप्रयोजनयोः साध्यसाधनभावः संबन्ध इत्यु
अथ प्रिनदप्रयोजनप्रतिपादकं 'सहृदयमनःप्रीतये' इति भागं व्याख्यातुमाह—
हीति । विमतिपदप्रतिपत्त्यर्थः । ध्वनेः स्वरूपं लक्षयतां संबन्धिनि मनसि [illegible]
निर्वृत्यात्मा चमत्कारापरपर्यायः प्रतिष्ठां परैर्विरचितमार्गैः [illegible]रनुन्मील्यमानत्वेन [illegible]
लभतामिति प्रयोजनं संदर्शयितुं तत्स्वरूपं प्रकाश्यत इति संगतिः । प्रयोजनं च
[illegible]पादकवस्तुप्रयोजनत्वादेव तथा भवतीत्याशयेन प्रीतये तत्स्वरूपं ब्रूम इत्येक
तथा व्याख्यातं तत्स्वरूपशब्दं व्याचक्षाणः संक्षेपेण तावत्पूर्वोदीरितविकल्पैर्
रूपं प्रदर्शयति—सकलेत्यादिना । सकलशब्देन सत्कविशब्देन च प्रकारलेशो
[illegible]र्दिति निराकरोति । अतिरमणीयमिति भाक्तार्थोऽतिरिक्तमाह । नहि 'सिंहो
'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र रम्यता काचित् । उपनिषद्भूतशब्देन तु अपूर्वसमाख्यामाः
इत्यादि निराकृतम् । अणीयसीभिरित्यादिना गुणालंकारान्तर्भूतत्वं सूचयति
[illegible]र्ादिना [illegible] [illegible] [illegible] शाइन [illegible]
रामायणमहाभारत[illegible]देवादिवत् [illegible] सर्वत्रैव मुनिभिरस्यादर [कृत] इति
[illegible]
[illegible] । [illegible]तर्मणद्वारेण [illegible]
सहृदयानामिति । [illegible] मनोमुकुर [illegible]
[illegible] सहृदयाः । यथोक्तम्— [illegible]
[illegible] ॥' इति । आ
इति । [illegible] सर्वत्र मुख्यभूतमानन्द
[illegible] यादृशो व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।
[illegible] ॥ इति तदपहास्तत भवति । तथा

१ [illegible] ग

२ [illegible] ग ३ [illegible]
हृदये क. ख ४ [illegible] ग. ५ व्यतिरिक्तमाह' ग ६ [illegible]

तत्र पुनर्ध्वनेर्लक्षयितुमारब्धस्य भूमिकां रचयितुमिदमुच्यते—

'अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः।
वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ॥ २॥'

भावनारसचर्वणात्मकेऽप्यंशे काव्ये रसचर्वणा तावत्प्रीतिभूतेति भवतोऽप्यविवादोऽस्ति। यथोक्तं त्वयैव—'काव्ये रसयिता सर्वो न बोद्धा न नियोगभाक्' इति। तद्वस्त्वलंकारध्वन्यभिप्रायेणासमाप्तत्वमिति सिद्धसाधनम्। रसध्वन्यभिप्रायेण तु स्वाभ्युपगमप्रसिद्धिसंवेदनविरुद्धमिति। तत्र कवेस्तावत्कीर्त्यापि प्रीतिरेव संपाद्या। यदाह—'कीर्तिं स्वर्गफलामाहुः' इत्यादि। श्रोतॄणां च व्युत्पत्तिप्रीती यद्यप्यस्ति, यथोक्तम्—'धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च। करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम्॥' इति तथापि प्रीतिरेव प्रधानम्। अन्यथा प्रभुसंमितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्रसंमितेभ्यश्चेतिहासादिभ्यो व्युत्पत्तिहेतुभ्यः कोऽस्य काव्यरूपस्य व्युत्पत्तिहेतोर्जायासंमितत्वलक्षणो विशेष इति प्राधान्येनानन्द एवोक्तः। चतुर्वर्गव्युत्पत्तेरपि चानन्द एव पार्यन्तिकं मुख्यं फलम्। आनन्द इति च ग्रन्थकृतो नाम। तेन स एवानन्दवर्धनाचार्य एतच्छास्त्रद्वारेण सहृदयहृदयेषु प्रतिष्ठां देवतायतनादिवदनश्वरीं स्थितिं लभताम् [illegible] गच्छत्विति भावः। यथोक्तम्—'उपेयुषामपि दिवं संनिबन्धविधायिनाम्। आस्त एव निरातङ्कं कान्तं काव्यमयं वपुः॥' इति। तथा मनसि प्रतिष्ठामिति [illegible] सहृदयचक्रवर्ती [illegible] यथा—'युवा [illegible]' इति। [illegible] [illegible] एव ग्रन्थकृत [illegible] श्रोतुश्च मुख्य [illegible]

ननु 'ध्वनिस्वरूपं ब्रूमः' इति [illegible] कथयेति [illegible] कीर्तिः— तत्रेति। [illegible] 'भूमिरिव' भूमिका। [illegible] [illegible] पूर्वं भूमिरेव [illegible] प्रतीयमानाख्ये निरूपयिष्यन्ते [illegible] वाच्यप्रतीयमानाख्यौ [illegible]। वा-

1 पुन [illegible].

1 [illegible] ग. 2 [illegible] ग. 3 [illegible] क. ख. 4 [illegible] ग. 5 [illegible] क.-ख. 6 [illegible] क. ख. 7. [illegible] ग. 8 [illegible] ग. 9. [illegible] क.-ख.-पुस्तकयो [illegible]. 10. [illegible] ग. 11. [illegible] ख. 12 [illegible] क. ख. 13 [illegible] ग. 14 [illegible] [illegible] प्रथमम्, [illegible] 15. [illegible] ग. 16. [illegible] ग. 17 [illegible] ग. 18. [illegible] क.-ख. 19. [illegible] ग.

'तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः प्रकारैरुपमादिभिः ।
बहुधा व्याकृतः सोऽन्यैः काव्यलक्ष्मविधायिभिः ॥ ३ ॥'

ततो नेह प्रतन्यते केवलमनूद्यते पुनर्यथोपयोगमिति ।

'प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥ ४ ॥'

तत्रेति । ध्वन्यात्मत्वेऽर्थ । **प्रसिद्ध इति** । वनितावदनोद्यानेन्द्वा-दिवल्लौकिक एवेत्यर्थः । उपमादिभि प्रकारै स व्याकृतो बहुधेति संगतिः । अन्यैरिति कारिकाभागं काव्येत्यादिना व्याचष्टे—**ततो नेह प्रतन्यत इति** । विशेषप्र-तिषेधेन शेषाभ्यनुज्ञेति दर्शयति—**केवलमित्यादिना** । पुन शब्दो वाच्याद्विशे-षद्योतक ।

अन्यदेव वस्त्विति । तद्व्यतिरिक्तं सारभूतं चेत्यर्थः । महाकवीनामिति बहुवचनम-शेषविषयव्यापकत्वमाह । एतदभिधास्यमानप्रतीयमानानुप्राणितकाव्यनिर्माणनिपुणप्रति-भाभाजनत्वेनैव महाकविव्यपदेशो भवतीति भाव । यदेवंविधमस्ति तद्भाति । न ह्यत्य-न्तासतो भानमुपपन्नम् । रज्जावपि नात्यन्तमसद्भाति । अनेन सत्त्वप्रयुक्तं तावद्भानमिति भासनात्सत्त्वमवगम्यते । तेन यद्भाति तदस्ति तथेत्युक्तं भवति । तेनायं प्रयोगार्थः—प्र-सिद्धं वाच्यं धर्मिप्रतीयमानेन व्यतिरिक्तेन तद्वत्तया भासमानत्वाल्लावण्याश्रयेणाङ्गनाङ्गवत् । प्रसिद्धशब्दस्य सर्वप्रतीतत्वमलंकृतत्वं चार्थं । यत्तदिति सर्वनामसमुदायश्चमत्कारसा-रताप्रकटीकरणार्थमव्यपदेश्यत्वमन्योन्यसवलनाकृतं चार्व्यतिरेकिभ्रम [illegible]-योर्दर्शयति । एतच्च किमपीत्यादिना व्याचष्टे । लावण्यं हि नामावयवसंस्थानाभिव्य-ङ्ग्यमवयवव्यतिरिक्तं धर्मान्तरमेव । न चावयवानामेव निर्दोषता वा भूषणयोगो वा लाव-ण्यम् । पृथङ्निर्वर्ण्यमानकाणादिदोषशून्यशरीरावयवयोगिन्यामप्यलंकृतायामपि लावण्य-शून्येयमिति, अतथाभूतायामपि कस्यांचिल्लावण्यामृतचन्द्रिकेयमिति सहृदयानां व्य-वहारात् । ननु लावण्यं तावद्व्यतिरिक्तं प्रथितम् । प्रतीयमानं किं तदित्थं[16] न जा-नीम । दूरे तु व्यतिरिक्तप्रथेति तथाभासमानत्वमसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्य स ह्यर्थं इत्या-

१ 'भट्टोद्भटप्रभृतिभिस्ततो' ग. २. 'पुनः' सर्वेषु पुस्तकेषु नास्ति. ३. 'आ-भाति' ग.

१. 'वाच्याशात्' ग. २. 'रिक्तासारभूतं' ग. ३. 'महा' ग-पुस्तके नास्ति. ४. 'विषयव्यापकमाह' क-ख. ५. 'मानं' क-ख. ६. 'यद्येवं' ग. ७. 'भवति' ग. ८. 'भागं' ग. ९. 'भानात्सत्त्वमवगम्यते' ग. १०. 'अतो यद्भाति' ग. ११. 'शब्द-प्रतीतत्वं' क-ख. १२. 'व्यतिरेकधर्मं' क-ख. १३. 'इत्यनेन' ग. १४. 'व्यङ्ग्य इवा-वयव' ग. १५. 'धर्मात्मकं' ग. १६. 'इत्येवं जानीम ' ग. १७. 'व्यतिरेक' ग.

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वाच्याद्वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् । यत्तत्सहृदयहृदय[1]सुप्रसिद्धं प्रसिद्धेभ्योऽलंकृतेभ्यः प्रतीतेभ्यो वाऽवयवेभ्यो[2] व्यतिरिक्तत्वेन प्रकाशते लावण्यमिवाङ्गनासु । यथा ह्यङ्गनासु लावण्यं पृथङ्निर्वर्ण्यमानं[3] निखिलावयवव्यतिरेकि किमप्यन्यदेव सहृदयलोचनामृतं तत्त्वान्तरं तद्वदेव सोऽर्थः । स ह्यर्थो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तं वस्तुमात्रमलंकारा रसादयश्चेत्यनेकप्रभेदप्रभिन्नो दर्शयिष्यते । सर्वेषु च तेषु प्रकारेषु

दिना स्वरूपं तस्याभिधत्ते । सर्वेषु चेत्यादिना च व्यतिरेकप्रथां साधयिष्यति । तत्र प्रतीयमानस्य तावद्द्वौ भेदौ—लौकिकः, काव्यव्यवहारगोचरश्चेति । लौकिको यः स्वशब्दवाच्यतां कदाचिदधिशेते । स च विधिनिषेधाद्यनेकप्रकारो वस्तुशब्देनोच्यते । सोऽपि द्विविधः । यः पूर्वं क्वापि वाक्यालंकारभावमुपमादिरूपतयान्वभूत्, इदानीं त्वनलंकाररूप एवान्यत्र गुणीभावाभावात्पूर्वप्रत्यभिज्ञानबलादलंकारध्वनिरिति व्यपदिश्यते । ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तद्रूपताभावेन तूपलक्षितं वस्तुमात्रमुच्यते । मात्रग्रहणेन हि रूपान्तरं निराकृतम् । यस्तु स्वप्नेऽपि न स्वशब्दवाच्यो न लौकिकव्यवहारपतितः, किं
[illegible]
[illegible]
धात्वं न रूपिता इति तद्वस्त्वलंकारध्वन्योरेव प्रतिनामोपालम्भः, रसध्वनिस्तु तेनैवाच्यतयाङ्गीकृतः । रसचर्वणात्मनस्तृतीयस्यात्यभिधाभावनाद्युत्तीर्णत्वेन निर्विवादस्त्वलंकारध्वन्यो रसध्वनिपर्यन्तत्वमेवेति वयमेव वक्ष्यामस्तत्रेत्यसौ तावद्वाच्यसामर्थ्याक्षिप्त इति भेदत्रयव्यापकं सामान्यलक्षणम् । यदपि हि[24] ध्वननं शब्दस्यैव व्यापारः,

---

१. 'हृदय' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'चावयवेभ्य.' ग. ३. 'अङ्गनारूपपृथङ्निर्वर्ण्यमानं' ग.

---

१. 'सर्वेष्वेवेत्यादिना' क. २ 'तनु' ग. ३ 'काव्यव्यापार' क-ख. ४ 'इति' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ५ 'स्वशब्दवाच्यता कदाचिदध्यशेते' ग. ६. 'शब्दो वाच्यतो' ख. ७ 'अपि ऐते' ख. ८ 'वस्तुभेदेन' क-ख. ९. 'वाक्यार्थेऽलंकार' क-ख. १०. 'भावान्तपूर्वं' क-ख. ११ 'अपदिश्यते' क-ख. १२. 'तद्रूपभावेन' क-ख. १३ 'समीक्ष्यमाण' ग. १४ 'समुचितप्रतिभानिमित्त' ग. १५. 'गुणेविद्या' क-ख. १६. 'चर्वणा' ग. १७. 'च' ग-पुस्तके नास्ति. १८ 'भानन्दक अङ्गनं न रूपितेति' ग. १९. 'उपालब्ध' ख, 'उपालम्भ' ग. २०. 'अध्यना' क. २१ 'इत्युत्थिते तैरस्मादृग्व्यलंकार' ग. २२. 'तत्र तेऽस्माकं' क. २३ 'सिद्धं' क-ख २४ 'हि' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

तस्य वाच्यादन्यत्वम्। तथा ह्याद्यस्तावत्प्रभेदो वाच्याद्दूरं विभेदवान्। स हि कदाचिद्वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपः। यथा—

'भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण।
गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण॥'

तथाप्यर्थसामर्थ्यस्य सहकारिणः सर्वत्रानपायाद्वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तत्वम्। शब्दशक्तिमूलानुरणनव्यङ्ग्येऽप्यर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानावगतिः। शब्दशक्तिः केवलमवान्तरकरण- इति वक्ष्यामः। दूरं विभेदवानिति। विधिनिषेधौ विरुद्धाविति न कस्यचिदपि विमतिः। एतदर्थं प्रथमं तावदेतावेवोदाहरति—'भ्रम धार्मिक विश्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन। गोदावरीनदीकूललतागहनवासिना दृप्तसिंहेन॥' कस्याश्चित्संकेतस्थानं जीवितसर्वस्वायमानं धार्मिकसंचरणान्तरायदोषात्तदवलुप्यमानपल्लवकुसुमादिविच्छायीकरणाच्च परित्रातुमियमुक्तिः। तत्र स्वतःसिद्धमपि भ्रमणं श्वभयेनापोदितमिति प्रतिप्रसवात्मको निषेधाभावरूपः, न तु नियोगः प्रैषादिरूपोऽत्र विधिः। अतिसर्गप्राप्तकालयोरयं लोट्। तत्र भावतदभावयोर्विरोधाद्द्वयोर्न तावद्युगपद्वाच्यता, न क्रमेण। विरम्य व्यापाराभावात्। 'विशेष्यं[1] नाभिधा गच्छेत्' इत्यादिनाभिधाव्यापारस्य विरम्य व्यापारासंभवाभिधानात्। ननु तात्पर्यशक्तिरपर्यवसिता विवक्षया दृप्तधार्मिकतदादिपदार्थान्वयरूपमुख्यार्थबाधकत्वेन विरोधनिमित्तया विपरीतलक्षणया च वाक्यार्थीभूतनिषेधप्रतीतिमभिहितान्वयदृशा करोतीति शब्दशक्तिमूल एव सोऽर्थः। एवमनेनोक्तमिति हि व्यवहारः। वाच्यातिरिक्तोऽन्योऽर्थ इति नैतत्। तथा ह्यत्र त्रयो व्यापाराः संवेद्यन्ते—पदार्थेषु सामान्यात्मस्वभिधाव्यापारः, समयापेक्षार्थावगमनशक्तिर्ह्यभिधा। समयश्च तावत्येव न विशेषांशे। आनन्त्याद्व्यभिचाराच्च। ततो विशेषरूपे वाक्यार्थे तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते। 'सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि' इति न्यायात्। तत्र च द्वितीयकक्ष्यायां भ्रमेति विध्यतिरिक्तं न किंचित्प्रतीयते। अन्वयमात्रस्यैव प्रतिपन्नत्वात्। नहि 'गङ्गायां घोष' 'सिंहो वटु' इतीव यथान्वय एव बुभूषन्विहन्यते। योग्यत्वाद्यसद्भावात्। तथा तत्र भ्रमणनिषेधात्मा ... सिंहेन हत। ... न विपरीतलक्षणाया अवसरः। भवतु वा।

१ 'दूरं विभेदवान्' ग.

१ ... ग. २. ... ग. ३. ... क-ख. ४. 'विश्रब्ध' क-ख. ५. 'भम' क-ख. ६. ...गहनदृप्तसिंहेन' ग. ७. ... ग. ८. ... ९ 'वै' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १०. 'विशेषं' ग. ११ ... क-ख. १२. 'इति' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १३. 'तत्र' ग. १४. ... ग. १५. ... ग. १६. ... ग. १७. ... ख. १८. ... ग.

त्वमपि द्वितीयस्थानसंक्रान्ताभावात्तथा न भवति । तथा हि मुख्यार्थबाधायां लक्षणाप्रवृत्तिः । सा च विरोधप्रतीतिरेव । न चात्र पदार्थानां स्वात्मनि विरोधः । परस्परं विरोध इति चेत्, सोऽयं तर्ह्यन्वये विरोधः प्रत्येयः । न च प्रतिपन्नेऽन्वये विरोधप्रतीतिः । प्रतिपत्तिश्चान्वयस्य नाभिधाशक्त्या । तस्याः पदार्थप्रतिपत्त्युपक्षीणाया विरम्य व्यापारात् इति तात्पर्यशक्त्यैवान्वयप्रतिपत्तिः । नन्वेवमपि 'अङ्गुल्यग्रे करिवरशतम्' इत्यत्राप्यन्वयप्रतीतिः स्यात् । किं न भवत्यन्वयप्रतीतिः । दशदाडिमादिवाक्यवत् । किं तु प्रमाणान्तरेण सोऽन्वयः प्रत्यक्षादिना बाधितः प्रतिपन्नोऽपि शुक्तिकायां रजतमिवेति तद्वचनप्रकारिणो वाक्यस्याप्रामाण्यम् । 'सिंहो माणवकः' इत्यत्र द्वितीयकक्ष्यानिविष्टतात्पर्यशक्तिसमर्पितान्वयबाधकोल्लासनानन्तरमभिधातात्पर्यशक्तिद्वयव्यतिरिक्ता सैव तृतीयैव शक्तिस्तद्बाधकशक्तिविधुरीकरणनिपुणा लक्षणाभिधाना समुल्लसति । नन्वेवं 'सिंहो बटुः' इत्यत्रापि काव्यरूपता स्यात् । ध्वननलक्षणस्यात्मनोऽत्रापि संमनन्तरं वक्ष्यमाणतया भावात् । ननु घटेऽपि जीवव्यवहारः स्यात् । आत्मनो विभुत्वेन तत्रापि भावात् । शरीरस्य खलु विशिष्टाधिष्ठानयुक्तस्य सत्यात्मनि जीवव्यवहारः । न यस्य कस्यचिदिति चेत्, गुणालंकारौचित्यसुन्दरशब्दार्थशरीरस्य सति ध्वननाख्यात्मात्मनि काव्यरूपताव्यवहारः । न चान्यात्मनोऽन्यत्र कस्यचिदिति समानम् । न चैवं भक्तिरेव ध्वनिः । भक्तिर्हि लक्षणाव्यापारस्तृतीयकक्ष्यानिवेशी । चतुर्थ्यां तु कक्ष्यायां ध्वननव्यापारः । तथा हि त्रितयसंनिधौ लक्षणा प्रवर्तत इति तावद्भवन्त एव वदन्ति । तत्र मुख्यार्थबाधिता तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमूला । निमित्तं च यदभिधीयते सामीप्यादि तदपि प्रमाणान्तरावगम्यमेव । यत्त्विदं घोषस्यातिपवित्रत्वशीतलत्वसेव्यत्वादिकं प्रयोजनमशब्दान्तरवाच्यं प्रमाणान्तराप्रतिपन्नम्, येयेवां पराक्रमातिशयशालित्वं तत्र शब्दस्य सैवात्र व्यापारः । तथाहि तत्सामीप्यात्तद्धर्मत्वानुमानमनैकान्तिकम्, सिंहशब्दवाच्यत्वं च बटोरसिद्धम् । अथ यत्र यत्रैवंशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र तद्धर्मयोग इत्यनुमानान्तरं कथं तथापि व्याप्तिग्रहणकाले मौलिकं प्रमाणान्तरं वाच्यं च नास्ति ।

---

१. 'लक्षणायां' क. २. 'बाधा च' ग. ३. 'अपि' ग-पुस्तके नास्ति. ४. 'दशदाडिमानि, षडपूपाः, कुण्डमजाजिनम्, पललपिण्डः, अधरोरुकमेतत्कुमार्याः, स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीनः', इति समुदायोऽयमनर्थकः ।' इति व्याकरणमहाभाष्यम् (१।२।४५) ५. 'एवेति' ग. ६. 'तदपगम' ग. ७ 'तावत्' ग-पुस्तके नास्ति. ८. 'इत्यत्रं' ग. ९. 'ध्वनिलक्षण' ग. १०. 'समनन्तरमेव लक्ष्यमाण' ग. ११. 'न घटेऽपि' क. १२ 'अन्यस्य कस्यचिदिति' ग. १३. 'गुणालंकारौचित्य' ग-पुस्तके नास्ति. १४. 'ध्वन्याख्ये आत्मनि' ग. १५. 'तथाहीति' ग. १६. 'तावद्भवतां मतम्' ग. १७. 'बाधा' ग. १८ 'सेव्यत्वादिकं प्रयोजनं सशब्दान्तरावाच्य' क, 'सेव्यत्वादिशब्दान्तरवाच्यं' ग. १९. 'पदेन वा' ग. २०. 'न तावत्' ग. २१ 'अनैकान्तिकत्वं' ग. २२. 'इत्यनुमानं तस्यापि' ग. २३. 'वाच्यं' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

न च स्मृतिरियम् । अननुभूतेऽर्थद्योगानियमात्प्रति रसेरंकुरेतदेवित्रक्षितमित्यस्यवगाया-भावप्रसङ्गाच्चेत्यस्ति तावदत्र शब्दस्यैवं व्यापारः । व्यापारश्च नाभिधात्मा । समया-भावात् । न तात्पर्यात्मा । तस्यान्वयप्रतीतावेव परिक्षयात् । नै लक्षणात्मा । उक्ता-देव हेतोः स्खलद्गतित्वाभावात् । तत्रापि हि स्खलद्गतित्वे पुनर्मुख्यार्थबाधानिमित्तं प्रयोजनमित्यनवस्था स्यात् । अत एव यत्केनचित्रक्षितलक्षणेति नाम कृतं तद्व्यसनमा-त्रम् । तस्मादभिधातात्पर्यलक्षणव्यतिरिक्तश्चतुर्थोऽसौ व्यापारो ध्वननद्योतनव्यञ्जनप्र-त्यायनावगमनादिसोदरव्यपदेशनिरूपितोऽभ्युपगन्तव्यः । यद्वक्ष्यति—'मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् । यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिः ॥' इति । तेन समयापेक्षा वाच्यावगमनशक्तिरभिधाशक्तिः । तदन्यथानुपपत्तिसहायार्थावबोधनशक्ति-स्तात्पर्यशक्तिः । मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिर्लक्षणाशक्तिः । तच्छ-क्तित्रयोपजनितार्थावगममूलजाततत्प्रतिभासपवित्रितप्रतिपत्तृप्रतिभासहायार्थद्योतनशक्तिर्ध्व-ननव्यापारः । स च प्राग्वृत्तं व्यापारत्रयं न्यक्कुर्वन्प्रधानम् । अत एव काव्यात्मे-त्युक्तेन [illegible] प्रयोजनविषयोऽपि [illegible] इत्युक्तः । अभ्युपग-मनार्थेन [illegible] । न तत्र लक्षणात्यन्ततिरस्कृता । अन्वयक्रमणयोरभावात् । [illegible]व्यापारः । सहकारिभेदाच्च शक्तिभेदः स्फुट एव । तथा तत्रैव शब्दस्य [illegible] विवक्षावगमानुमापकत्वव्यापारः । [illegible]-[illegible] । [illegible]नीयम् । योऽर्थ-[illegible] इति हेतो गृहीत्वा शब्ददभिधाव्यापा-[illegible] व्यापारस्तदेकोऽस्माभिः कृतः । भिन्न-[illegible] एव युक्तः । सजातीये च [illegible] । असजातीये [illegible] । [illegible] । निमित्तेषु

[illegible] ग. [illegible] क-ख. ३ 'तत्र' क-ख पुस्तकयो-[illegible] ग पुस्तके [illegible] ग. ६ 'हि' क-ख-पुस्त-[illegible] ग पुस्तके [illegible] क-ख. ९ [illegible] ग. ११. [illegible] क-पुस्तके [illegible] ग. १३ [illegible] ग. १४ [illegible] ग. १५. [illegible] ग. १७ [illegible] ग. १८. [illegible] ग. १९ [illegible] ग-पुस्तके नास्ति. २० [illegible] ग-पुस्तके नास्ति. २१ [illegible] क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २२ [illegible] ग-पुस्तके नास्ति. २३. [illegible] क-ख. २४ [illegible] क-ख.

संकेतेन नैमित्तिकत्वनाभावं इति संकेतानपेक्ष एवेति चेत्, पदार्थ श्रोत्रियस्यानुवाक-
वदनुदेशविवक्षितम् । यो लगा पर्यन्तकक्षाभोगार्थ. प्रथमं प्रतीतिपथमवतीर्णस्य
पदार्थतनाः पदार्था निमित्तभावं गच्छन्तीति नूनं मीमांसकस्य प्रसिद्धं प्रति नैमित्तिक-
त्वमभिमतम् । अथोच्यते—पूर्वं तत्र संकेतग्रहणसंस्कृतस्य तथा प्रतिपत्तिर्भवतीत्य-
ज्ञया वास्तुस्थित्या निमित्तत्वं पदार्थानाम्, तर्हि तेनानुसारानुपयोगेन न किंचिदयुक्तं
स्यात् । न चापि प्राक्पदार्थेषु संकेतग्रहणं कृतम् । अन्विताभिधानेनैव सर्वदा प्रयोगात् ।
आवापोद्वापाभ्यां तथाभाव इति चेत्, संकेत. पदार्थमात्र एवेत्यभ्युपगमे वाक्यस्यैव
विशेषप्रतीतिः । अथोच्यते—इदैव शक्तिः तात्पर्यप्रतिपत्ति. निमेत्र पुर्न इति तदिदं
दैवमपि न नाशकुर्म. । यदुक्तम.—'तद्गतचेतसां योऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।
बुद्धौ तत्त्वावभासिन्यां झटित्येवावभासते ॥' इति । किं तु व्यतिरेकानुशीलनाभ्यासा-
त्तत्र संभाव्यमानोऽपि क्रम. समानीयमानद्रव्यपरम्परानुदयादभ्यस्तविषयव्याप्तिस्मरण-
वैशिष्ट्यक्रमवत् संवेद्यत इति निमित्तनैमित्तिकभावश्चावश्यमाश्रयणीयः । अन्यथा गौणलाक्ष-
णिकयोर्मुख्याद्भेदः 'श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणषट्कस्य पारदौर्बल्यम्' इत्यादि प्रक्रियाविघातो
निमित्तार्थवैचित्र्येणावगता सामर्थ्यादिनिमित्तवैचित्र्ये चाभ्युपगते तिमिरग्रस्तमात्म-
ग्रहणया । वेदव्यतिरिक्तं किंचित् वाक्यं तदर्थस्यापि सत्यत्वं तस्यापि प्रामाण्यविचारप्रसङ्ग इति सर्वथानु-
सरणीया प्रक्रिया । तदुत्तीर्णत्वे तु सर्वं परमेश्वराद्वयं ब्रह्मत्यस्मच्छास्त्रानुसारेण विदितं
तत्त्वालोकग्रन्थं विचारयन्तु सन्तः । यत्तु भट्टनायकेनोक्तम्—'रस ध्वनेः संदेह-
प्रयोगेऽपि धार्मिकशब्दप्रयोगे च भयानकरसावेशादेव निषेधावगतिः । तदीयेऽर्थे रसा-
स्वादकृतनियमावगममन्तरेणैवास्मनो निषेधगतेरभावात्' इति, तन्न । केवलस्यैवागम-
भ्यासविशेषतोऽनिमित्तमिति तत्रोच्यते—केनोक्तमेतत्, 'वक्तृप्रतिपत्तृविशेषावगमविरहेण
शब्दगतध्वननव्यापारविरहेण च निषेधावगतिः' इति । वक्तृप्रतिपत्तृप्रतिभासहकारित्वं
ह्यस्माभिर्द्योतनस्य प्राणत्वेनोक्तम् । भयानकरसावेशश्च न वर्ण्यते । भयस्यास्योपगम-
भ्युपगमात् । प्रतिपत्तुश्च रसावेशो रसाभिव्यक्त्यैव । रसश्च शब्दव्यङ्ग्य इत्यनेनापि
गोपनमिति ध्वन्यत्वमेव । प्रतिपत्तुरपि रसावेशो न नियत । नह्यसौ नियमेन

१ 'इति' ग-पुस्तके नास्ति २ 'एव' ग-पुस्तके नास्ति ३ 'पदार्थ' क-ख. ४. 'भागार्थं' ग. ५ 'पदार्थावगमनिमित्त ग. ६. अन्यतरान्तरेति ख. ७ 'तदनु-गुणेनोपयोगि न तद्युक्तं' ग. ८ 'संबन्धग्रहणं' ग. ९ 'सदा' क-ख. १० 'अत्र' ग-पुस्तके नास्ति ११ 'अपि न' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति १२ 'तत्त्वपर्यन्तदृष्टिरूपेण' ग. १३ 'इति तमवक' ग. १४ 'प्रतिपत्तिसम्यक्त्वनिमित्त' ग. १५ 'तत्प्र-तिपत्त्या' ग. १६. 'तदोक्तवत्त्वं तदर्थमाह' ग. १७ 'परमेश्वराद्वयं ब्रह्मेत्य-स्मच्छास्त्रकारेण न विदितं तत्त्वालोक' ग. १८ 'प्रदर्शनेऽपि' क-ख. १९ 'अभि-रस' ग. २०. 'तत्र' ख. २१ 'न निषेधे तस्य' ग.

केचिद्वाच्ये प्रतिषेधरूपे विधिरूपो यथा—

'अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि ।
मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए महँण मज्जिहिसि ॥'

भीरुधार्मिकगमनप्रचारी सहृदय एव । अथ तद्विशेषोऽपि सहकारी कल्प्यते तर्हि वक्तृप्रतिपत्तृप्रतिभाप्राणितो ध्वननव्यापारः किं न सह्यते । किं च वस्तुध्वनिं दूषयता रसध्वनिस्तदनुग्राहकः समर्थ्यत इति सुष्ठुतरां ध्वनिध्वंसोऽयम् । यदाह—'क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः' इति । अथ रससंवेद्यता प्राधान्यमुक्तं तत्को न सहते । अथ वस्तुमात्रध्वनेरेतदुदाहरणं न युक्तमित्युच्यते तथापि कार्योदाहरणत्वाद्यत्रापि ध्वनी स्तः । को दोषः । अपि चोक्तनीत्या संभोगाभिलाषविभावमवेतस्थानोचितविशिष्टकार्यैरनुभावदावलनोचितशृङ्गाररसानुवेधः । रसस्यालौकिकत्वात् । तावन्मात्रादेव भेदस्यानुगमात् । प्रथमं निर्विवादसिद्धविविक्तविधिनिषेधप्रदर्शनाभिप्रायेण चैतद्वस्तुध्वनेरुदाहरणं दत्तम् । यैस्तु ध्वनिव्याख्यानोद्यतस्तात्पर्यशक्तिमेव विवक्षासूचकत्वमेव वा ध्वननमवोचन्म नास्माकं हृदयमावर्जयति । यदाहु.—'भिन्नरुचिर्हि लोकः' इति । तदेतदग्रे यथायथं प्रतनिष्याम इत्यास्तां तावत् । भ्रमेति भीतिसृष्टोऽपि प्राप्तस्ते भ्रमणकालः । धार्मिकेति कुसुमाद्युपकरणार्थं युक्तं ते भ्रमणम् । विश्रब्ध इति शङ्काकारणवैकल्यात् । स इति यस्ते भयप्रकम्पप्रामाङ्गलतिकामकृत । अद्येति दिष्ट्या वर्धस इत्यर्थः । मारित इति पुनरस्यानुत्थानम् । तेनेति यः पूर्वं कर्णोपकर्णिकया त्वयाप्याकर्णितो गोदावरीकच्छगहने प्रतिवसतीति । पूर्वमेव हि तद्रक्षार्थं तैस्त्वतयोपधावित. स चाधुना तु दृप्तत्वात्तनो गहनान्न निःसरतीति प्रसिद्धगोदावरीतीरपरिसरानुसरणमपि तावत्कथाशेषीभूतं का कथा तल्लतागहनप्रवेशशङ्काया इति भावः । 'श्वश्रूरत्र शेते अथवा निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय । मा पथिक रात्र्यन्ध शय्यायामावयोर्मङ्क्षीः ॥ अत्र शयिष्टा वा ।' महँण इति निपातोऽनेकार्थवृत्तिरत्रावयोरित्यर्थे न तु ममेति । एवं हि विशेषवचनमेव शङ्काकारि

---

१. 'कचित्प्रतिषेधे विधिरूपो' ग.

---

१. 'भीरुधार्मिकस्य समप्रचारिहृदय एव' क-ख. २. 'इयत्ता' क. ३. 'तत्केन सह्यते' क-ख. ४. 'कार्योदाहरणत्वाद्यावपि ध्वनी स्याम्' क-ख. ५. 'अनुभावं खलनोदित' ग. ६. 'एव चानुपगमात्' ग. ७. 'रसध्वने' ग. ८. 'यत्तु' ग. ९. 'इति' ख-पुस्तके नास्ति, 'इति वदताग्रे यथायथं' ग. १०. 'भ्रमेति' ग. ११. 'अपि' ग. १२. 'कर्णाकर्णिकया' ग. १३. 'यस्त्वयापधावितोऽसावधुना' क, 'एतत्त्वया' ख. १४. 'तीर' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १५. 'आशंकयेति' ग. १६. 'आवयोः शयिष्टाः । हे इति निपातोऽनेकार्थवृत्तिरत्र न तु ममेति' ग.

क्वचिद्वाच्ये विधिरूपेऽनुभयरूपो यथा—

'वच मह व्विअ एक्केइ होन्तु णीसासरोइअव्वाइं ।
मा तुज्झ वि तीअ विणा दक्खिण्णहअस्स जाअन्तु ॥'

भवेदिति प्रच्छन्नाभ्युपगमो न स्यात् । केचिन्त्प्रोषितपतिकां तरुणीमवलोक्य प्रवृद्धमद
नातुर. पथिक. पान्थोऽनेन निषेधद्वारेण तयाभ्युपगत इति निषेधाभावोऽत्र विधि.
न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवर्तनारूप एवैर्नात्मभाव: । सौभाग्याभिमानखण्डनाप्रसङ्गात् । अत एव
राम्यन्धेति समुचितसमयसंभाव्यमानविशरारुत्वं ध्वनितम् । भावतदभावयो
रौत्सर्गिकविधिनिषेधाभावात्मकत्वस्य स्फुटमेवान्यथ्यम् । यैस्त्वाह भट्टनायक—'अहमित्यभि
मयविशेषणात्मदशावेदनाच्छादनेनारपि' इति । तत्राहमिति शब्दस्य तावन्नायं साक्षा
दर्थः । काव्यादिसहायस्य च तावति ध्वननमेव व्यापार इति ध्वनेर्भूषणमेतत् । अतोऽ
प्रसङ्गेनानिभृतसंभोगपरिहारः । अथ यद्यपि भवान्मदनशरासारदीर्यमाणहृदय उपेक्षि
न युक्तस्तथापि किं करोमि पापो दिवसकोऽयम् । अनुचितत्वात्कुलिनोऽयमित्यर्थं
प्राकृते पुंनपुंसकयोरनियमः । न च सर्वथा समुपेक्ष्य । यतोऽत्रैवाहं तत्प्रलोकय
त्यन्तोऽहं गच्छामि । तदन्योन्यवदनावलोकनविनोदेन दिनं तावदतिवाहयाव इत्यर्थ,
प्रविशन्त्यामायां च रात्रावन्धीभूतो मदीयायां शय्यायां मा भिक्ष । अपि तु निभृ
तनिभृतमेत्य दैवावधाननिकटकण्टकनिद्रान्वेषणपूर्वकमिति यदत्र ध्वन्यते । 'अत्र ममै
वैकस्या भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि । मा तवापि तया विना दाक्षिण्यहतस्य जनि
षत ॥' अत्र भजेति विधि । न प्रमादादेव नायिकान्तरसंगमनं तव, अपि तु गाढा
नुरागादेव । अन्याहक्स्वरागगोत्रस्खलनादि च । केवलं पूर्वकृतानुपालनात्मन
दाक्षिण्येनैकहृदयताभिमानेनैव त्वमत्र स्थित, तत्सर्वथा शठोऽसीति गाढमन्युरूपोऽय
खण्डितनायिकाभिप्रायोऽत्र प्रतीयते । न चासौ विधेयभावरूपो निषेधः । नापि विध्य
न्तरमेव । अन्यनिषेधाभावात् । हे इति निपात प्रार्थनायाम् । आ इति तावच्छब्दार्थे

---

१. 'क्वाचित्' ग. २ 'प्रवृद्धमदनातुरं पथिक' ग. ३ 'प्रवर्तनारूप' ग. ४ 'ख
ण्डनापदेशादथैव राम्यन्धेति' क. ख. ५. 'साक्षात्' ग-पुस्तके नास्ति ६ 'व्यक्त्या-
स्य स्फुट' ग. ७ 'तत्रापि भट्टनायक' ग. ८. 'तावच्छब्दस्य नायं' ग. ९ 'अत्रेति
प्रयत्नेनामृतसंभोग' ग. १० 'मदीयां शय्यां मा भिक्ष्या' क-ख. ११ 'दत्ता
भिधान' क-ख. १२ 'जनिष्यते' क-ख. १३. 'गाढानुरागादेनान्यादृक्स्ववर्णो गोत्र-
स्खलनादि तानि च केवलं पूर्वकृतानुपालनं न दाक्षिण्येन नैक' ग. १४. 'एव' ग-
पुस्तके नास्ति. १५. 'अत्रास्थित' ग. १६. 'प्रश्नाभाव' ग. १७. 'एव' क.
पुस्तकयोर्नास्ति.

क्वचिद्वाच्ये प्रतिषेधरूपेऽनुभयरूपो यथा—

'दे आ पसिअ णिवत्तसु मुहससिजोह्णाविलुत्ततमणिवहे।
अहिसारिआणँ विग्घं करोसि अण्णाणँ वि हआसे॥'

तेनायमर्थः—'प्रार्थये तावत्प्रसीद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे। अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हताशे॥' अत्राप्यत्रनिवर्तस्वेति प्रतीतेर्निषेधो वाच्यः। गृहागता नायिका गोत्रस्खलितापराधिनि नायके सति ततः प्रतिगन्तुं प्रवृत्ता, नायकेन चाटूपक्रमपूर्वकं निवर्त्यते—न केवलं स्वात्मनो मम च निर्वृत्या विघ्नं करोषि, यावदन्यासामपि। ततस्तव न कदाचन सुखलवलाभोऽपि भविष्यतीत्यत एव हताशासीति वल्लभाभिप्रायरूपश्चाटुविशेषो व्यङ्ग्यः। यदि वा सख्योपदिश्यमानापि तदवधीरणया गच्छन्ती सख्योपदिश्यते—न केवलमात्मनो विघ्नं करोषि, लाघवादवहुमानास्पदमात्मानं कुर्वती अत एव हताशा यावद्वदनचन्द्रिकाप्रकाशितमार्गतयान्यासामभिसारिकाणां विघ्नं करोषीति सख्यभिप्रायरूपश्चाटुविशेषो व्यङ्ग्यः। अत्र तु व्याख्यानद्वयेऽपि व्यवस्थितापराधप्रियतमगृहगमनाच्च निवर्तस्वेति पुनरपि वाच्य एव विश्रान्तेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदस्य प्रेयोरसवदलंकारस्योदाहरणमिदं स्यात्, न ध्वनेः। तेनायमत्र भावः—काचिद्रभसात्प्रियतममभिसरन्ती तद्गृहाभिमुखमागच्छता तेनैव हृदयवल्लभेनैवमुपश्लोक्यतेऽप्रत्यभिज्ञानच्छलेन। अत एवास्य प्रत्यभिज्ञापनार्थमेव नर्मवचनं हताशे इति। अन्यासामपि विघ्नं करोषि तव चेप्सितलाभो भविष्यतीति का प्रत्याशा। अत एव मदीयं वा गृहमागच्छ, त्वदीयं वा गच्छाव इत्युभयत्रापि तात्पर्यादनुभयरूपो वल्लभाभिप्रायश्चाटुात्मा व्यङ्ग्य इत्येव व्यवतिष्ठते। अन्ये तु—'तटस्थाना सहृदयानामभिसारिका प्रतीयमुक्ति' इत्याहुः। तत्र हताशे इत्यामन्त्रणादि युक्तमयुक्तं वेति सहृदया एव प्रमाणम्। एवं वाच्यव्यङ्ग्ययोर्धार्मिकपान्थप्रियतमाभिसारिकाविषयैक्येऽपि स्वरूपभेदाद्भेद इति प्रतिपादितम्। अधुना तु विषयभेदादपि व्यङ्ग्यस्य वाच्या-

१ 'नमोणिवहे' ख-ग.

१ 'तेनायमर्थ' ग-पुस्तके नास्ति. २. 'प्रसीद तावत्' ग. ३ 'ज्योत्स्नाभा' ग. ४. 'अत्रावनितागमनात्' ग. ५. 'गृहागतनायिका' क-ख. ६. 'चाटूपक्रम' ग. ७. 'निर्वृत्या' ख, 'निर्वृति' ग. ८ 'भविष्यत्यत एवाह' क-ख. ९ 'चाविशेषो' ग. १०. 'यदि वा' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ११. 'अवहुमानं' क, 'अवहुमानमात्मानं' ख. १२. 'व्यङ्ग्यस्य च' ग. १३. 'इदं' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १४. 'तद्ध्वनेः' ग. १५. 'अन्यासां च' ग. १६. 'इत्यामन्त्रणोचित्यादि' ग.

कचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा—

'कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआएँ सव्वणं अहरम्।
सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एह्णिम् ॥'

अन्ये चैवंविधा प्रकारा वाच्याद्विभेदिनः प्रतीयमानभेदाः संभवन्ति। तेषां दिङ्मात्रमेतत्प्रदर्शितम्। द्वितीयोऽपि प्रभेदो वाच्याद्विभिन्नः सप्रपञ्चमग्रे दर्शयिष्यते। तृतीयस्तु रसादिलक्षणः प्रभेदो वाच्यसामर्थ्या-

---

भेद इत्याह—व्यवस्थापित इति। विषयभेदोऽपि विचित्ररूपो व्यवतिष्ठमानः सहृदयैर्व्यवस्थापयितुं शक्यत इत्यर्थः। 'कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्। सभ्रमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥' कस्य वेति अनीर्ष्यालोरपि। न भवति रोषो दृष्ट्वेति इत्यादि कुतश्चिदेवापूर्वतया प्रियायाः सव्रणमधरं दृष्ट्वावलोक्य। सभ्रमरपद्माघ्राणशीले। शीलं हि कथंचिदपि वारयितुं न शक्यम्। वारिते वारणायां हे वामे तद(न)ङ्गीकारिणि सहस्वेदानीम्। उपालम्भपरम्परामित्यर्थः। अत्रायं भाव— 'काचिदविनीता कुतश्चित्खण्डिताधरा तत्सविधसंनिधाने भर्तरि तमनवलोकमानयेव कयाचिद्विदग्धसख्या तद्वाच्यतापरिहारायैवमुच्यते। सहस्वेदानीमिति वाच्यमविनयवतीविषयम्। भर्तृविषयं तु अपराधो नास्तीत्यावेद्यमानं व्यङ्ग्यम्। तस्यां च प्रियतमेन गाढमुपालभ्यमानायां तदपराधोद्भवप्राप्तिविस्मितलोकविषयं चाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायनं व्यङ्ग्यम्। तत्सख्या च तदुपालम्भतदविनयप्रहृष्टायाः सौभाग्यातिशयख्यापनं प्रियाया दन्तदष्टत्वादिति सपत्नीविषयं व्यङ्ग्यम्। सपत्नीमध्ये इयत्खलीकृतास्मीति लाघवमात्मनः प्राप्तं न युक्तम्। प्रत्युताय बहुमानः। सहस्व शोभामिदानीमिति सखीविषयं सौभाग्यप्रख्यापनं व्यङ्ग्यम्। अद्य तव प्रच्छन्नानुरागिणी हृदयवल्लभा रक्षिता। पुनः प्रकटदन्तदंशनायां तस्यां मैवं कार्षीः इति तच्चौर्यकामुकविषयसंबोधनं व्यङ्ग्यम्। इत्थं मयैतदपह्नुतमिति स्ववैदग्ध्यप्रकाशनं तटस्थविदग्धजनविषयं व्यङ्ग्यमिति। तदेतदुक्तं व्यङ्ग्यस्य प्रतिपादनेन। तस्य इति द्वितीयाद्योतेऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं क्रमेणाद्योतितम्

[illegible]

[illegible] तथा—[illegible] [illegible] ॥' इत्येवमादि-[illegible] । न चायं [illegible] । 'पुत्रस्ते जातः' इत्येवं यथा हर्षो जायते तथा वाचि सम्भवा । अपि तु सहृदयस्य हृदयसंवाद[illegible] तन्मयीभावेनास्वाद्यमान एव [illegible] परिस्फु-रति । तदाह—प्रकाशत इति । तेन तत्र शब्दस्य [illegible] व्यापारोऽर्थस्य[illegible]-तस्येति । विभावादयोऽपि [illegible] ते विभाव्यन्ते [illegible]

१. 'प्रकाशते' क-ख. २. 'स' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ३ 'निर्वेद त्वम् । यत्रापि वाच्ये' क-ख.

१ 'व्यतिरेकी' क. २ 'अथवाप्यत्र' ग. ३. 'तु' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ४ 'रस' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ५ 'हास्य' क-ख. ६. 'प्रति' ग-पुस्तके नास्ति. ७. 'तत एतत्सगृहीतो' क-ख. ८ 'भणित' ख. ९ 'अन्योन्यस्य हृदि स्थिते' ग. १०. 'वलनात्' ग. ११ 'कण्ठग्रहम्' ग. १२. 'कोपात्मनो' ग. १३. 'उद्दानः' ग. १४. 'रसायर्थ' ग. १५ 'इत्यत्र' ग. १६ 'सहृदयहृदय' ग. १७. 'विभा-वप्रतीतेः' क-ख. १८. 'रससमानतैक' क. 'रसरसमानतैक' ख. १९. 'प्रकाशते' क-ख. २०. 'न पुत्रजन्मविदन्यायेन' ग.

त्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुखेनैवैषां प्रतीतिः । स्वशब्देन सा केवलमनूद्यते । न तु तत्कृता । विषयान्तरे तथा तस्या अदर्शनात् । न हि केवलशृङ्गारादिशब्दमात्रभाजि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये

तोऽर्थस्यापि व्यापारो ध्वननमेवोच्यते । स्वशब्देति । शृङ्गारादिनाभिधाव्यापारेण-
दिव । निवेदितत्वेनेति । विभावादीति । तात्पर्यशक्त्येत्यर्थः । तत्र स्वशब्द-
ान्वयव्यतिरेकौ दृश्यमानावपि न तं प्रति निबन्धनत्वेन कावपि तौ दर्शयति—
न च सर्वत्रेति । यथा भट्टेन्दुराजस्य—'यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थेमनी
लोचने यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् । दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च नि-
बिडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेशस्थितिः ॥' इत्यत्रानु-
भावविभावावबोधनोत्तरमेव तन्मयीभवनयुक्त्या तद्विभावानुभावोचितचित्तवृत्तिवासना-
नुरञ्जितस्वसंविदानन्दचर्वणागोचरोऽर्थो रसात्मा स्फुरत्येवाभिलाषचिन्तौत्सुक्यनिद्राधृति-
ग्लान्यालस्यश्रमस्मृतिवितर्कादिशब्दाभावेऽपि । एवं व्यतिरेकाभावं प्रदर्श्यान्वयाभावं
दर्शयति—यत्रापीति । न हीति स्वशब्दनिवेदितैवम् । प्रतिपादनमुखेनेति ।
स्वशब्दप्रयुक्तया विभावादिप्रतिपत्त्येत्यर्थः । सा केवलमिति । तथा हि—'याते द्वार
वतीं तदा मधुरिपौ तद्दत्तझम्पानतां कालिन्दीतटरूढवञ्जुललतामालिङ्ग्य सोत्कण्ठया ।
तद्गीतं गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥'
अत्र विभावानुभावौ [illegible] प्रतीयते । [illegible]
[illegible]

मनागपि रसवत्त्वप्रतीतिरस्ति । यतश्च स्वाभिधानमन्तरेण केवलेभ्योऽपि विभावादिभ्यो विशिष्टेभ्यो रसादीनां प्रतीतिः । केवलाच्च स्वाभिधानादप्रतीतिः । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसादीनाम् । न त्वभिधेयत्वं कथंचित् । इति तृतीयोऽपि प्रभेदो वाच्याद्भिन्न एवेति स्थितम् । वाच्येन त्वस्य सहैव प्रतीतिरित्यग्रे दर्शयिष्यते ।

'काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ५ ॥'

काव्यरूपतया प्रयुज्यमान इत्यर्थः । **मनागपीति** । 'शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥' इति । एवं स्वशब्देन सह रसादेर्व्यतिरेकान्वयाभावमुपदर्श्य तमेवोपसंहरति—यतश्चेत्यादिना कथंचिदित्यन्तेन । अभिधेयमेव सामर्थ्यं सहकारिशक्तिरूपं विभावादिकं रसध्वनने शब्दस्य कर्तव्ये, अभिधेयस्य च पुत्रजन्महर्षभिन्नयोगक्षेमतया जननव्यतिरिक्ते दिवाभोजनाभावविशिष्टपीनत्वानुमितरात्रिभोजनविलक्षणतया चानुमानव्यतिरिक्ते ध्वनने कर्तव्ये सामर्थ्यं शक्तिविशिष्टं समुचितसाकल्यम् । इति द्वयोरपि शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः । एवं द्वौ पक्षावुपक्रम्याद्यो दूषित । द्वितीयस्तु कथंचिद्दूषित कथंचिदङ्गीकृत । जननानुमानव्यापाराभिप्रायेण दूषित ध्वननाभिप्रायेणाङ्गीकृत । यस्त्वत्रापि तात्पर्यशक्तिमेव ध्वननं मन्यते स न वस्तुतत्त्ववेदी । विभावानुभावप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिर्भेदसंसर्गे वा पर्यवस्येत् । न तु रस्यमानतासारे रसे । इत्यलं बहुना । इतिशब्दो हेत्वर्थे । इत्यपि हेतोस्तृतीयोऽपि प्रकारो वाच्याद्भिन्न एवेति संबन्ध । **सहैवेति** । इवशब्देन *विद्यमानोऽपि क्रमो न संलक्ष्यत* इति तद्दर्शयति—**अग्र इति** । द्वितीयोद्योते । एवं 'प्रतीयमानं पुनरन्यदेव' इतीयता ध्वनिस्वरूपं व्याख्यातम् ।

अधुना काव्यात्मत्वमितिहासव्याजेनैव दर्शयति—**काव्यस्यात्मेति** । स एवेति प्रतीयमानमात्रेऽपि प्रक्रान्ते तृतीय एव रसध्वनिरिति मन्तव्यम् । इतिहासबलात् प्र-

१ 'विशिष्टेभ्यो' ग पुस्तके नास्ति २ 'स्वाभिधानमात्रात' क-ख. ३ 'प्रदर्शयिष्यते' ग.

१ 'प्रसज्यमान' ग. २ 'अन्वय स्वशब्देन' ग. ३. 'उपदर्शि' ख, 'उपपत्त्या प्रदर्श तथैवोप' ग. ४ 'विधेयस्य पुत्र' ग. ५ 'शक्ति निशिष्टसमुचित' ग. ६. 'अनुव्यापार' क, 'अनुमाव्यापार' ग. ७ 'शक्तिभेद ससर्गे' ग. ८ 'सारो रस.' ग. ९. 'इव शब्देन' क-ख. १० 'इति तद्दर्शयति' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ११. 'इति यतो' ग. १२ 'इतीतिहास' ग. १३. 'वाच्यस्य' क-ख.

'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥'

शोको हि करुणरसस्थायिभावः प्रतीयमानरूप एवेति प्रतिपादितम्। प्रतीयमानस्य चान्यप्रभेददर्शनेऽपि रसभावमुखेनैवोपलक्षणम्। प्राधान्यात्।

तेन सर्वत्रापि न ध्वननसद्भावेऽपि तथा व्यवहारः। आत्मसद्भावेऽपि क्वचिदेव जीवव्यवहार इत्युक्तं प्रागेव। तेनैतन्निरवकाशम्। यदुक्तं हृदयदर्पणे—'सर्वत्र तर्हि काव्यव्यवहारः स्यात्' इति। संनिहितसहचरीति विभाव उक्तः। आक्रन्दितशब्देनानुभावः। **जनित इति।** चर्वणागोचरत्वेनेति शेषः। ननु शोकचर्वणातो यदि श्लोक उद्भूतस्तत्प्रतीयमानं वस्तु काव्यस्यात्मेति कुत इत्याशङ्क्याह—**शोको हीति।** करुणस्य च चर्वणागोचरात्मनः शोकः स्थायिभावः। शोके हि स्थायिभावे ये विभावानुभावास्तत्समुचिता चित्तवृत्तिश्चर्वणात्मा रस इत्यौचित्यात्स्थायिनो रसतापत्तिरित्युच्यते। प्राक्स्वसंविदितं परत्रानुमितं च चित्तवृत्तिजातं संस्कारक्रमेण हृदयसंवादमादधानं चर्वणायामुपयुज्यते। ननु प्रतीयमानस्यात्मता तत्र त्रिभेदं प्रतिपादितम्। न तु रसैकरूपम्। अनेन चेतिहासेन रसस्यैवात्मभूतत्वमुक्तं भवतीत्याशङ्क्याभ्युपगमेनैवोत्तरमाह—**प्रतीयमानस्य चेति।** अन्यो भेदो वस्त्वलंकारात्मा। भावग्रहणं व्यभिचारिणोऽपि चर्व्यमाणस्य तावन्मात्रविश्रान्तावपि स्थायिचर्वणापर्यवसानोचितरसप्रतिष्ठामनवाप्यानुप्राणकत्वं भवतीत्युक्तम्। यथा—'नखं नखाग्रेण विघट्टयन्ती विवर्तयन्ती वलयं विलोलम्। आमन्द्रमाशिञ्जितनूपुरेण पादेन मन्दं भुवमालिखन्ती॥' इत्यत्र लज्जायाः। रसभावशब्देन च तदाभासतत्प्रशमावपि संगृहीतावेव। अवान्तरवैचित्र्येऽपि तदेकरूपत्वात्। **प्राधान्यादिति।** रसपर्यवसानादित्यर्थः। तावन्मात्रविश्रान्तावपि चौन्यशब्दवैलक्षण्यकारित्वेन वस्त्वलंकारध्वनेरपि जीवितत्वमौचित्यादुक्तमिति भावः।

---

१ 'रस' ग पुस्तके नास्ति

---

१ [illegible] ग. २ [illegible] ग. ३ 'विशेष' क. ख. ४ 'काव्यात्मेति' ग. ५ 'तच्चर्वणा' ग. ६ 'शोक' ग पुस्तके नास्ति ७ 'तत्समुचिता' ग. ८ 'तत्रैव त्रिभेद' ग. ९ 'उक्त' ग पुस्तके नास्ति १० 'उचित' क. ख. ११ 'अतिप्राणकत्वं' क. ख. १२ 'भवतीति' ग-पुस्तके नास्ति. १३ 'लज्जया' क. ख. १४ 'च' ग-पुस्तके नास्ति १५ 'चशब्द' ग. १६ 'त्यौचित्यात्' ग.

'सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःष्यन्दमाना महतां कवीनाम्।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति प्रतिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम्॥ ६॥'

तद्वस्तुतत्त्वं निःष्यन्दमाना महतां कवीनां [सरस्वती] लोकसामान्यं प्रतिभाविशेषं परिस्फुरन्तमभिव्यनक्ति। येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे कालिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवय इति गण्यन्ते।

इदं चापरं प्रतीयमानस्यार्थस्य सद्भावसाधनं प्रमाणम्—

'शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते।
वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम्॥ ७॥'

एवमितिहासमुखेन प्रतीयमानस्य वाच्यात्मना प्रदर्श्य भेदं विलक्षणमपि दर्शयति—सरस्वतीति। वाग्रूपा भगवतीत्यर्थः। अर्थशब्देन वस्तुशब्दं वस्तुशब्देन तत्त्वशब्दं च वस्तु वस्तुशब्दं व्याचष्टे—निष्पन्दमानेति। दिव्यमानन्दरसं स्वयमेव प्रस्नुवानेत्यर्थः। यदाह भट्टनायकः—'वाग्धेनुर्दुग्ध एतं हि रसं यद्बालतृष्णया। तेन नास्य समः स स्याद्दुह्यते योगिभिर्हि यः॥' तदावेशेन विनाप्याकान्त्या हि योगिभिर्दुह्यते। अत एव—'यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे। भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम्॥' इत्यनेन [illegible]

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यङ्ग्यस्यार्थस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्रकृत उपयोजयन्नाह—

'यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥ १३ ॥'

यत्रार्थो वाच्यविशेषः वाचकविशेषः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्क्तः, स काव्यविशेषो ध्वनिरिति । अनेन वाच्यवाचकचारुत्वहेतुभ्य उपमादिभ्योऽनुप्रासादिभ्यश्च विभक्त एव ध्वनेर्विषय इति दर्शितम् । यदप्यु-

---

सद्भावमिति । सत्तां साधुभावं प्राधान्यं चेत्यर्थः । इदं हि प्रतिपिपादयिषितम् । प्रकृत इति लक्षणे । उपयोजयन्निति उपयोगं गमयन् । तमर्थमिति व्यङ्ग्यमुपयोग । स्वशब्द आत्मवाची । अर्थश्च वाचकश्च तौ स्वार्थौ । तौ गुणीभूतौ याभ्याम् । यथासंख्येन तेनार्थो गुणीकृतात्मा, शब्दो गुणीकृताभिधेयः । तमर्थमिति । 'सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु' इति यदुक्तम् । व्यङ्क्तः द्योतयतः । व्यङ्क्त इति द्विवचनेनेदमाह—यद्यप्यविवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकस्तथाप्यर्थस्यापि सहकारिता न त्रुट्यति । अन्यथा ज्ञातोऽपि शब्दस्य व्यञ्जकः स्यात् । विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं भवत्येव । विशिष्टशब्दाभिधेयतया विना तस्यार्थस्याव्यञ्जकत्वादिति सर्वत्र शब्दार्थयोरुभयोरपि ध्वननव्यापारः । तेन यद्भट्टनायकेन द्विवचनं दूषितं तद्गजनिमीलिकयैव । अर्थः शब्दो वेति तु विकल्पाभिधानं प्राधान्याभिप्रायेण । काव्यं च तद्विशेषश्चासौ, काव्यस्य वा विशेषः । काव्यग्रहणाद्गुणालंकारोपस्कृतशब्दार्थपृष्ठपाती ध्वनिलक्षण आत्मेत्युक्तम् । तेन तेनाप्रसन्नगम्भीरपदार्थस्याध्वनिव्यवहारः स्यादिति । यथोक्तम्— वाच्यव्यतिरेकि हि काव्यस्यात्मा स्यात् इति तद्वदिहापि एव । नास्ति तत्र विवाद इति । यथोक्तम्—'काव्यप्रतीतिरपि काव्यात्मा प्रत्यक्षादिप्रमाणादपि सा भवती तथा स्यात्' इति । न च शब्दार्थमयकाव्यात्माभिधानप्रस्तावे क एष प्रसङ्ग इति न किंचिदेतत् । स इति । अर्थो वा शब्दो वा व्यापारो वा । अर्थोऽपि वाच्यो वा ध्वनतीति । शब्दोऽप्येवं व्यङ्ग्यो वा ध्वन्यत इति । व्यापारो वा शब्दार्थयोर्ध्वननमिति । कारिकया तु प्राधान्येन समुदाय एव काव्यरूपो मुख्यतया ध्वनिरिति प्रतिपादितम् । विभक्त इति । गुणालंकाराणां वाच्यवाचकभावप्राणत्वात् ।

१ काव्यशरीरे क-ख-ग-पुस्तकेषु नास्ति

---

१ 'पूर्वं प्रकृत' क-ख. २ सख्याता क-ख. ३ तौ ग-पुस्तके नास्ति ४ 'तौ गुणीभूतौ' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ५ व्यङ्क्तः द्योतयतः ग-पुस्तके नास्ति ६ ध्वनन' क-ख. ७ 'तेनैतत् ग. ८ काव्यात्मत्वेन ग. ९ 'कथित क-ख. १० प्रतिपादित' ग.

क्तम्—'प्रसिद्धप्रस्थानातिक्रमिणो मार्गस्य काव्यत्वहानेर्ध्वनिर्नास्ति' इति, तदप्ययुक्तम्। यतो लक्षणकृतामेव स केवलं न प्रसिद्धः, लक्ष्ये तु परीक्ष्यमाणे स एव सहृदयहृदयाह्लादकारि काव्यतत्त्वम्। ततोऽन्यच्चित्रमेवेत्यग्रे दर्शयिष्यामः। यदप्युक्तम्—'कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तालंकारादिप्रकारेष्वन्तर्भावः' इति, तदप्यसमीचीनम्। यतो वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि प्रस्थाने व्यङ्ग्यव्यञ्जकसमाश्रयेण व्यवस्थितस्य ध्वनेः कथमन्तर्भावः। वाच्यवाचकचारुत्वहेतवो हि तस्याङ्गभूताः, न तु तदेकरूपा एवेति प्रतिपिपादयिष्यमाणत्वात्।

परिकरश्लोकश्चात्र—

'व्यङ्ग्यव्यञ्जकसंबन्धनिबन्धनतया ध्वनेः।
वाच्यवाचकचारुत्वहेत्वन्तःपातिता कुतः॥'

ननु यत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य वैशद्येनाप्रतीतिः स नाम मा भूद्ध्वने-

---

अस्य च तदन्यव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसारत्वान्नास्य तेष्वन्तर्भाव इति। अन्यत्र भावो विपर्यायः। एवं तद्व्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिरिति निराकृतम्। **लक्षणकृतामेवेति।** लक्षणकाराप्रसिद्धता विरुद्धो हेतुः। तत एव हि यत्नेन लक्षणीयतालक्ष्यत्वप्रसिद्धत्वमसिद्धो हेतुः। न च नृत्तगीतादिकल्पम्। तत्काव्यस्य वा क्वापि न किंचित्। **चित्रमिति।** विस्मयकृद्वर्णनादिविशानं, न तु सहृदयाभिलषणीयचमत्कारसारस्मनि स्पन्दमयमित्यर्थः। काव्यानुकारित्वाद्वा चित्रम्, लेख्यमात्रत्वाद्वा, कलामात्रत्वाद्वा। **अग्र इति।** 'प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव व्यवस्थिते। द्विधा काव्यं ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते॥' इति तृतीयोद्द्योते वक्ष्यति। परिकरार्थं कारिकार्थस्याधिकावापं कर्तुं श्लोकः परिकरश्लोकः। यत्रेत्यलंकारे। **वैशद्येनेति।** चारुतया स्फुटतया चेत्यर्थः। अभिहि-

---

१ 'सहृदयाह्लादि काव्यम्' क-ख. २ 'एव' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ३ 'उदितं' ग. ४ 'अयमर्नाति' ग ५ 'यतो' ग-पुस्तके नास्ति ६ 'हि' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ७ 'न त्वाङ्गरूपा' ग ८ 'आयथेस्य' ग.

---

१ 'एव' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति २ 'गीतहास्यादि' क-ख. ३ 'वा क्वापि' ग-पुस्तके नास्ति ४ 'इत्यादि' क-ख. ५ 'काव्यानुकारकारित्वाद्वा' ग. ६. 'व्यवस्थिते। द्विधाकाव्येऽन्ततो' ग. ७ 'च वक्ष्यते' ग.

विषयः। यत्र तु प्रतीतिरस्ति यथा समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्तिपर्यायोक्तापह्नुतिदीपकसंकरालंकारादौ तत्र ध्वनेरन्तर्भावो भविष्यतीत्यादि निराकर्तुमभिहितम् 'उपसर्जनीकृतस्वार्थौ' इति। अर्थो गुणीकृतात्मा, गुणीकृताभिधेयश्च शब्दो वा यत्रार्थान्तरमभिव्यनक्ति स ध्वनिरिति। तेषु कथं तस्यान्तर्भावः। व्यङ्ग्यप्राधान्ये हि ध्वनिः। न चैतत्समासोक्त्यादिष्वस्ति। समासोक्तौ तावत्—

'उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम्॥'

ध्वनिरिति भूतप्रयोगः। आर्थो व्यङ्ग इत्यस्य व्याख्यानत्वात्। गुणीकृतात्मेति। आत्मशब्देन स्वात्मव्यापारो व्याख्यातः। न चैतदिति। व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्। प्राधान्यं च यद्यपि इमौ न चकास्ति 'बुद्धौ तत्त्वावभासिन्याम्' इति नयेनाखण्डचर्वणविश्रान्ते, तथापि विवेचकैर्विनिवेशने क्रियमाणे यदा व्यङ्ग्योऽर्थः पुनरपि वाच्यमेवानुप्राणयन्भाति तदा तदुपकरणत्वादेव तस्यालंकारता। ततो वैचित्र्यादेवोपस्कृतात्मचमत्कारलाभ इति। यद्यपि पर्यन्ते रसध्वनिरस्ति तथापि मध्यकक्षानिविष्टोऽसौ व्यङ्ग्योऽर्थो न रसोन्मुखीभवति स्वातन्त्र्येणापि तु वाच्यमेवार्थं संस्कर्तुं धावतीति गुणीभूतव्यङ्ग्यतोक्ता। समासोक्त्यादिति। 'यत्रोक्तौ गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानैर्विशेषणैः। सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया बुधैः॥' इत्यत्र समासोक्तिलक्षणं स्वरूपहेतुनाम निर्वचनमिति पादत्रयेण क्रमात्क्रमम्। उपोढो रागः सान्ध्योऽरुणिमा प्रेम च येन। विलोलास्तारका ज्योतींषि नेत्रत्रिभागश्च यत्र। तथेति झटित्येव प्रेमरभसेन गृहीतमाभासितं परिचुम्बितुमाक्रान्तं च। निशाया मुखं प्रारम्भो वदनकमलं चेति। यथेति यथा झटिति प्रसरणेन प्रेमरभसेन च तिमिरं नाशुकं सूक्ष्मा प्रकाशतिमिरानुरं रश्मिनवीकृतनभ पटं तिमिरांशुकं नीलनलिनं। नवोढा प्रौढव धर्मिणा (?)। रागादेकत्वात्सन्ध्याकृतात्परागात तदनन्तरे प्रेमरूपाच हेतोः। पुरोऽपि पूर्वस्यां दिशि अग्रे च। गलितं प्रशान्तं पतितं च। तया वा या कारणभूतया समस्तं तिमिरं स्वतक्षणेन वा न लक्षितं सान्निप्रारम्भोऽसावीति न ज्ञातम्। तिमिरसवलिताशुकतया ... प्रमुखमिति शोकेन लक्ष्यते। ननु स्फुटं आलोके नायिकायाश्च तु नयोरिति प्रदम। शास्त्रपक्ष

१ 'पर्यायापह्नुति' ग. २ 'सङ्करालं' ग. ३ तत्र तत्र ग. ४ गुणीकृतात्मा ग.

१ इमौ यद्यपि क. ख. २ इति तु ग. ३ वाच्यादेव तदुपकरणता ग. ४ 'मध्यमकक्ष्यानिविष्टो' ग. ५ यत्रोक्ते ग. ६ गोऽर्थ' ग. ७ नव ग. ८ 'त्रिभागा वा' ग. ९ झटित्येव' ख. १० झटिति ख. ११ ... क. ख. १२ इत्यत्र' क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति. १३ प्रारब्धम्' क. ख.

यथा च दीपकापह्नुत्यादौ व्यङ्ग्यत्वेनोपमायाः प्रतीतावपि प्राधान्येनाविवक्षितत्वान्न तया व्यपदेशस्तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम्। अनुक्तनिमित्तायामपि विशेषोक्तौ—

'आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि।
गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं नैव शिथिलयति॥'

इत्यादौ व्यङ्ग्यस्य प्रकरणसामर्थ्यात्प्रतीतिमात्रम्। न तु तत्प्रतीति-

एवं प्राधान्यविवक्षायां दृष्टान्तमुक्त्वा व्यपदेशोऽपि प्राधान्यकृत एव भवतीत्यत्र दृष्टान्तं स्वपरप्रसिद्धमाह—यथा चेति। उपमाया इति। उपमानोपमेयभावस्येत्यर्थः। तयेत्युपमया। दीपके हि 'आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते' इति लक्षणम्। तत्र दीपकेनैव शोभा यथा—'मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितः कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालललना। मदक्षीणो नागः शरदि सरिदाश्यानपुलिना तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः॥' इत्यत्र दीपककृतमेव चारुत्वम्। 'अप्रकृतिरभीष्टस्य किंचिदर्थगतोपमा' इति। तत्रापह्नुत्यैव शोभा यथा—'नेयं विरौति भृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः। अयमाकृष्यमाणस्य कंदर्पधनुषो ध्वनिः॥' इति। एवमाक्षेपं विचार्योद्देशक्रमेणैव प्रमेयान्तरमाह—अनुक्तनिमित्तायामिति। 'एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः। विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिरिति स्मृता॥' यथा—'स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः। हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम्॥' इयं चाचिन्त्यनिमित्तेति नाम्ना व्यङ्ग्यस्य सद्भावः। उक्तनिमित्तायामपि वैमुख्यभावमात्रे तु पर्यवसानमिति तत्रापि न व्यङ्ग्यसद्भावशङ्का। यथा—'कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने। नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने॥' तेन प्रकारद्वयमवधार्य तृतीयं प्रकारमाशङ्कते—(अनुक्तनिमित्तायामपीति।) व्यङ्ग्यस्येति। शीतकृता सच्चारित्र निमित्तमिति भट्टोद्भटः। तदभिप्रायेणाह—न त्वत्र काचिच्चारुत्वनिष्पत्तिः इति। यत्तु रसिकैरपि निमित्तं कल्पितम्—'कान्तासमागमे कौतुकरसमुपायं स्वप्नं मन्यमानो निद्राग-

१ 'आमित्युक्त्वा' ग. २ 'तत्' क.ख-पुस्तकयोर्नास्ति

१. 'अपि' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति २ 'सिद्धं' क-ख. ३. 'यथा चैतद्गाथा' इति ग. ४ 'तत्र दीपकेनैव शोभा' ग-पुस्तके नास्ति ५ 'वनिता' ग. ६ 'नरा.' ग. ७. 'अन्तगता' ग. ८ 'इति' क.ख-पुस्तकयोर्नास्ति ९. 'तत्रापह्नवेनैव' ग. १०. 'निगमे' क-ख. ११ 'अपि' ख पुस्तके नास्ति. १२. 'वस्तुस्वभावे पर्यवसितम्' ग. १३ 'तथापि' क-ख. १४ 'चारुत्वहानि' क-ख. १५ 'न मनागपि उत्सुकं' क.ख.

च्यस्य तत्रोपसर्जनीभावेनाविवक्षितत्वात् । अपह्नुतिदीपकयोः पुनर्वाच्यस्य प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं प्रसिद्धमेव । संकरालंकारेऽपि यदालं-

---

ङ्कृतमुदाहरणमनादृत्य 'भम धम्मिअ' इत्याद्युदाहियते तदस्मच्छिष्यनैव । केवलं तन्न-यमवलम्ब्यापवरणेनात्मसंस्कार इत्यनार्यचेष्टितम् । यदाहुरितिहासविदः—'अवज्ञयाप्य-पच्छाद्य शृण्वन्नरकमृच्छति' इति । भामहेन ह्युदाहृतम्—'गृहेष्वध्वसु वा नान्नं भु-ञ्ज्महे यदधीतिनो । विप्रा न भुञ्जते' इति । एतद्धि भगवद्वासुदेववचनं पर्यायेण र-सदानं निषेधयति । यस्य एवाह—'तच्च रसदाननिवृत्तये' इति । न चास्य रसदान-निषेधस्य व्यङ्ग्यस्य किंचिच्चारुत्वमस्ति येन प्राधान्यं शङ्क्येत । अपि तु तद्व्यङ्ग्योपोद्ब-लितं विप्रभोजनेन विना यदन्नभोजनं तदेवोक्तप्रकारेण पर्यायोक्तं सत्प्राकरणिकं भोज-नार्थमलंकुरुते । तेन ह्यस्य निर्विषं भोजनं त्विति विवक्षितमिति पर्यायोक्तमलंकार एवेति चिरंतनानामभिमत इति तात्पर्यम् । **अपह्नुतिदीपकयोरिति** । एतत्पूर्वमेव निर्णीतम् । अत एवाह—**प्रसिद्धमिति** । प्रतीतं प्रमाधितं चेप्रमाणितं चेत्यर्थः । पूर्वं चैतदुपमादिव्यपदेशभाजनम् । एतद्यथा न भवतीत्यमुया छायया इष्टान्ततयोक्तम-प्युद्देशानुक्रमपूरणाय ग्रन्थशय्यां योजयितुं पुनरप्युक्तम्—'व्यङ्ग्यं प्राधान्याभावाच्च ध्वनिः' इति । छायान्तरेण वस्तु पुनरेकमेव । उपमाया एव व्यङ्ग्यत्वेन ध्वनित्वादाश-नात् । यत्तु विवरणकृत्—दीपकस्य सर्वत्रोपमान्वयोऽस्तीति बहुनोदाहरणप्रपञ्चेन वि-चारितवांस्तदनुपयोगि निरर्थकं ग्रन्थनिक्षेपं च । 'मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गु-रम् । स प्रियासंगमोत्कण्ठां सासह्यां मनसः शुचम् ॥' इति । अत्राप्युत्तरोत्तरजन्यत्वे-ऽप्युपमानोपमेयभावस्य सुकल्पत्वात् । नहि कार्यकारणयोरुपमानोपमेयभावः । तथाहि—'राम इव दशरथोऽभूद्दशरथ इव रघुरजोऽपि रघुसदृशः । अज इव दिलीपवंशाभिन्नं रा-मस्य कीर्तिरियम् ॥' इति । ननु भवति तस्मात्किमिवत्वम् । समं वा प्राकरणिकत्वमु-पमा निरुणद्धीति कोऽयं न्यायः । इत्यलं गर्दभीदोहानुवर्तनेन । **संकरालंकारे-ऽपीति** । 'विरुद्धालंक्रियोल्लेखे समं तद्वृत्त्यसंभवे । एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे-ऽपि संकरः ॥' इति लक्षणादेकः प्रकारः । यथा ममैव—'शशिवदना सितसरसिजनयना सितकुन्ददशनपङ्क्तिरियम् । गगनजलस्थलसंभवहृद्याकारा कृता विधिना ॥' इति ।

---

१. 'च्यार्थश्रवणे' क-ख. २ 'ऽप्युदाहृतं' क-ख. ३. 'नयस्य निर्विशेषं भोजनं भवत्विति विवक्षितम्' क, 'भवतीति विवक्षितम्' ख. ४ 'प्रमाणितं' क-ग पुस्तक-योर्नास्ति ५ 'उद्देश्यक्रम' क-ख. ६ 'उदाहरणादे' क-ख. ७. 'विचारितवान्' क-ख. ८. 'निःसारं' ग. ९ क-ख-पुस्तकयोरस्मात्पूर्वम् 'अत्र हेतुमाह मद इत्यादि शुचमन्त्यादित्यन्तम् ।' इत्यधिकमस्ति. १० 'जन्यत्वेन' क-ख. ११. 'विकल्प' ग. १२. 'इत्यर्थं' ग. १३. 'महोन्याय' ग. १४. 'च' ग.

कारोऽलंकारान्तरच्छायामनुगृह्णाति, तदा व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येनाविवक्षितत्वान्न ध्वनिविषयत्वम् । अलंकारद्वयसंभावनायां तु वाच्यव्यङ्ग्ययोः समं प्राधान्यम् । अथ वाच्योपसर्जनीभावेन व्यङ्ग्यस्य तत्रापि व्यवस्थानं तदा सोऽपि ध्वनिविषयोऽस्तु न तु स एव ध्वनिरिति वक्तुं शक्यम् ।

अत्र शशी वदनमस्याः सदृशं वदनमस्या इति रूपकोपमोद्देशाद्युगपद्द्वयार्थभवादेकतरपक्षत्यागग्रहणे प्रमाणाभावात्संकर इति व्यङ्ग्यपरत्वनाया एवानियमात्का ध्वनिसंभावना । सोऽपि द्वितीयः प्रकार—'शब्दार्थालंकाराणामेकैभाव' इति । अत्रैव यमकस्य वा यथा । यथा—'स्मर स्मरमिव प्रियं रैमयसे यदाङ्गनाः' इति । अत्र यमकोपमयोः साम्यानुपमा च । तृतीयः प्रकार—'एकैकवाच्यांशेऽनेकोऽर्थालंकारस्तत्रापि द्वयोः प्रति भासनि । यथाय यागरः तैकस्य व्यङ्ग्यता । यथा—'गुप्योदयागानपद्गतेऽङ्गं प्रति भासति । अत्र हि समाभिविपरीतमुचितप्रनमद्गणहेवाकिभ्रान्तो विगतीव तमोगुहाम् ॥' इति । अत्र हि उत्प्रेक्षा केवलादेवोक्ता । तदिदं प्रकारद्वयमुक्तम् । 'शब्दार्थवर्त्यलंकारा वाक्य एकत्र भासिनः । संकरश्चैकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयते ॥' इति च । चतुर्थस्तु प्रकार' यत्रानुग्राह्यानुग्राहकभावोऽलंकाराणाम् । यथा 'प्रवाननीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या । तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥' अत्र मृगाङ्गनावलोकनेन तदवलोकनस्योपमा यद्यपि व्यङ्ग्या, तथापि वाच्यस्य या संदेहालंकारस्याभ्युत्थानकारिणीत्वेनानुग्राहकत्वाद्गुणीभूता । अनुग्राह्यत्वेन हि संदेहे पर्यवसानम् । यथोक्तम्—'परस्परोपकारेण यत्रालंकृतयः स्थिताः । स्वातन्त्र्येणात्मलाभं नो लभन्ते सोऽपि संकरः ॥' तदाह—यदालंकार इत्यादि । एवं चतुर्थेऽपि प्रकारे ध्वनिना निरवकाशा । मध्यमयोस्तु व्यङ्ग्यधर्मभावनैव नास्तीत्युक्तम् । आद्ये तु प्रकारे शशिवदनेत्याद्युदाहृते कथंचिदस्ति संभावनेत्याशङ्क्य निराकरोति—अलंकारद्वयेति । सममिति । द्वयोरप्यान्दोल्यमानत्वादिति भाव । ननु यत्र व्यङ्ग्यधर्मे प्राधान्येन भाति तत्र किं कर्तव्यम् । यथा 'होइ ण गुणाणुराओ खलाणँ णवरं पसि- ... दिहे ॥' अत्रार्थान्तरन्यासस्य ... सरणाणम् । किर पडिगुणदमित्तिमण चन्देण पिआमुदे दिहे ॥' ... प्राधान्येनाभाति, व्यतिरेकापह्नुती तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रधानतयेत्यभिप्रायेणाशङ्कते—अथेति । ... तयोत्तरम्—तदा सोऽपीति । संकरालंकार एवायं न भवति, अपि त्वेलंकारध्व...

---

१ 'तत्रावस्थानं' ग.

---

१ 'प्रहे' ग. २ 'एकत्र भासन इति' ग. ३ 'न रमसे' क-ख. ४ 'यत्रैक... कयोर्न' क-ख. ५ 'एकस्य' क-ख. ६ 'कान्तो' क-ख. ७ 'वलंलंकारा' क... ८. 'वर्तिनः' ग. ९. 'दैव' क-ख. १० 'प्रवेशाय' ग. ११. 'अलंकारध्वनि... ग-पुस्तके नास्ति.

पर्यायोक्तनिर्दिष्टन्यायात् । अपि च संकरालंकारस्य संकरोक्तिरेव ध्वनिसंभावनां करोति । अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावान्निमित्तनिमित्तिभावाद्वाभिधेयप्रतीयमानयोः सममेव प्राधान्यम् । यदा

नामायं ध्वनेर्द्वितीयो भेदः । येष पर्यायोक्ते निरूपितं तत्सर्वमत्राप्यनुसरणीयम् । अथ सर्वेषु संकरप्रभेदेषु व्यङ्ग्यसंभावनानिरासप्रकारं साधारणमाह—अपि चेति । क्वचिदपि संकरालंकारे चेति संबन्धः । सर्वभेदभिन्न इत्यर्थः । संकीर्णतानिभिन्नं लोलीभावः । तत्र क्षणमेकस्य प्राधान्यं क्षीरजलवत् । 'अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः । अप्रस्तुतप्रशंसा सा त्रिविधा परिकीर्तिता ॥' अप्रस्तुतस्य च वर्णनं प्रस्तुताक्षेपिण इत्यर्थः । स चाक्षेपस्त्रिविधो भवति—सामान्यविशेषभावात्, निमित्तनिमित्तिभावात्, सारूप्याच्च । तत्र प्रथमे प्रकारद्वये प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तुल्यमेव प्राधान्यमिति प्रतिज्ञां करोति—अप्रस्तुतेत्यादिना प्राधान्यमित्यन्तेन । तत्र सामान्यविशेषभावेऽपि द्वौ गती—सामान्यमप्रस्तुतमभिधेयत्वेनोच्यते, गम्यते तु प्राकरणिको विशेष स एकः प्रकारः । यथा—'अहो संसारनैर्घृण्यमहो दौरात्म्यमापदाम् । अहो निसर्गजिह्मस्य दुरन्ता गतयो विधेः ॥' अत्र हि दैवमाहात्म्यं सर्वत्र सामान्यरूपमप्रस्तुतं वर्णितं गम्यते वस्तुनि कस्मिंश्चित् विशेषे

[illegible]

तदापि सामान्यस्य प्राधान्ये सामान्ये सर्वविशेषाणामन्तर्भावाद्विशेषस्यापि प्राधान्यम् । निमित्तनिमित्तिभावे चायमेव न्यायः । यदा तु सारूप्यमात्रवशेनाप्रस्तुतप्रशंसायामप्रकृतप्रकृतयोः संबन्धस्तदाप्यप्रस्तुतस्य सरूपस्याभिधीयमानस्य प्राधान्येनाविवक्षायां ध्वनावेवान्तः पातः । इतरथा त्वलंकारान्तरमेव । तदयमत्र संक्षेपः—

रात्महृदयं प्रच्छाद्य यत्क्रीडसे । यैस्त्वामाह जडं ततः सहृदयंमन्यत्वदुःशिक्षितो मन्येऽमुष्य जडात्मनः स्तुतिपदं त्वत्साम्यसंभावनात् ॥' कश्चिन्महापुरुषो वीतरागोऽपि सरागवदिति न्यायेन गाढविवेकालोकतिरस्कृततिमिरप्रतानोऽपि लोकमध्ये स्वात्मानं प्रच्छादयँल्लोकं च वाचालयन्नात्मन्यप्रतिभासमेवाङ्गीकुर्वंस्तेनैव लोकेन मूर्खोऽयमिति यदावज्ञायते तदा तदीयं लोकोत्तरं चरितं प्रस्तुतं व्यङ्ग्यतया प्राधान्येन प्रकाश्यते । जडोऽयमिति ह्युद्यानेन्दूदयादिर्भावो लोके नावज्ञायते । स च प्रत्युत कस्यचिद्विरहिण औत्सुक्यचिन्तादूयमानमानसतामन्यस्य प्रहर्षपरवशतां करोतीति हठादेव लोकं यथेच्छं विकारकारणादिभिर्नर्तयति । न च तस्य हृदयं केनापि ज्ञायते कीदृगयमिति । प्रत्युत महागम्भीरोऽतिविदग्धः सुष्ठुगर्वहीनोऽतिशयेन क्रीडाचतुरः सपदि लोकेन जड इति तत एव कारणात्प्रत्युत वैदग्ध्यसंभावनानिमित्तात्संभावित । आत्मा च यत एव कारणात्प्रत्युत जाड्येन संभाव्यस्तत एव महदयं संभावितस्तदस्य लोकस्य जडोऽपीति यदुच्यते तदा जाड्यमेवविधस्य भावज्ञातस्याविदग्धस्य प्रसिद्धमिति मा प्रत्युत स्तुतिरिति नतादपि पापीयानय लोक इति ध्वन्यते । तदाह—यदा स्थिति । इतरथा स्थिति । इत्यर्थेव पुनरलंकारान्तरमलंकारविशेषत्वम् । न व्यङ्ग्यस्य कदाचिदपि प्राधान्यमिति भाव । उद्देशे यदादिग्रहण इत समासोक्ता एव द्वन्द्वे तेन व्याजस्तुतिप्रभृतिरलंकारवर्गोऽपि संभाव्यमानव्यङ्ग्यानुवेश संभावित । तत्र सर्वत्र साधारणमुत्तर दानुमुपक्रमते—तदयमत्रेति । किंयद्वा प्रतिपद लिम्पतामिति भाव । तत्र व्याजस्तुतिर्यथा— कि हसितेन परगृहगते किंतु नाहं समर्थस्तूष्णी स्थातु प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभाव । गेहेगेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्यामुन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥' अत्र व्यङ्ग्यं स्तुत्यात्मकं यत्नेन वाच्यमेवोपस्क्रियते । यत्तूदाहृत केनचित्—'आमीनाथ विनामही तव मही जाता न-

---

१. 'प्राधान्येन' क-ख. २ 'प्रसरप्रशान्ता' क-ख. ३ 'वशेनान्यस्य' क-ख. ४. 'प्राधान्यस्य' क-ख

---

१ स त्वा क-ख. २ 'जडात्मना' क-ख. ३ 'यथेष्ट' ग. ४. 'प्रत्युत' ग. पुस्तके नास्ति ५ 'अत' ग. ६ 'लोकस्य' ग-पुस्तके नास्ति ७ 'अलंकारान्तरत्वविशेषत्व' क-ख. ८ 'अलंकार- वर्गोऽपि' ग. ९ 'व्यङ्ग्योऽनु' ग. १०. 'तदयमत्रेति । तदयमिति' क-ख. ११. 'अत्र' ग. १२ 'जाता' ग.

'व्यङ्ग्यस्य यत्राप्राधान्यं वाच्यमात्रानुयायिनः ।
समासोक्त्यादयस्तत्र वाच्यालंकृतयः स्फुटाः ॥ १४ ॥'
'व्यङ्ग्यस्य प्रतिभामात्रे वाच्यार्थानुगमेऽपि वा ।
न ध्वनिर्यत्र वा तस्य प्राधान्यं न प्रतीयते ॥ १५ ॥'

तोऽनन्तरं मैत्री संप्रति गाम्भुराशिरसना जाया कुलोद्भूतये । पूर्णे वर्षशते भविष्यति पुनस्तैवानवद्या प्रिया युक्तं नाम समस्तनीतिविदुषां किं भूपतीनां कुले ॥' इति । तदस्माकं रम्यं प्रतिभाति । अत्यन्तागौरवप्रभृतिहेतुत्वात् । का बैनेन स्तुतिः कृता । एवं चाक्रमेण राजेति हि विदितम् । इत्येवमस्या व्याजस्तुतिः सहृदयगोष्ठीनिन्दितेऽपुरेशैव । 'वैरस्य विकारः प्रभवत्यप्रतिबद्धेन हेतुना येन । गमयति तदभिप्रायं तत्प्रतिबद्धं च भावोऽसौ ॥' इति । अत्रापि वाच्यप्राधान्ये भावालंकारता । यस्य चित्तवृत्तिविशेषस्य संबन्धी वाग्व्यापारादिर्विकारोऽप्रतिबद्धोऽनियतः प्रभवति चित्तवृत्तिविशेषरूपमभिप्रायं येनाप्रतिबद्धेन हेतुना गमयति स हेतुर्यथोक्तभावोऽस्य इति सूक्ष्मार्थो भावालंकारः । यथा—'एकाकिनी यदबला तरुणी तथाहमस्मिन्गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् । किं याचसे तदिह वासमियं वराकी श्वश्रूर्ममान्धबधिरा ननु मूढ पान्थ ॥' अत्र व्यङ्ग्यस्यैवात्र वैदग्ध्यं उपस्कारकत्वमिति वाच्यं प्रधानम् । प्राधान्ये हि भावालंकारता । व्यङ्ग्यप्राधान्ये तु न कश्चिदलंकारतेति निरूपितम् । इत्यलं बहुना ।

यत्रेति काव्ये । अलंकृतय इति । अलंकृतिरित्येव च बोद्धव्योपस्कारकत्वम् । प्रतिभामात्र इति । यत्रोपमादौ स्थितं प्रतीति । वाच्यार्थानुगम इति । वाच्येनार्थेनानुगमं गमं प्राधान्यमप्रस्तुतप्रशंसादाविवेत्यर्थः । न प्रतीयत इति । एतत्तया प्राधान्यं न चकास्ति, अपि तु कल्प्यमानं, तथापि हृदयेनानुसरिति । यथा—'देवी पत्तिअसिआणाम्' इत्यस्यान्यकृतास्तु व्याख्यास्तु । तेन चतुर्षु प्रकारेषु न ध्वनिव्यवहा-

---

१. 'जाता' ग. २ 'काव्यं' ग. ३ 'अगत्य' ग. ४. 'वर्मेन स्थितीः' ग. ५. 'हि' ग-पुस्तके नास्ति. ६. 'योऽसौ' ग. ७ इदप्रणीतकव्यापारस्य सकलार्थसमार्थो. ८. 'अप्रतिबन्धस्तु' ग. ९ 'प्रतिबन्ध' ग. १० 'अप्रतिबद्धो' ग-पुस्तके नास्ति. ११ 'प्रतिबद्धस्य' ग. १२ उपयोगस्यापि क., 'उपयोगस्यापि' ख. १३. 'लक्षणोऽयं' ग. १४ एतदुदाहरणमपि इदानीन्तनग्रन्थेषु १५ 'यदा गृहम्-हूहे' क-ख. १६ 'पदार्थोपस्कारकत्वमिति' क-ख. १७ 'प्रधानम्' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. १८. 'प्राधान्ये हि भावालंकारता' ग-पुस्तके नास्ति. १९. 'प्राधान्येन तु न कश्चित्' क-ख. २०. 'वाच्यार्थो' ग. २१. 'भित्र' क-ख. २२ 'तथापि च' क-ख. २३. 'यथा' ग-पुस्तके नास्ति २४. 'देवर पतिअसु अन्यतु' ग. २५ ग्रहणेऽपि व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये स्थितं' ग.

'तत्परावेव शब्दार्थौ यत्र व्यङ्ग्यं प्रति स्थितौ ।
ध्वनेः स एव विषयो मन्तव्यः संकरोज्झितः ॥ १६ ॥'

तस्मान्न ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः । इतश्च नान्तर्भावः यतः काव्यविशेषोऽङ्गी ध्वनिरिति कथितः । तस्य पुनरङ्गानि—अलंकारा गुणा वृत्तयश्चेति प्रतिपादयिष्यन्ते । न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः । अपृथग्भावे तु तदङ्गत्वं तस्य । न तु तत्त्वमेव । यत्रापि वा तत्त्वं तत्रापि ध्वनेर्महाविषयत्वान्न तन्निष्ठत्वमेव । सूरिभिः कथित इति विद्वदुपज्ञेय-

---

रसद्भावेऽपि व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम् । अप्राधान्ये क्लिष्टप्रतीतौ वाच्येन समप्राधान्येऽस्फुटप्राधान्ये च । क्व तर्हि स विषय इत्याह—**तत्परावेवेति** । संकरेणालंकारानुप्रवेशसंभावनया उज्झित इत्यर्थः । सङ्करालंकारेणेति त्वसत् । अन्यालंकारोपलक्षणत्वे हि क्लिष्टं स्यात् । **इतश्चेति** । न केवलमन्योन्यविरुद्धवाच्यवाचकभावव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसमाश्रयत्वात् । न तादात्म्यमलंकाराणां ध्वनेश्च यावत्स्वामिभृत्यवदङ्गिरूपाङ्गरूपयोर्विरोधादित्यर्थः । **अवयव इति** । एकैक इत्यर्थः । तदाह—**पृथग्भूत इति** । पृथग्भूतस्तथा माभूत्, समुदायमध्यनिपतितस्तर्ह्यस्तु तथेत्याशङ्क्याह—**अपृथग्भावे त्विति** । तदापि न स एव समुदायः । अन्येषामपि समुदायिनां तद्भावात् । तत्समुदायिमध्ये च प्रतीयमानमप्यस्ति । न च तदलंकाररूपम् । प्रधानत्वादेव । यत्त्वलंकाररूपं तदप्रधानत्वान्न ध्वनिः । तदाह—**न तु तत्त्वमेवेति** । नन्वलंकार एव कश्चित्प्रधानताभिषेकं दत्त्वा ध्वनिरित्यास्तामिति चोक्तं इत्याशङ्क्याह—**यत्रापि वेति** । नहि समासोक्त्यादीनामन्यतम एवासौ तथास्माभिरुक्तः । तद्विविक्तत्वेऽपि तस्य भावात् । समासोक्त्याद्यलंकारस्वरूपस्य समस्तस्याभावेऽपि तस्य दर्शितत्वात् 'अत्ता एत्थ' इति 'कस्स वा ण' इत्यादि । तदाह—**न तन्निष्ठत्वमेवेति** । तन्निष्ठता पर्यवसानं यस्येति तथा भवति । महाविषयत्वात् । व्यापकत्वादित्यर्थः । घटो घट एव न भवति, किं तु तदन्यैरपि, तथापि

---

१ 'अलंकारो' क-ख. २. 'न' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

---

१. 'क्लिष्ट' क-ख. २ 'स्फुटे प्राधान्ये च' क-ख. ३. 'उज्झित' ग. ४. 'क्लिष्टं' क-ख. ५ 'अनेन' क-ख. ६ 'इत्यादि' क-ख. ७ 'तदाह' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. ८. 'अथ पृथग्भूतस्तदा' क-ख. ९ 'समुदायपतित' क-ख. १०. 'पृथग्भावेति' क-ख. ११ 'तत्रभावात्' क-ख. १२ 'समुदाय' क-ख. १३. 'यदलंकार' ग. १४. 'त्वसौ' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १५ 'तस्मिन्' इत्यारभ्य 'विद्वदुपज्ञेति' इत्यन्तं ग-पुस्तके नास्ति.

युक्तिः, न तु यथाकथंचित्प्रवृत्तेति प्रतिपाद्यते । प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्यानाम् । ते[2] च श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति । तथैवान्यैस्तन्मतानुसारिभिः सूरिभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचकसंमिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यो व्यञ्ज-

---

न भवति किं तु घटप्रदीपन्यायेन व्यापकोऽयमित्युक्तं भवति महाविषयत्वात् । **विद्वदुपज्ञेति** । विद्वद्भ्य उपज्ञा प्रथम उपक्रमो यस्या उक्तेरिति बहुव्रीहिः । तेन 'उपज्ञोपक्रमं' इति तत्पुरुषाश्रयं नपुंसकत्वं निरवकाशम् । **श्रूयमाणेष्विति** । श्रोत्रशष्कुलीसंतानेनागता अन्त्याः शब्दाः श्रूयन्त इति प्रक्रियायां शब्दाः श्रूयमाणा इत्युक्तम् । तेषां घण्टानुरणनरूपत्वं तावदस्ति ते च ध्वनिशब्देनोक्ताः । यथाह भगवान्भर्तृहरिः—'यः संयोगवियोगाभ्यां करणैरुपजन्यते । स स्फोटः शब्दजः शब्दो ध्वनिरित्युच्यते बुधैः ॥' एवं घण्टादिनिर्ह्रादस्थानीयोऽनुरणनात्मोपलक्षितो व्यञ्जकोऽप्यर्थो ध्वनिरिति व्यवहृतः । तथैव प्रकाशोऽव्यक्तशब्दानामेव वर्णैः । व्यक्तशब्दानां तथा श्रूयमाणा ये वर्णा नादशब्दवाच्या अन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्याः स्फोटाभिव्यञ्जकास्ते ध्वनिशब्देनोक्ताः । यथाह भगवान्स एव—'प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥' इति । तेन व्यञ्जकौ शब्दार्थावपीह ध्वनिशब्देनोक्तौ । किं च वर्णेषु तावन्मात्रपरिमाणेष्वपि सत्सु । यथोक्तम्—'अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः । यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटम् ॥' इति । तेषु तावत्स्वेव श्रूयमाणेषु वक्तुर्योऽन्यो द्रुतविलम्बितादिवृत्तिभेदात्मा प्रसिद्धादुच्चारणव्यापारादभ्यधिकः स ध्वनिरुक्तः । यदाह स एव—'शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृताः । ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥' इति । अस्माभिरपि प्रसिद्धेभ्यः शब्दव्यापारेभ्योऽभिधातात्पर्यलक्षणाख्येभ्योऽतिरिक्तो व्यापारो ध्वनिरित्युक्तः । एवं चतुष्कमपि ध्वनिः । तद्योगाच्च

---

१ 'प्रकाश्यते' ग. २ 'तेषु श्रूय' क. ग ३ 'व्याहरन्ति' ग. ४ 'तथैवान्यै' इत्यारभ्य 'आविष्करणीयम्' इत्यन्तं क. ख पुस्तकयोर्नास्ति

---

१. 'विद्वदुपज्ञा' ग. २ 'अन्त्या' क-ख. ३ 'प्रयत्नं' ग. ४. 'शब्दजा शब्दा इत्युक्तम्' क-ख. ५ 'तथाह' क-ख. ६ 'तत्रभवान्भर्तृ' ग. ७ 'शब्दजा शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृता' ग. ८ 'घण्टानाद' ग. ९ 'इतीव—शब्दानां' ग-पुस्तके नास्ति १० 'यथा' क-ख. ११ 'स एव तत्रभवान्' ग. १२. 'इति तेन' ग-पुस्तके नास्ति १३ 'अपि' ग-पुस्तके नास्ति, १४ 'किं च' ग-पुस्तके नास्ति १५ 'अपि' ग पुस्तके नास्ति १६ 'भेद तु' क ख. १७ 'समुपोहन्ते' क-ख. १८ 'ध्वनिरुक्त.' ग.

'तत्परावेव शब्दार्थौ यत्र व्यङ्ग्यं प्रति स्थितौ ।
ध्वनेः स एव विषयो मन्तव्यः संकरोज्झितः ॥ १६ ॥'

तस्मान्न ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः । इतश्च नान्तर्भावः यतः काव्यविशेषोऽङ्गी ध्वनिरिति कथितः । तस्य पुनरङ्गानि—अलंकारा गुणा वृत्तयश्चेति प्रतिपादयिष्यन्ते । न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः । अपृथग्भावे तु तदङ्गत्वं तस्य । न तु तत्त्वमेव । यत्रापि वा तत्त्वं तत्रापि ध्वनेर्महाविषयत्वान्न तन्निष्ठत्वमेव । सूरिभिः कथित इति विद्वदुपज्ञेय-

---

रसद्भावेऽपि व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम् । अप्राधान्ये क्लिष्टप्रतीतौ वाच्येन समप्राधान्येऽस्फुटप्राधान्ये च । क्व तर्हि गतिरित्याह—**तत्परावेवेति** । संकरेणालंकारानुप्रवेशनभावनया उज्झित इत्यर्थः । संकरालंकारेणेति त्वसत् । अन्यालंकारोपलक्षणत्वे हि क्लिष्टं स्यात् । **इतश्चेति** । न केवलमन्योन्यविरुद्धवाच्यवाचकभावव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसमाश्रयत्वात् । न तादात्म्यमलंकाराणां ध्वनेश्च यावन्स्वामिभृत्यवदङ्गिरूपाङ्गरूपयोर्विरोधादित्यर्थः । **अवयव इति** । एकैक इत्यर्थः । तदाह—**पृथग्भूत इति** । पृथग्भूतस्तथा माभूत्, समुदायमध्यनिपतितस्तर्हि तु तथेत्याशङ्क्याह—**अपृथग्भावे त्विति** । तदापि न स एव समुदायः । अन्येषामपि समुदायिना तद्भावात् । तत्समुदायिमध्ये च प्रतीयमानमस्ति । न च तदलंकाररूपम् । प्रधानत्वादेव । येऽत्वलंकाररूपं तदप्रधानत्वान्न ध्वनिः । तदाह—**न तु तत्त्वमेवेति** । नन्वलंकार एव कश्चित्त्वया प्रधानताभिषेकं दत्त्वा ध्वनिरित्यात्मेति चोक्त इत्याशङ्क्याह—**यत्रापि वेति** । नहि समासोक्त्यादीनामन्यतम एवासौ तथास्माभिः कृतः । तद्व्यतिरेकेऽपि तस्य भावात् । समासोक्त्याद्यलंकारस्वरूपस्य समस्तस्याभावेऽपि तस्य दर्शितत्वात् 'भ्रम धार्मिक' इति 'कस्स वा ण' इत्यादि । तदाह—**न तन्निष्ठत्वमेवेति** । तस्मिन्नेव निष्ठा पर्यवसानं यस्येति तत्र भवति । महाविषयत्वात् । व्यापकत्वादित्यर्थः । घटो घट एव न भवति, किं तु तत्कर्पूरेऽपि, तत्रापि

---

१. 'अलंकारो' क-ख. २. 'न' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

---

१. 'क्लिष्ट' क-ख. २. 'स्फुटे प्राधान्ये च' क-ख. ३. 'उज्झित' ग. ४. 'क्लिष्टं' क-ख. ५. 'अनेन' क-ख. ६ 'इत्याह' क-ख. ७. 'तदाह' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ८. 'अथ पृथग्भूतस्तदा' क-ख. ९. 'समुदायपतित.' क-ख. १०. 'पृथग्भावेति' क-ख. ११. 'तत्रभावात्' क-ख. १२. 'समुदाय' क-ख. १३. 'यदलंकार' ग. १४. 'तदा' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १५. 'तस्मिन्' इत्यारभ्य 'विद्वदुपज्ञेति' इत्यन्तं ग-पुस्तके नास्ति.

युक्तिः, न तु यथाकथंचित्प्रवृत्तेति प्रतिपाद्यते । प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्यानाम् । ते च श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति । तथैवान्यैस्तन्मतानुसारिभिः सूरिभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचकसंमिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यो व्यञ्ज-

---

न भवति किं तु पर्यालोचनेन [illegible] भवति [illegible] । विद्वदुपज्ञेति । विद्वद्भ्य उपज्ञा प्रथम उपक्रमो यस्या इति बहुव्रीहिः । तेन 'उपज्ञोपक्रमं' इति नपुंसकत्वं [illegible] । श्रूयमाणेष्विति । श्रोत्रशष्कुली[illegible] अन्त्या [illegible] श्रूयन्त इति [illegible] श्रूयमाणा इत्युक्तम् । [illegible] ध्वनिशब्देनोक्ताः । [illegible] —'[illegible] शब्दो ध्वनिरित्युच्यते बुधैः ॥' [illegible] ध्वनिरिति [illegible] । [illegible] । [illegible] ध्वनिरित्युक्तम् । [illegible] —'[illegible] ॥' इति । [illegible] न तु । यथोक्तम्—'[illegible] ॥' इति । [illegible] । [illegible] ॥' इति । [illegible]

१ 'प्रकाश्यते' [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] [illegible]

१ 'विद्वदुपज्ञा' [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ [illegible] २० [illegible]

शब्दार्थौ यत्र व्यङ्ग्यं प्रति स्थितौ।
स एव विषयो मन्तव्यः संकरोज्झितः ॥ १६ ॥

ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः। इतश्च नान्तर्भावः यतः काव्यविशेषो-ऽङ्गी ध्वनिरिति कथितः। तस्य पुनरङ्गानि—अलंकारा गुणा वृत्तयश्चेति प्रतिपादयिष्यन्ते। न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः। अपृथग्भावे तु तदङ्गत्वं तस्य। न तु तत्त्वमेव। यत्रापि वा तत्त्वं तत्रापि ध्वनेर्महाविषयत्वान्न तन्निष्ठत्वमेव। सूरिभिः कथित इति विद्वदुपज्ञेय-

---

रसङ्कारेऽपि व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्। अप्राधान्ये हि ध्वनिर्न वाच्येन समप्राधान्येऽस्फुट-प्राधान्ये च। तत्सर्वं गमयितुमाह—तत्परत्वेनेति। संकरेणालंकारानुप्रवेशसंभावनया उ-ज्झित इत्यर्थः। संकरालंकारेणेति त्वसत्। अन्यालंकारोपलक्षणत्वे हि क्लिष्टं स्यात्। इतश्चेति। न केवलमन्योन्यभिन्नवाच्यवाचकभावव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसमाश्रयत्वात्। न तादात्म्यमलंकाराणां ध्वनेश्च यावदस्माभिरुक्तमङ्गाङ्गिरूपत्वाद्विरोधादित्यर्थः। अवयव इति। एकदेश इत्यर्थः। तदाह—पृथग्भूत इति। पृथग्भूतस्तथा माभूत्, समुदाय-मध्यनिपतितस्तु तथेत्याशङ्क्याह—अपृथग्भावे त्विति। तत्रापि न स एव समुदायः। अन्येषामपि समुदायेन तेनादानात्। न समुदायस्य च प्रतीयमानस्य-ध्वनि। न च तदलंकारस्यम्। प्रधानत्वादिन। एवं तदलंकारस्य न तु प्रधानत्वात्र ध्वनि। तदाह—न तु तत्त्वमेवेति। ननु तदलंकार एव काव्यं तथा च [illegible] इत्या ध्व-निरित्यागोति चोक्त इत्याशङ्क्याह—यत्रापि वेति। [illegible] एवत्वं तथाप्यति कृत। [illegible] न [illegible]। [illegible] पण्य समासस्याभावेऽपि तस्य दर्शितत्वात् '[illegible]' इति '[illegible]' इत्यादि। तदाह—न तन्निष्ठत्वमेवेति। [illegible] तत्र भवति। महा-विषयत्वात्। व्यापकत्वादित्यर्थः। घटो घट एव न भवति, किं तु [illegible], तत्रापि

---

१. 'अलंकारो' क. ख. २ 'न' क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति

---

१. 'क्लिष्ट' क. ख. २ 'स्फुटे प्राधान्ये च' क. ख. ३ '[illegible]' ग. ४ 'क्लिष्टं' क. ख. ५ 'अनेन' क. ख. ६ 'इत्याह' क. ख. ७ 'तदाह' क. ख पुस्तकयोर्नास्ति. ८. 'अथ पृथग्भूतस्तदा' क. ख. ९. 'समुदायपतित' क. ख १० 'पृथग्भावेऽपि' क. ख. ११ 'तत्रभावात्' क. ख. १२ 'समुदाय' क. ख. १३ 'तदलंकार' ग. १४. 'तदा' क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति १५ 'तस्मिन्' इत्यारभ्य 'विद्वदुपज्ञेति' इत्यन्तं ग-पुस्तके नास्ति.

युक्तिः, न तु यथाकथंचित्प्रवृत्तेति प्रतिपाद्यते[1] । प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्यानाम् । ते[2] च श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति[3] । तथैवान्यै[4]स्तन्मतानुसारिभिः सूरिभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचकसंमिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यो व्यञ्ज-

---

न भवति किं तु घण्टानुरणनेन व्यापारोऽयमित्युक्तं भवति महाविषयत्वात् । विद्वदुपज्ञेति[1] । विद्वद्भ्य उपज्ञा प्रथम उपक्रमो यस्या उक्तेरिति बहुव्रीहिः । तेन 'उपज्ञोपक्रमं' इति तत्पुरुषाश्रयं नपुंसकत्वं निरवकाशम् । श्रूयमाणेष्विति । श्रोत्रशष्कुलीं संतानेनागता अन्त्याः[2] शब्दाः श्रूयन्त[3] इति प्रक्रियायां शब्दाः श्रूयमाणा इत्युक्तम्[4] । तेषां घण्टानुरणनरूपत्वं तावदस्ति ते च ध्वनिशब्देनोक्ताः । यथाह[5] भगवान्भर्तृहरिः[6]—'यः संयोगवियोगाभ्यां करणैरुपजन्यते । स स्फोटः शब्दजः शब्दो[7] ध्वनिरित्युच्यते बुधैः ॥' एवं घण्टादिनिर्ह्राद[8]स्थानीयोऽनुरणनात्मोपलक्षितो व्यङ्ग्योऽप्यर्थो ध्वनिरिति व्यवहृतः । तथैव[9] प्रकारोऽव्यक्तशब्दानामेव वर्तते । व्यक्तशब्दानां तथा श्रूयमाणा ये वर्णा नादशब्दवाच्या अन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्याः स्फोटाभिव्यञ्जकास्ते ध्वनिशब्देनोक्ताः । यथाह[10] भगवान्स एव[11]—'प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥' इति[12] । तेन व्यञ्जकौ शब्दार्थावपीह[13] ध्वनिशब्देनोक्तौ । किंच[14] वर्णेषु तावन्मात्रपरिमाणेष्वपि[15] सत्सु । यथोक्तम्—'अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः । यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटम् ॥' इति । तेषु तावत्स्वेव श्रूयमाणेषु वक्तुर्योऽन्यो द्रुतविलम्बितादिवृत्तिभेदात्मा प्रसिद्धादुच्चारणादिव्यापारादभ्यधिकः स ध्वनिरुक्तः । यदाह स एव—'शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु[16] वैकृताः । ध्वनयः समुपोहन्ते[17] स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥' इति । अस्माभिरपि प्रसिद्धेभ्यः शब्दव्यापारेभ्योऽभिधातात्पर्यलक्षणाख्येभ्योऽतिरिक्तो व्यापारो ध्वनिरित्युक्तः[18] । एवं चतुष्कमपि ध्वनिः । तद्योगाच्च

---

१ 'प्रकाश्यते' ग. २ 'तेषु श्रूय' क-ख. ३ 'व्याहरन्ति' ख. ४ 'तथैवान्यै' इत्यारभ्य 'आविष्करणीयम्' इत्यन्तं क. ख-पुस्तकयोर्नास्ति

---

१. 'विद्वदुपज्ञा' ग. २ 'अन्त्या' क-ख. ३ 'श्रयन्त' ग. ४. शब्दजा, शब्दा इत्युक्तम्' क-ख. ५ 'तत्राह' क-ख. ६ 'तत्रभवान्भर्तृ' ग. ७ 'शब्दजा शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः' ग. ८ 'घण्टानाद' ग. ९ 'तथैव—शब्दाना' ग-पुस्तके नास्ति. १०. 'यथा' क-ख. ११ 'स एव तत्रभवान्' ग. १२ 'इति तेन' ग-पुस्तके नास्ति १३. 'अपि' ग-पुस्तके नास्ति १४ 'किं च' ग-पुस्तके नास्ति १५ 'अपि' ग-पुस्तके नास्ति. १६. 'भेदे तु' क-ख. १७ 'समुपोहन्ते' क-ख. १८. 'ध्वनिरुक्त' ग.

कत्वसाम्याद्ध्वनिरित्युक्तः । न चैवंविधस्य ध्वनेर्वक्ष्यमाणप्रभेदतद्भेदसंक[illegible]
तथा महाविषयस्य यत्प्रकाशनं तदत्र प्रसिद्धालंकारविशेषमात्रप्रतिप[illegible]
दनेन तुल्यमिति तद्भावितचेतसां युक्त एव संरम्भः । न च तेषु कथंचि[illegible]
दीर्ष्यया कलुषितशेमुषीकत्वमाविष्करणीयम् । तदेवं ध्वनेस्तावदभावव[illegible]
[illegible]नः प्रत्युक्ताः ।

अस्ति ध्वनिः । स चासावविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चे[illegible]

[illegible] काव्यं ध्वनि. । तेन व्यतिरेकाव्यतिरेकव्यपदेशोऽपि न युक्तः । वाच्यवाच[illegible]
[illegible] इति । वाच्यवाचकसहित. संमिश्र इति मध्यमपदलोपी समासः । 'गामश्वं पुरुषं पशुम्' इतिवत्समुच्चयोऽत्र चकारेण विनापि तेन वाच्योऽपि ध्वनिः वाचकोऽपि शब्दो ध्वनिः । द्वयोरपि व्यञ्जकत्वं ध्वनतीति भावात् । संमिश्रिते विभावानुभावसंवलन[illegible]
[illegible]यपेति व्यङ्ग्योऽपि ध्वनि । ध्वन्यत इति कृत्वा । शब्दनं शब्दः शब्दव्यापारः । [illegible]
[illegible]वाभिधादिरूपः । अपि त्वात्मभूत । सोऽपि ध्वननाद्ध्वनि । काव्यमिति व्यपदेश्य[illegible]
[illegible]र्थ. सोऽपि ध्वनि. । उक्तप्रकारध्वनिचतुष्टयमयत्वात् अतएव साधारणहेतुमाह—व्यञ्ज[illegible]
कत्वसाम्यादिति । व्यञ्जकत्वं व्यञ्जनभाव. शब्देषु पक्षेषु सामान्यरूप: । साधारण[illegible]
इत्यर्थः । यत्पुनरनेनोक्तं 'वाग्विकल्पानामानन्त्यात्' इत्यादि तत्परिहरति—न चैवंवि[illegible]
धस्येति । वक्ष्यमाण. प्रभेदो यथा—मुख्ये द्वे [illegible] । तद्भेदा यथा—अर्थान्तरसंक्रमि[illegible]
तवाच्य [illegible] संकरसंसृष्टि[illegible]
[illegible] इति विवक्षितान्य[illegible] । महाविषयस्येति ।
अशेषलक्ष्यव्यापिन इत्यर्थ । [illegible]
[illegible] चैव [illegible]
[illegible] समानमिति ।
अभाववादिन इति । [illegible]
[illegible]—अस्तीति । [illegible]
[illegible] प्रथम [illegible]
[illegible]—स चेति । [illegible]
[illegible]
[illegible]

१ [illegible]
[illegible]
[illegible] ६. [illegible]
८. [illegible] १० [illegible]
[illegible] ११ [illegible] १२. [illegible]
[illegible]

द्विविधः सामान्येन ।

तत्राद्यस्योदाहरणम्—

'सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥'

द्वितीयस्यापि—

'शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः ॥'

मूलं सामान्येनेत्यविवक्षितवाच्यो व्यञ्जकोऽर्थः । एवं विवक्षितान्यपरवाच्येऽपि । यदि वा धर्मपरत्व. । अत्र पक्षे विवक्षितवाच्याविवक्षितवाच्यत्वेति । तत्रार्थः कदाचिदनुपपद्यमानत्वादिना निमित्तेनाविवक्षितो भवति । कदाचिदुपपद्यमान इति कृत्वा विवक्षित एव । व्यञ्जकत्वे तु प्रतीतिं स्वसौभाग्यमहिम्ना करोति । अत एवार्थोऽत्र प्राधान्येन व्यञ्जकः । पूर्वत्र शब्दः । ननु च विवक्षा चान्यपरत्वं चेति विरुद्धम् । अन्यपरत्वेनैव विशेषणात्को विरोधः । सामान्येनेति । वस्त्वलंकाररसात्मना हि त्रिभेदोऽपि ध्वनिरनयोर्भेदयोः संगृहीत इति भावः । ननु तैर्नामपदैः एतन्नामनिवेशनस्य किं फलम् । उच्यते—अनेन हि नामद्वयेन ध्वननात्मनि व्यापारे पूर्वप्रसिद्धाभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रितयातिरिक्तार्थप्रतीतिः । प्रतिपत्तृगतायाः प्रयोजनभिन्नायास्तत्पायाश्च विवक्षाया सहकारित्वमुक्तमिति ध्वनिस्वरूपमेव नामभ्यामेव प्रोन्मीलितम् । सुवर्णपुष्पामिति । सुवर्णानि पुष्यतीति सुवर्णपुष्पा । एतच्च वाक्यमेवाभिधे- [illegible] ...र्थमिति [illegible] । तत एव पदार्थैर्निभायान्वयं न तात्पर्यशक्त्या [illegible] ... तयति । तैर्लक्षणा प्रयोजनं [illegible] ... समायिका [illegible] ... महार्थनायुं [illegible] ... यत इति । [illegible] ... , अर्थस्तु [illegible] ... शिखरिणीति । नहि [illegible] ... तादृश इमो [illegible] । [illegible] ... । [illegible]

१ 'इत [illegible] ... वाच्य- [illegible] ... 'द्रा' ग. २ 'अनु [illegible]' क-ख. ३ [illegible] क, ख. ४ 'तु' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ५ 'विवक्षिता' ग. ६ 'हि' ग पुस्तके नास्ति ७ 'किं नाम' ग. ८ 'प्रोन्मीलितम्' क-ख. ९ [illegible] ग. १० [illegible] ग. ११ 'अभिधेयान्वयं च' ग. १२ 'बहन [illegible]' ग. १३ [illegible] प्रयोजन' ग. १४ 'उपनय' क-ख. १५ 'अर्थस्तु' क-ख. १६ [illegible] ग. १७ [illegible] ग. १८ [illegible] ग.

यदप्युक्तं भक्तिमाहुस्तमन्ये इति तदप्याह—

'भक्त्या बिभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।'

[illegible] भुवन् । [illegible] तस्यैव [illegible] । तत एतदीय [illegible] । तेन [illegible] —'[illegible]' इति, तदपरेण [illegible] । [illegible] । [illegible] तदिति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] लक्षणम् । अत [illegible] —अभिधा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] प्रयोजनं [illegible] । [illegible] । [illegible] । इह [illegible] । [illegible] केवलं तेनैव [illegible] । [illegible] नास्ति । [illegible] एव व्यापारः । अत एवोभयोदाहरणद्वय [illegible] —भक्त्या बिभर्तीति । अ-

१. [illegible] क. ख [illegible] ग-पुस्तके नास्ति. ४ '[illegible] दानीति' ग-पुस्तके नास्ति [illegible] ग. [illegible] 'मध्यम' ग. [illegible] 'भवान्' ग [illegible] ग [illegible] क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति १० 'न केवल' क. ख ११ व्यापारे ग. १२ [illegible] योगो ग. १३ समुदायमात्रं नास्ति १४ [illegible]' ग. १५ 'अनुभाष्य' इत्यारभ्य 'उपचारमात्रमिति' इतिपर्यन्तं पुस्तकेष्वन्यत्र पाठ [illegible] वर्तते तत्र ख पुस्तकेऽयं पाठक्रम — 'अनुभाष्य भक्त्यादिना दूषयति—अत्रोक्तप्रकार इति पक्षस्वर्थेषु योज्यम् । शब्दे व्यापारे व्यङ्ग्ये समुदाये च । रूपभेदं दर्शयितुं ध्वनेस्तावद्रूपमाह—वाच्येति । भक्तिध्वनिर्ध्वनि । तादृप्य लक्षणमुपलक्षणमिति त्रिविधमपि मतं दूषयति । किं पर्यायवत्तादूप्यं पृथिवीत्वमिव पृथिव्या । अन्यव्यावर्तकधर्मरूपतया लक्षणम्, उत काक इव देवदत्तस्य संभवमात्रादुपलक्षणम । तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति—भक्त्या बिभर्तीति । तात्पर्येण विश्रान्तिधामतया । प्रयोजनत्वेनेति यावत् । प्रकाशन द्योतनमित्यर्थः । उपचारमात्रमिति' इति ग-पुस्तके तु—'अनुभाष्य दूषयति । अयं भाव —भक्ती······तिकं पर्यायात्तादूप्यमथ पृथिवीत्वमिव पृथि···· 'अन्यतो व्यावर्तकधर्मरूपतया लक्षणम्, उत काक इव देवदत्तगृहस्य संभवमात्र ·· ····भेद दर्शयितुं ध्वनेस्तावद्रूपमाह—वाच्येति । तात्पर्येण विश्रान्तिधामतया प्रयोजनत्वेन ·······रमात्रमिति । उपचा·······'.

अयमुक्तप्रकारो ध्वनिर्भक्त्या नैकत्वं बिभर्ति । भिन्नरूपत्वात् । वाच्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्य वाच्यवाचकाभ्यां तात्पर्येणार्थप्रकाशनं यत्र व्यङ्ग्यप्राधान्ये स ध्वनिः । उपचारमात्रं तु भक्तिः ।

मा चैतत्स्याद्भक्तिर्लक्षणं ध्वनेरित्याह—

'अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तया ॥ १७ ॥'

नैव च भक्त्या ध्वनिर्लक्ष्यते । कथम् । अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च । तत्रातिव्याप्तिर्ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये भक्तेः संभवात् । यत्र हि व्यङ्ग्यकृतं महत्सौष्ठवं नास्ति तत्राप्युपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्ध्यनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते । यथा—

द्योतकप्रकार इति पदस्यार्थेषु योज्यम् । शब्देऽर्थे व्यापारे व्यङ्ग्ये समुदाये च । स्वरूपं दर्शयितुं ध्वनेस्तावद्रूपमाह—वाच्येति । तात्पर्येण विश्रान्तिधामतया । प्राधान्येनेति यावत् । प्रकाशनं द्योतनमित्यर्थः । [illegible] ध्वनिश्चेति तादृश्यं लक्षणमुपलक्षण-मिति त्रिविधमपि मतं दर्शयति । किं पर्यायवत्त्वादिदम् । [illegible] अन्यतो व्यावर्तकधर्मेण लक्षणम्, उत काक इव देवदत्तगृहस्य [illegible] लक्षणम् । तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति—उपचारमात्रमिति । उपचारो गुणवृत्तिः [illegible] उपचरणमतिशयितो व्यवहार इत्यर्थः । तात्पर्येणेदमाह—यत्र लक्षणाव्या-पारस्तृतीयकक्ष्यानुषक्तः प्रयोजनद्योतनात्मा व्यापारो [illegible] तदा प्रयोजनलक्षणम् । [illegible] लक्षणामपि तर्हि ध्वननं लक्षणा चैवेदं तत्त्वं स्यात् । द्वितीयं पक्षं दूषयति—मा चैव-मिति । [illegible] । नन्वेकमस्य [illegible] दर्शयति—महत्सौष्ठवमिति । [illegible] न कृतं [illegible] । दर्शयति—[illegible] इति । दर्शयति [illegible] । ननु प्रयोजनाभावे कथं तथा व्यवहार इत्याह—प्रसिद्ध्यनुरोधेति । [illegible] । ननु [illegible]—प्रसिद्धिर्हि प्रयोजनस्य [illegible] ।

१ 'नैव तत्' ग. २ [illegible]' क. ख पुस्तकयोर्नास्ति ३ 'तु' क. ख पुस्तकयोर्नास्ति ४ 'मा चैवम्' ग. ५ 'नैव' ग. ६ 'च' ग. ७ [illegible]

१ [illegible] ग. २ 'अथ' क. ख पुस्तकयोर्नास्ति ३ [illegible]' क. ख. ४. [illegible] क. ख ५ [illegible] ग. ६ [illegible] प्रयोजन[illegible] क. ख. ७. [illegible] क. ख. ८ [illegible] ग. ९. [illegible] ग

'परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-
स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्ग्याः संतापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥'

तथा—

'चुम्बिज्जइ सअहुत्तं अवरुन्धिज्जइ सहस्सहुत्तम्मि ।
विरमिअ पुणो रमिज्जइ पिओ जणो णत्थि पुनरुत्तम् ॥'

तथा—

'कुविआओ पसण्णाओ ओरण्णमुहीओ विहसमाणाओ ।
जह गहिओ तह हिअअं हरन्ति उच्छिन्नमहिलाओ ॥'

तथा—

'अज्जाए पहारो णवलदाए दिण्णो पिएण थणवट्टे ।
मिउओ वि दूसहो व्विअ जाओ हिअए सवत्तीणम् ॥'

गूढतां निधानवद्रक्षेत इति भावः । येथेति । पदतीत्युच्चारेण हि स्फुटीकरणप्रति-पत्तिः । प्रयोजनं येनगूढं मध्यदेशेनोच्यते तिमचारुत्वं स्यात् । गूढतया वर्णनेन किं चारुत्वमधिकं जातम् । अनेनैवाशयेन वक्ष्यति—यत उक्तमन्तरेणाशक्यं किं यदिति । अवरुन्धिज्जइ आलिङ्ग्यते । पुनरुक्तमित्यनुपादेयता लक्ष्यते । उक्तार्थस्यासंभवात् । 'कुपिताः प्रसन्ना अवरुदितवदना विहसन्त्यः । यथा गृहीतास्तथा हृदयं हरन्ति स्वैरिण्यो महिलाः ॥' अत्र ग्रहणेनोपादेयता लक्ष्यते । हरणेन तत्परतन्त्रतापत्तिः । तथा अज्जेति । कनिष्ठभार्याया स्तनपृष्ठे नवलतया कान्तेनोचितक्रीडायोगेन मृदुकोऽपि प्रहारो दत्तः सपत्नीनां सौभाग्यसूचकतत्क्रीडासंविभागनप्राप्तानां हृदये दुःसहो जातः । मृदुत्वादेव अन्यस्य दत्तो मृदु प्रहारोऽन्येन च संवेद्यते दुःसहश्च मृदुरपीति चित्रम् ।

---

१ 'परिमिलनं' ग. २ 'श्लथभुजलताक्षेप' क-ख. ३. 'यथा' ग. ४. 'चुम्ब्यते शतकृत्वोऽवरुध्यते सहस्रकृत्वः । विरम्य पुना रम्यते प्रियो जनो नास्ति पुनरुक्तम् ॥' इति च्छाया ५. 'यथा' ग ६ टीकायामेव च्छायास्ति. ७. 'यथा' ग. ८. 'कनिष्ठभार्याया प्रहारो नवलतया दत्तः प्रियेण स्तनपृष्ठे । मृदुकोऽपि दुःसह इव जातो हृदये सपत्नीनाम् ॥' इति च्छाया

---

१ 'यथेति' ग-पुस्तके नास्ति २ 'यदस्ते' ग. ३. 'उपहसति' क-ख. ४. 'तत्' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ५. 'सूचक' क-ख. ६. 'मृदुलत्वादेव' ग. ७. 'अन्यस्य संपद्यते' ग.

तथा—

'परार्थे यः पीडामनुभवति भङ्गेऽपि मधुरो
　यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।
न संप्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः
　किमिक्षोर्दोषोऽसौ न पुनरगुणाया मरुभुवः ॥'

इत्यत्रेऽनुपदेऽनुभूतिशब्दः । न चैवंविधः कदाचिदपि ध्वनेर्विषयोऽभिमतः । यतः—

'उक्त्यन्तरेणाशक्यं यत्तच्चारुत्वं प्रकाशयन् ।
शब्दो व्यञ्जकतां बिभ्रद्ध्वन्युक्तेर्विषयी भवेत् ॥ १८ ॥'

अत्र चोदाहृते विषये नोक्त्यन्तराशक्यचारुत्वव्यक्तिहेतुः शब्दः । किंच—

'रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।
लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ १९ ॥'

दानेनात्र फलवत्त्वं लक्ष्यते । तथा—परार्थेति । यद्यपि प्रस्तुतमहापुरुषापेक्षयानुभवतिशब्दो मुख्य एव तथाप्यप्रस्तुते इक्षौ प्रकाशमाने पीडाया अनुभवनेनासंभवता पीडासहत्वं लक्ष्यते । तच्च पीड्यमाने पर्यवस्यति । नन्वस्त्वत्र प्रयोजनं तत्किमिति न ध्वन्यत इत्याशङ्क्याह—न चैवंविध इति । यत उक्त्यन्तरेणेति । उक्त्यन्तरेण ध्वन्यतिरिक्तेन स्फुटेन शब्दार्थो(भय)व्यापारविशेषेणेत्यर्थः । शब्द इति पदस्यार्थेषु योज्यम् । ध्वन्युक्तेर्विषयी भवेदिति । ध्वनिशब्देनोच्यत इत्यर्थः । उदाहृत इति । पदवीत्यादौ । एवं यत्र प्रयोजनं सदपि नादरास्पदं तत्र नो ध्वननव्यापार इत्युक्त्वा यत्र मूलत एव प्रयोजनं नास्ति, भवति चोपचारस्तत्रापि नो ध्वननव्यापार इत्याह—किं चेति । लावण्याद्या ये शब्दाः स्वविषयाल्लवणरसयुक्तत्वादेः स्वार्थादन्यत्र हृद्यत्वादौ रूढाः, रूढत्वादेव निमित्तप्रयोजनापेक्षणव्यवधानशून्याः । यदाह—'निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत्' इति । ते तस्मिन्स्वविषयादन्यत्र प्रयुक्ता अपि न ध्वनेः पदं भवन्ति । न तत्र ध्वनिव्यवहारः । उपचरितः शब्दस्य वृत्तिर्गौणी । लाक्षणिकी-

---

१. 'यथा' ग. २. 'च' ग. ३ 'अयं' ग. ४. 'इत्यादावित्युपदेऽनुभूतिशब्द' क-ख. ५ 'कदाचिद्ध्वनेर्विषय । यत' क-ख. ६. 'णाशक्यं' ख. ७. 'नोक्त्यन्तरेणाशक्य' क-ख. ८. 'निरूढा' ग.

---

१. 'तद्बलवत्त्व' ग. २. 'न' ग-पुस्तके नास्ति. ३. 'ध्वन्यर्थे' क-ख. ४. 'लक्षणाः

तेषु चोपचरितशब्दवृत्तिरस्तीति। तथाविधे च विषये क्वचित्संभवन्नपि ध्वनिव्यवहारः प्रकारान्तरेण प्रवर्तते। न तथाविधशब्दमुखेन।

अपि च।

'मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम्।
यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिः॥ २०॥'

तत्र हि चारुत्वातिशयविशिष्टार्थप्रकाशनलक्षणे प्रयोजने कर्तव्ये यदि

त्यर्थः। आदिग्रहणेनानुलोम्यं प्रातिकूल्यं सब्रह्मचारीत्येवमादयः शब्दा लाक्षणिका गृह्यन्ते। लोमानुगतमनुलोमं मर्दनम्। कूलस्य प्रतीपतया स्थितं स्रोतः प्रतिकूलम्। तुल्यगुरुः सब्रह्मचारी। इति मुख्यो विषयः। अन्यः पुनरुपचरित एव। न चात्र प्रयोजनं किंचिदुद्दिश्य लक्षणा प्रवृत्तेति न तद्विषयो ध्वननव्यवहारः। ननु 'देअडिति क्खणाहि पउअम्मिणमिज्जालवणुज्जलं मुहमरिकोल्लपण्ण' (?) इत्यादौ लावण्यादिशब्दसंनिधानेऽपि प्रतीयमानाभिव्यक्तिः। सत्यम्। सा तु न लावण्यशब्दात्। अपि तु समस्तवाक्यार्थप्रतीत्यनन्तरं ध्वननव्यापारादेव। अत्र हि प्रियेण मामुखमेव समस्तलोकप्रकाशकत्वं ध्वन्यत इत्यलं बहुना। तदाह—प्रकारान्तरेणेति। व्यञ्जकत्वेनैव। न तूपचरितलावण्यादिशब्दप्रयोगादित्यर्थः। एवं यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिरिति तावन्नास्ति। तेन यदि ध्वनेर्भक्तिर्लक्षणं तदा भक्तिसंनिधौ सर्वत्र ध्वनिव्यवहारः स्यादित्यतिव्याप्तिमभ्युपगम्यापि ब्रूमः—भवतु यत्र यत्र भक्तिस्तत्र ध्वनिः। तथापि यद्विषयो लक्षणाव्यापारो न तद्विषयो ध्वननव्यापारः। न च भिन्नविषयो धर्मधर्मिभावो धर्म एव लक्षणमित्युच्यते। तत्र लक्षणा तावन्मुख्यार्थविषयो व्यापारः। ध्वननं च प्रयोजनविषयम्। न च तद्विषयोऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापारो युक्तः। लक्षणासामग्र्यभावात्। इत्यभिप्रायेणाह—अपि चेत्यादि। मुख्यां वृत्तिमभिधाव्यापारं परित्यज्य परिगमय्य गुणवृत्त्या लक्षणारूपयार्थस्यामुख्यस्य दर्शनं प्रत्यायना या यत्फलं कर्मभूतं प्रयोजनरूपमुद्दिश्य क्रियते तत्र प्रयोजने नार्थकीयो व्यापारः। न चासौ लक्षणैव। यतः स्खलन्ती बाधकव्यापारेण विधुरीक्रियमाणा गतिरवबोधनशक्तिर्यस्य शब्दस्य तदीयो व्यापारो लक्षणा। न च प्रयोजनमवगमयतः शब्दस्य बाधकयोगः। तथाभावे तदपि निमित्तान्तरस्य प्रयोजनान्तरस्य चान्वेषणेनानवस्थानात्। तेनायं स्खलनलक्षणाया न विषय

१ [illegible] ग. २ 'अत्र' ग. ३. 'लक्षणाप्रयोजने' ग.

१ 'चन्द्रम्' क-ख. २ 'लोमानुगत' ग. ३. 'मर्दनम्' क-ख. ४. 'ध्वनिव्यवहार' ग. ५ 'प्रियतममुखेन' क-ख. ६ 'बहुना' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. ७. 'ध्वने' ग. ८ 'अतिव्याप्तिमभ्युपगम्यापि' क-ख. ९. 'तद्विषयोऽपि' ग. १०. 'भिन्न-[illegible]' ग. ११ 'मुख' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. १२. 'व्यापार च' ग. १३. 'प्रदर्शने' ग. १४ [illegible] ग.

ध्वनिप्रभेदो विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षणः । अन्ये च बहवः प्रकारा भक्त्या व्याप्यन्ते । तस्माद्भक्तिरलक्षणम् ।

मेव शब्दार्थाभ्यां मिश्रीभवन् इत्येवं लाक्षणिकाद्गौणस्य भेदः । यदाह—'गौणे शब्दप्रयोगः, न लक्षणायाम्' इति । तत्रापि लक्षणास्त्येवेति सैवात्र सैव व्यापिका । सा च पञ्चविधा । तद्यथा—अभिधेयेन संयोगात् । द्विरेफशब्दस्य हि योऽभिधेयो भ्रमरशब्दः द्वौ रेफौ यस्येति कृत्वा तेन भ्रमरशब्देन यस्य संयोगः सम्बन्धः षट्पदलक्षणस्यार्थस्य सोऽर्थो द्विरेफशब्देन लक्ष्यते । अभिधेयसम्बन्धं व्याख्यानरूपं निमित्तीकृत्य सामीप्यात् । 'गङ्गायां घोषः' । समवायादिति । स्वसम्बन्धादित्यर्थः । 'यष्टीः प्रवेशय' इति यथा । वैपरीत्यात् । यथा—शत्रुमुद्दिश्य कश्चिद्ब्रवीति—'किमिवोपकृतं न तेन मम' इति । क्रियायोगादिति । कार्यकारणभावादित्यर्थः । यथा—अन्नापहारिणि व्यवहारः 'प्राणानयं हरति' इति । एवमनया लक्षणया पञ्चविधया विश्वमेव व्याप्तम् । तथाहि—'शिखरिणि—' इत्यत्राकस्मिकप्रश्नविरोधादिबाधकानुप्रवेशे सादृश्याल्लक्षणास्त्येव । नन्वत्राङ्गीकृतैव मध्ये लक्षणा । कथं तर्ह्युक्तं विवक्षितान्यपरेति । तद्भेदोऽत्र मुख्योऽसंलक्ष्यक्रमात्मा विवक्षितः । तद्भेदशब्देन च रसभावतदाभासतत्प्रशमभेदास्तदवान्तरभेदाश्च । न च तेषु लक्षणाया उपपत्तिः । तथाहि विभावानुभावप्रतिपादके काव्ये तदर्थे मुख्ये तावद्बाधकानुप्रवेशोऽप्यसम्भाव्य इति को लक्षणावकाशः । ननु किं बाधया इयदेव लक्षणास्वरूपम्—'अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते' इति । *इह चाभिधेयानां विभावानुभावादीनामविनाभूता रसादय इति लक्ष्यन्ते ।* विभावानुभावयोः कारणकार्यरूपत्वात्, व्यभिचारिणां च तत्सहकारित्वादिति चेत्, नैवम् । धूमशब्दाद्धूमे प्रतिपन्ने वह्निस्मृतिरपि लक्षणाकृतैव स्यात् । ततोऽपि शीतापनोदस्मृतिरित्यादिरनवस्थितः शब्दार्थः स्यात् । धूमशब्दस्य स्वार्थविश्रान्तत्वान्न तावति व्यापार इति चेत्, तत एवाह मुख्यार्थबाधो लक्षणाया जीवितमिति । सति हि तस्मिन्स्वार्थविश्रान्त्यभावात् । न च विभावादिप्रतिपादने बाधकं किंचिदस्ति । नन्वेवं धूमावगमनानन्तराग्निस्मरणवद्विभावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रत्यादिचित्तवृत्तिप्रतिपत्तिरिति शब्दव्यापार एवात्र नास्ति । इदं तावदयं प्रतीतिशो मीमांसकः प्रष्टव्यः—किमत्र परचित्तवृत्तिमात्रे प्रतिपत्तिरेव रसप्रतीतिरभिमता भवतः । नैव ध्वनित्वम् । एवं हि लोकगतचित्तवृत्त्यनुमानमात्रमिति का रसता । यस्त्वलौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादः स्मृत्यनुमानविलक्षणः शब्दव्यापारैकप्राणो नासौ स्मरणानुमानादिना साम्यापत्तिपात्रीकर्तव्यः ।

१ 'तद्भेदप्रकारा वक्ष्यमाणभेदाः' ग.

---

१. 'प्रधाना लक्षणा' क-ख. २. 'सैव सर्वत्र' ग. ३. 'पञ्चधा' ग. ४. 'हि' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ५. 'तेन' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ६. 'स' ग-पुस्तके नास्ति. ७. 'न तद्भेदा हि मुख्यौ' क-ख. ८. 'स्मरणानुमानादिसाम्येन' ग.

किं तु लौकिकेन कार्यकारणानुमानादिना संस्कृतहृदयो विभावादिकं प्रतिपद्यमान ए
न ताटस्थ्येन प्रतिपद्यते । अपि तु हृदयसंवादात्मकसहृदयत्वबलात् पूर्ण
भविष्यद्रसास्वादाङ्कुरीभावेनानुमानस्मरणादिसोपानमनारुह्यैव तन्मयीभवनोचितचर्वणाप्र
णतया । न चासौ चर्वणा प्रमाणान्तरतो जाता पूर्वं येनेदानीं स्मृतिः स्यात् । न चाधुन
केनचित्प्रमाणान्तरादुत्पन्ना । अलौकिके प्रत्यक्षाद्यव्यापारात् । अत एवालौकिक ए
विभावादिव्यवहारः । यदाह—'यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतोऽभिनयस्तस्मादनुभा
इति । तच्चर्वणात्तन्मयीभवनमेव ह्यनुभवनम् । लोके तु कार्यमेवोच्यते नानुभाव
अत एव परकीया न चित्तवृत्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायेण 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस
निष्पत्तिः' इति सूत्रे स्थायिपदं न कृतम् । तत्प्रत्युत शल्यभूतं स्यात् । स्थायिनस्
रसीभाव औचित्यादुच्यते । तद्विभावानुभावोचितचित्तवृत्तिसंस्कारसुन्दरचर्वणोदयात्
हृदयसंवादोपयोगिलोकचित्तवृत्तिपरिज्ञानावस्थायामुद्यानपुलकादिभिः स्थायिभूतरत्या
गमनाच । व्यभिचारी तु चित्तवृत्त्यात्मत्वेऽपि मुख्यचित्तवृत्तिपरवश एव चर्व्यत इ
विभावानुभावमध्ये गणितः । अत एव रस्यमानतया एषैव निष्पत्तिः प्रबन्धप्राणश
न्मुखमागतादिकारणोचितानां सर्वांलौकिकचित्तवृत्त्यभावेन चर्वणारूपम् । अतथ
ज्ञायताभिव्यञ्जनमेव, न तु ज्ञापनम् । प्रमाणव्यापारवत् । नाप्युत्पादनम् । हेतुव्यापारवत्
ननु यदि नैवं ज्ञप्तिर्न वा निष्पत्तिः, तर्हि किमेतत् । नैवमसावलौकिको रसः ।
अपि तु चर्वणोपयोगी । ननु केनदृष्टमन्यत्र । यत एव न दृष्टं तत एवालौकिकमित्युक्तम्
नन्वेवं रसोऽप्रमेयः स्यात् । अस्तु । किं ततः । तच्चर्वणात एव प्रीतिसिद्धिर्निर्विघ्ने
रिमैन्यदर्थनीयम् । नन्वप्रमाणकमेतत् । न । स्वसंवेदनसिद्धत्वात् । ज्ञानविशेषस्यैव चर्व
णात्मत्वात् । इत्यलं बहुना । अतश्च रसोऽयमलौकिकः । येन ललितपरुषानुप्रासस्यार्थ
भिधानानुपयोगिनोऽपि रसं प्रति व्यञ्जकत्वम् । का तत्र लक्षणाया वार्तापि । काव्यम
कराज्यनि हृदयेनैव तच्चर्वणा दृश्यते । दृश्यते हि तदेव श्रोव्यं पुनः पुनः पठ्यमानं
तथा सहृदयो लोकः । न तु काव्यस्य तत्र उपादेयतापि ये हेयाः' इति न्यायेन कृतार्थी
विकल्पानुपयोगः एषां संविन्माताः ध्वननव्यापारः । अत एवास्त्वयं व्यञ्जना । ननु का
व्यभेद इत्याशङ्क्य केनचिदुक्तम्, तदनभिज्ञतया । तथा हि लघुयुक्तिर्नं तावदवलेप
प्रतिपाद्यतुर्यमर्थशृङ्गारनेत्रमपलायनदर्शनपरधर्मप्रतीतिरूपं प्रतिपद्येत् । अपि च का लक्ष

---

१. प्रतीयते' ग. २ 'व्यवहार एव' क-ख. ३ लोकेऽपि क-ख. ४ 'चेत्यते'
ख. ५ 'कथमत्रप्रकरणं ननु' ग. ६ व्यापार ग. ७ 'जैव क-ख. ८ नन्वद'
ग. ९. रस । ननु विभावादिरत्र किं हेतुः कि ज्ञाप्यो हेतुत्वं कारकं । न ज्ञापको न कारक ।
अपि तु' ग. १० 'अप्रमाण' क-ख. ११ प्रीतिभित्तुर्विघ्न क. 'प्रीतिभित्तुर्वत्न ख.
१२ 'विमर्शनीयम्' ग. १३ 'स्व क-ख पुलकानां' 'स १४ तुरसेनेऽपि ग.
१५ 'निर्विघ्नेनैव' क-ख. १६ 'काम्ये' क-ख. १७. 'चर्वणेन ' ग. १८ 'प्रकर
रणेन' क-ख. १९. 'शब्दस्याद्द व्यवर्ग' ग. २० 'प्रत्यवदेत्' क-ख.

'कस्यचिद्ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम्।

सा पुनर्भक्तिर्वक्ष्यमाणप्रभेदमध्यादन्यतमस्य भेदस्य यदिनामोपलक्षणतया संभाव्येत। यदि च गुणवृत्त्यैव ध्वनिर्लक्ष्यत इत्युच्यते तदभिधा-

---

नेको वाक्यार्थः स्यात्। क्रमेणापि विरम्यव्यापारयोगः। पुनरव्यारितेऽपि वाक्ये स एव। समयादिप्रकरणादिस्वादवस्थ्यात्। प्रकरणसमयप्राप्यार्थतिरस्कारेणार्थान्तरप्रत्यायकत्वे हि नियमाभाव इति। तेन 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति श्रुतौ खादेच्च न मांसमिति नार्थं इत्यत्र वा प्रमेति प्रसज्यते। तत्रापि न कश्चिदियत्तैतनाश्वास इत्येवं वाक्यभेदो दूषणम्। इह तु विभावादेव प्रतिपाद्यमानं चर्वणाविषयतोन्मुखमिति समयाद्युपयोगाभावः। न च नियुक्तोऽहमत्र करवाणि कृतार्थोऽहमिति शास्त्रप्रतीति[:] सहृदयः। तत्रोत्तरकर्तव्यौन्मुख्येन लौकिकत्वात्। इह तु विभावादिचर्वणाद्भुतपुष्पवत्तत्कालसारैवोदिता न पूर्वापरकालानुबन्धिनीति लौकिकास्वादायोगिविषयात्वान्य एवायं रसास्वादः। अत एव 'शिखरिणि–' इत्यादावपि मुख्यार्थबाधादिक्रममनपेक्ष्यैव सहृदया वक्त्रभिप्रायं चाटुप्रतीत्यात्मकं संवेदयन्ते। अत एव ग्रन्थकारः सामान्येन विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ भक्तिरभावमभ्यधात्। अस्माभिस्तु द्वन्द्वरूढं प्रत्याययितुमुक्तम्। भवत्वत्र लक्षणा। अलक्ष्यक्रमे तु कुपितोऽपि किं करिष्यसीति। यदि तु न कुप्यते 'सुवर्णपुष्पा–' इत्यादावविवक्षितवाच्येऽपि मुख्यार्थबाधादिलक्षणासामग्रीमनपेक्ष्यैव व्यङ्ग्यार्थविश्रान्तिरित्यलं बहुना। उपसंहरति—**तस्माद्भक्तिरिति**।

नतु मा भूद्ध्वनिरिति भक्तिरिति चैकं रूपम्। मा च भूद्भक्तिर्ध्वनेर्लक्षणम्। उपलक्षणं तु भविष्यति। यत्र ध्वनिर्भवति तत्र भक्तिरप्यस्तीति भक्त्युपलक्षितो ध्वनिर्न तावदेलक्ष्यतेऽस्ति। इयता च किं परस्य सिद्धं किं वा नु(न) त्रुटितमिति तदाह—**कस्यचिदित्यादि**। ननु भक्तिस्तावद्विरलैर्लक्ष्या। तदुपलक्षणमुखेन च ध्वनिमपि समप्रभेदं लक्षयिष्यन्ति। किं तल्लक्षणेनेत्याशङ्क्याह—**यदि चेति**। अभिधानाभिधेयभावो अलंकाराणां व्यापकः। तत्राभिधाने वैयाकरणमीमांसकैर्निरूपिते कृतेरा-

---

१ 'संभाव्यते' क-ख.

---

१ 'क्रमेण विरम्य व्यापारयोग' क-ख. २ 'अपि' ग-पुस्तके नास्ति. ३. 'प्रास्यार्थ' क., 'प्राप्यार्थ' ख. ४ 'अर्थान्तरत्व' ग. ५. 'तत्र न' ग. ६. 'विषयोन्मुखं' क-ख. ७. 'सहृदया' ग-पुस्तके नास्ति ८. 'तत एव' क-ख. ९. 'ध्वनौ' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १० 'भक्तिरभावं' क-ख. ११ 'भक्तिर्ध्वनिरिति' क-ख. १२. 'तु' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १३. 'भविष्यति' क-ख. १४. 'लक्षयिष्यन्ति हसन्ति च' ग. १५. व्यापक इत्यारभ्य अलंकाराणामित्यन्तं क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

व्यापारेण तद्व्यतिरिक्तोऽलंकारवर्गः समग्र एव लक्ष्यत इति प्रत्येकमलंकाराणां लक्षणकरणे वैयर्थ्यप्रसङ्गः । किं च

लक्षणेऽन्यैः कृते चास्य पक्षसंसिद्धिरेव नः ॥ २२ ॥'

कृतेऽपि वा पूर्वमेवान्यैर्ध्वनिलक्षणे पक्षसंसिद्धिरेव नः । यस्माद्ध्वनिरस्तीति नः पक्षः । स च प्रागेव संसिद्ध इत्ययत्नसंपन्नसमीहितार्थाः संपन्नाः स्मः । येऽपि सहृदयहृदयसंवेद्यमनाख्येयमेव ध्वनेरात्मानमाम्नासिषुस्तेऽपि न परीक्ष्यवादिनः । यत उक्तया नीत्या वक्ष्यमाणया च ध्वनेः सामान्यविशेषलक्षणे प्रतिपादितेऽपि यद्यनाख्येयत्वं तत्सर्वेषामेव वस्तूनां तत्प्रसक्तम् । यदि पुनर्ध्वनेरतिशयोक्त्यानया काव्यान्तरातिशायि तैः स्वरूपमाख्यायते तत्तेऽपि युक्ताभिधायिन एव ।

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते ध्वन्यालोके प्रथम उद्द्योतः ।

नीमलंकारगणो व्याप्तः । यथा हेतुबलान्वार्यं ओयन इति तार्किकेण किमिदानीमी-
श्वरप्रसन्नीता वर्त्मना कृत्वा मा कृत्यमपूर्वं स्यादिति सर्वो निरालम्ब स्यात् । तदाह—
लक्षणकरणे वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति । मा भूत् पुनरुन्मीलनम् । पूर्वोन्मीलितमेवास्माभि
[illegible] —किं चेत्यादि । प्रागेवेति ।
[illegible]

द्वितीय उद्द्योतः।

एवमविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन ध्वनिर्द्विप्रकारः प्रकाशितः। तत्राविवक्षितवाच्यस्य प्रभेदप्रतिपादनायेदमुच्यते—

'अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्।
अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम्॥ १॥'

द्विविधः' इति। सर्वेषामिति। लौकिकानां शास्त्रीयाणां चेत्यर्थः। अतिशयोक्त्येति। तथा 'तान्यक्षराणि हृदये किमपि स्फुरन्ति' इतिवदतिशयोक्त्यानाख्येयतोक्त्या सारभूततां प्रतिपादयितुमिति शिवम्।

किं लोचनं विना लोको भाति चन्द्रिकयापि हि।
तेनाभिनवगुप्तोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात्॥
यदुन्मीलनशक्त्यैव विश्वमुन्मीलति क्षणात्।
स्वात्मायतनविश्रान्तां तां वन्दे प्रतिभां शिवाम्॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्याभिनवगुप्तोन्मीलिते सहृदयालोक(ध्वन्यालोक)लोचने ध्वनिसंकेते प्रथम उद्द्योतः।

या स्मर्यमाणा श्रेयांसि सूते ध्वंसयते रजः।
तामभीष्टफलोदारकल्पवल्लीं स्तुवे शिवाम्॥

वृत्तिकारः संगतिमुद्द्योतस्य कुर्वाण उपक्रमते—एवमित्यादि। प्रकाशित इति। मया वृत्तिकारेण सतेति भावः। न चैतन्मयोक्तम्, अपि तु कारिकाकाराभिप्रायेणेत्याह—तत्रेति। द्विप्रकारप्रकाशने वृत्तिकारकृते यन्निमित्तं बीजभूतमिति संबन्धः। यदिवा तत्रेति पूर्वशेषः। तत्रेति प्रथमोद्द्योते वृत्तिकारेण प्रकाशितो विवक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदोऽवान्तरप्रकारस्तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते। तदवान्तरभेदप्रतिपादनद्वारेणैव चानुवादद्वारेणाविवक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदो विवक्षितान्यपरवाच्यात्प्रभिन्नत्वं तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते। भवति मूलतो द्विभेदत्वं कारिकाकारस्यापि समतमेवेति भावः। संक्रमितमिति णिचा व्यञ्जनाव्यापारे यः सहकारिवर्गस्तस्यायं प्रभेद इत्युक्तम्। तिरस्कृतशब्देन च येन वाच्येनाविवक्षितेन सताविवक्षितवाच्यो ध्वनिर्व्यपदिश्यते तद्वाच्यं द्विधेति

१. 'अविवक्षितार्थ' क-ख.

१. 'लौकिकीयाना शब्दाना शास्त्रीयाणा' क-ख. २. 'इत्यतिशयो' क-ख. ३. 'सारस्पना' ग. ४. 'युक्त्यैव' क-ग. ५. 'चार्याभिनव' ग. ६. 'विरचिते काव्यालोकलोचने प्रथम.' ग. ७. 'एवमिति' ग. ८. 'भेद' क-ख. ९. 'संक्रमितेपि णिचा व्यञ्जनव्यापारो यः' क-ख. १० 'प्रभाव.' क-ख. ११. 'अविवक्षितवाच्येनावस्थितेन सता' ग.

तथाविधाभ्यां च ताभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव विशेष इति व्यङ्ग्यप्रकाशन-
परस्य ध्वनेरेवायं प्रकारः ।

तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यथा—

'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

—————

लोचन. । सोऽयं उपसर्जनीभूतोऽपि तावतैवानुपयोगादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यतामिव गतोऽपि लक्ष्यमाणोऽनुगतधर्मा सूत्रन्यायेनास्ते स अर्थान्तरपरिणत उक्तः । यस्त्वनुपपद्यमान उपायमात्रेणार्थान्तरप्रतिपत्तिं कृत्वा पलायत इव स तिरस्कृत इति । ननु व्यङ्ग्यात्मनो यदा ध्वनेर्भेदो निरूप्यते तदा वाच्यस्य द्विधेति भेदकथनं न संगतमित्याशङ्क्याह—तथाविधाभ्यां चेति । चो[१] यस्मादर्थे । व्यञ्जकवैचित्र्याद्धि व्यङ्ग्यवैचित्र्यमि[ति] भाव । व्यङ्ग्यं स्वयं यदि ध्वनिशब्देनोच्यते न कश्चिद्दोष इति भाव । तत्रार्थान्त[रसंक्रमितवाच्यो यथे]ति । अत्र श्लोके रामदेवस्योक्तिः । स्निग्धया जलसंबन्धसरसया श्यामलया द्रविड[वनि]तोचितासितवर्णया कान्त्या कालवर्णेन लिप्तमाच्छुरितं वियदाकाशं यैः । वेल्लन्त्यो वि[चरन्त्यो] [illegible] बलाका [illegible] येषु । एवंविधा घना । [illegible] । [illegible][२] तु सदा । यत्र सूक्ष्मजलै [illegible] सूचितम् [illegible] शोभन [illegible] विशेषा [illegible] तु सदा इति भाव । एवमुद्दीपन[विभा]वा [illegible] । [illegible]

१ [illegible] २ [illegible]

इत्यत्र रामशब्दः। अनेन हि व्यङ्ग्यधर्मान्तररूपपरिणतः संज्ञी प्रत्याय्यते, न संज्ञामात्रम्।

यथा च ममैव विषमबाणलीलायाम्—

'ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहिँ घेप्पन्ति।
रइकिरणानुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइं॥'

अत्र द्वितीयः कमलशब्दः।

[illegible] हृदये निधायैव [illegible]—कामं सन्त्विति। [illegible]। कठोरहृदय इति। रामशब्दार्थध्वनिविशेषण[illegible] कठोरहृदयत्वम्। यथा [illegible] इति [illegible] इति। अन्यथा रामशब्द [illegible] [illegible] [illegible]। अस्मीति। [illegible] भवामी [illegible]। [illegible] क्रियामात्रम्। [illegible] हृदयनिहितां [illegible] हृदयकोऽनोमुखी [illegible]— [illegible] इति। [illegible]। अनेनेति। रामशब्देनानुगुण[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—तत्ता जाला इति। [illegible]—रविकिरणेति। [illegible]

[illegible]

[illegible]

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो यथादिकवेर्वाल्मीकेः—

'रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः ।
निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥' इति ।

अत्रान्धशब्दः ।

'गअणं च मत्तमेहं धारालुलिअज्जुणाइँ अ वणाइं ।
णिरहंकारमिअङ्का हरन्ति णीलाओ वि णिसाओ ॥'

अत्र मत्तनिरहंकारशब्दौ ।

गुणवृत्तस्तु धर्मिमात्रमादेशि । तत्र तद्गुणैर्विहारोपितं तद्व्यापीतीदम् । अनुपयोगबाधितो यद्योऽस्य ध्वनेर्विषयो लक्षणामूलस्य । यत्तु हृदयदर्पण उक्तम्—'हहा देवी । संरम्भार्थोऽयं चमत्कारः' इति । तत्रापि संरम्भ आवेगो विप्रलम्भव्यभिचारीति रसध्वनिरभ्युपगतः । न च रामशब्दाभिव्यक्तस्वार्थसाहाय्यकेन विना संरम्भोल्लासोऽपि । अहं गदे तस्याः किं वर्तन इत्येवमात्मा हि संरम्भः । केवलपदे च कः संरम्भ इत्यास्तां तावत् । अनुपयोगपर्यवसिता च मुख्यार्थबाधास्तीति लक्षणामूलत्वादविवक्षितवाच्यभेदतास्योपपन्नैव । मुख्यार्थस्योऽविवक्षणात् । न च तिरस्कृतत्वं हेतुत्वम् । तथापि तावन्त्यनुगमात् । अत एव ये परिणतबौद्धोयुक्त्या व्यवहरन्—अत्यन्तेत्यादि । आदिकवेरिति ध्वनेर्लक्ष्यप्रसिद्धतामाह—रवीति । हेमन्तवर्णने पञ्चवट्यां रामस्योक्तिरियम् । अन्ध इति चोपहतदृष्टिः । आत्यन्तिकाभ्यामपि गर्भे इत्युपचारात् । अन्धोऽयं पुरोऽपि न पश्यतीत्यनेनात्र तिरस्कारोऽन्धेऽर्थस्य न त्वत्यन्तम् । इह स्वादर्शस्थानस्य मार्गे यमकमपि न गम्यमिति । अन्धशब्दोऽत्र पदार्थस्फुटीकरणाशक्तत्वं नैष्फल्यात निमित्तीकृत्योद्देशलक्षणया प्रतिपादयति । असाधारणविच्छायत्वानुपयोगित्वादिधर्मेतादात्म्य प्रयोजन व्यनक्ति । भट्टनायकेन तु यदुक्तम्—इवशब्दयोगाद्गौणताप्यत्र न काचन' इति तत्तुच्छकार्पण्यमित्यर्थ । आदर्शचन्द्रमसोर्हि मालिन्यधर्मसम्बन्धो द्योत्यते । निःश्वासान्ध इति चादर्शविशेषणम् । इवशब्दस्यानन्तरार्थे न योजन आदर्शश्चन्द्रमा इत्युदाहरणं भवेत् । योजने नेतादृशशब्दस्य विषयः । न च निःश्वासान्ध इवादर्शो न इव चन्द्र इति कल्पना युक्ता । जैमिनीयैस्तत्र यावत न वा गडुरादिन्यायम् । संज्ञापयितुमिति । गगन च मत्तमेघ धा-

१ वाच्यार्थो ध्वनियथा ग. - इति क- नास्ति पुस्तकयोर्नास्ति २ यथा च ३ गअणं न ग. ४ 'णीलाइ' इति क. ग.

१ लक्षणामूलत्वात्तस्य क. ख. २. कमलशब्देन च' ग. ३ 'आदर्शदिवाच्यस्य' ग. ४ 'धर्मिरूपेण' ग. ५ न ग पुस्तके नास्ति ६ 'वचो' क. ख. ७ 'अत्यन्तेत्यादि' ग पुस्तके नास्ति ८ 'रविसंक्रान्त भाव' ग. ९ इत्युपसंहार क. ख. १० 'स्वरूप धातात्' क. ११ 'अन्वर्थस्य' क. ख १२ 'न इवार्थोपगतत्व' क. ख. १३ 'आदर्शस्य चन्द्र. १४ 'धर्मोन्तमसीत्य ग. १५ 'मुख—वाच्यमित्यत्र ग. १६ 'यथा चाह' ग.

'असंलक्ष्यक्रमोद्द्योतः क्रमेण द्योतितः परः ।
विवक्षिताभिधेयस्य ध्वनेरात्मा द्विधा मतः ॥ २ ॥'

मुख्यतया प्रकाशमानो व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनेरात्मा । स च वाच्यार्थापेक्षया कश्चिदलक्ष्यक्रमतया तुल्यं प्रकाशते, कश्चित्क्रमेणेति द्विधा मतः ।

तत्र

'रसभाववदाभासतत्प्रशान्त्यादिरक्रमः ।
ध्वनेरात्माङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थितः ॥ ३ ॥'

धारालुलितार्जुनानि च वनानि । निरहंकारमृगाङ्का हरन्ति नीला अपि निशाः ॥' इति च्छाया ।] चशब्दोऽपिशब्दार्थे । गगनमपि मत्तमेघमपि न केवलं तारकितम् । धारालुलितार्जुनवृक्षाण्यपि वनानि न केवलं मलयमारुतान्दोलितसहकाराणि । निरहंकारमृगाङ्का नीला अपि निशा न केवलं सितकरकरधवलिता हरन्ति । उत्सुकयन्तीत्यर्थः । मत्तशब्देन [illegible] बाधितमद्योपयोगशीर्यत्वमुख्यार्थेन सादृश्यान्मेघा लक्ष्यन्ते [illegible] दुर्निवारत्वादिधर्मसहस्रं ध्वन्यते । निरहंकारशब्देनापि चन्द्रं लक्षयता तत्पारतन्त्र्यविच्छायत्वानुचितजिगीषात्यागप्रभृतिर्ध्वन्यते । अविवक्षितवाच्यस्य प्रभेदद्वयमिति यदुक्तं [illegible] विवक्षितवाच्यादेवास्य भेदो भवति । विवक्षा तदभावयोर्विरोधादित्यभिप्रायेणाह—असंलक्ष्येति । [illegible] न लक्षयितुं शक्यः क्रमो यस्य [illegible] उद्द्योतः [illegible] बहुव्रीहिः । [illegible] ध्वनेरिति । [illegible] धर्ममिति । [illegible] इदानीं तु द्योत- [illegible] कः क्रम इत्याशङ्क्याह—वाच्यार्थापेक्षयेति । [illegible] तत्रेति । तयोर्- [illegible] अक्रममपि

---

१ [illegible]

---

१ [illegible] २ 'सोदैव' ग पुस्तके नास्ति. ३ [illegible] ५. 'भासते' ग- पुस्तके [illegible] ८. 'उद्द्योत' इति [illegible] १०. [illegible] ११. [illegible] १२. [illegible] १३. [illegible] १४. [illegible] १५. [illegible] १६. [illegible]

हि तस्य कदाचिद्भवति । तदा चार्थशक्त्युद्भवानुस्वानरूपभेदेनेति वक्ष्यते । आत्मशब्दः स्वभाववचनः प्रकारमाह । तेन रसादिर्योऽयं स ध्वनेरक्रमो नामभेदः । असंलक्ष्यक्रम इति यावत् । ननु किं एवंदैव रसादिरयं ध्वनेः प्रकारः । नेत्याह—भासमान इति । किं तु यदाङ्गित्वेन प्रधानत्वेनावभासमानः । एतच्च सामान्यलक्षणे गुणीभूतव्यङ्ग्या-पविलक्षणं यद्यपि निरूपितम्, तथापि रसवदाद्यलंकारप्रकाशनावकाशदानायोदितम् । स च रसादिध्वनिर्व्यवस्थित एव । नहि तच्छून्यं काव्यं किंचिदस्ति । यद्यपि च रसेनैव सर्वं जीवति काव्यम्, तथापि तस्य रसस्यैकघनचमत्कारात्मनोऽपि कुतश्चिदंशात्प्रयोज-कीभूतादधिकोऽसौ चमत्कारोऽपि भवति । तत्र यदा कश्चिदुद्रिक्तावस्थां प्रतिपन्नो व्यभिचारी चमत्कारातिशयप्रयोजको भवति तदा भावध्वनिः । यथा—'तिष्ठेत्कोपवशा-त्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः । तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥' अत्र हि विप्रलम्भरसोद्भावेऽपीयपि वितर्काख्यव्यभिचारिचर्वणाप्र-युक्त आस्वादातिशयः । व्यभिचारिण उदयस्थितिप्रशमादिधर्मकाः । यदाह—'विविधमा-भिमुख्येन चरन्तीति व्यभिचारिणः' इति । तत्रोदयावस्थाप्रयुक्तः कदाचित्, यथा—'याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथं शय्यामनुप्राप्तया निर्ध्यातं परिवर्तनं पुनरपि प्रारब्धमङ्गीकृ-तम् । भूयस्तत्प्रकृतं कृतं च शिथिलक्षिप्तैकदोर्लेखया तन्वङ्ग्या न तु पारितः स्तनभरः कर्तुं प्रियस्योरसि ॥' अत्र हि प्रणयकोपस्यैवोदितावस्थैव यदवस्थानं न तु पारित इत्युदयावस्थानिराकरणात्तदेवोल्लासदजीवितम् । स्थितिः पुनरुदाहृता 'तिष्ठेत्कोपवशात्—' इत्यादिना । कश्चित्तु व्यभिचारिणः प्रशमावस्थया प्रयुक्तश्चमत्कारः । यथोदाहृतं प्राक् 'एकस्मिन्शयने पराङ्मुखतया—' इति । एवं तत्प्रशम इत्युक्तः । अत्र चेर्ष्याविप्र-लम्भस्य रसस्यापि प्रशम इति सर्वं योजयितुम् । कश्चित्तु व्यभिचारिणः संधि-रेव चर्वणापदम् । यथा—'ईसीपु वेणुग्गिअआए मह पुच्छिउ जेण । अभिमरो चोप्पाण पडिमाणिउ तेण ॥ (!) रैकि तु चोरे चोपकरावगद्गदमन्दरोदिताया

---

१. 'तथा' ग. २. 'भेदतेति' क-ख. ३ 'रसादिध्वनिरयं' क-ख. ४. 'ननु' ग-पुस्तके नास्ति ५. 'तदैव' ग. ६ 'भासमान इति' ग-पुस्तके नास्ति. ७ 'अङ्गित्वेन' क-ख. ८ 'गुणीभूत' क-ख. ९ 'रसवदाद्यलंकारप्रकटनावकाशदानायानूदितम्' क-ख. १०. 'काव्यं' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ११. 'च' ग-पुस्तके नास्ति. १२. 'अपि' ग-पुस्तके नास्ति १३ अवस्थितो ग. १४ 'अहर्निशं' ग. १५. 'तु' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति १६. 'इति' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १७. 'अनुप्रयोगेनैव' ग. १८. 'निष्पन्नो' क. १९. 'रसस्य' ग. २०. अङ्गत्व' ग. २१ 'सोऽयं' ग. २२. 'तु' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति २३ 'हुंहुंनअण्णइ मह पुच्छिउ जेण अवहु अभिमो गदमतर्जितेन तेन' क-ख. २४. 'स्वैरंदर्शित चोपकराव' क-ख.

येन मुखं चुम्बितं तेनामृतरसनिगरणविश्रान्तिपरम्पराणां तृप्तिर्जातेति कोपप्रमादर्स्थिश्चमत्कारस्थानम् । क्वचिद्व्यभिचार्यन्तरशबलत्वेव विश्रान्तिपदम् । यथा—'क्वकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् । किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥' अत्र हि वितर्कौत्सुक्ये मतिस्मरणे शङ्कादैन्ये स्मृतिचिन्तने परस्परं बाध्यबाधकभावेन द्वन्द्वशो भवन्ती पर्यन्ते तु चिन्ताया एव प्रधानतां ददती परमास्वादस्थानम् । एवमन्यदप्युत्प्रेक्ष्यम् । एतानि चोदयसंधिशबलत्वादिकानि कारिकायामादिग्रहणेन गृहीतानि । नन्वेवं विभावानुभावमुखेनाप्यधिकश्चमत्कारो दृश्यत इति विभावध्वनिरनुभावध्वनिश्च वक्तव्य. । मैवम् । विभावानुभावौ तावत्स्वशब्दवाच्यावेव । तच्चर्वणापि चित्तवृत्तिष्वेव पर्यवस्यतीति रसभावेभ्यो नाधिकं चर्वणीयम् । यदि तु विभावानुभावावपि व्यङ्ग्यौ भवतस्तदा वस्तुध्वनिरपि किं न सह्यते । यदा तु विभावानुभावाभासाद्रत्याभासोदयस्तदा विभावानुभावाभासोच्चर्वणाभास इति रसाभासस्य विषयः । यथा रावणकाव्याकर्णने शृङ्गाराभासः । यद्यपि 'शृङ्गारानुकृतिर्या तु स हास्य' इति मुनिना निरूपितं तथाप्यौत्तरकालिकं तत्र हास्यरसत्वम् । 'दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नाम्नि याते श्रुतिं चेतः कालकलामपि प्रकुरुते नावस्थितिं तां विना ।' इत्यत्र तु न हास्यचर्वणावसरः । ननु नात्र रतिः स्थायिभावोऽस्ति । परस्परास्थाबन्धाभावात् केनैतदुक्तं रतिरिति । रत्याभासो हि स । अनर्थाभासो येनास्य सीता मय्युपेक्षिका द्विष्टा वेति प्रतिपत्तिर्हृदयं न स्पृशत्येव । तत्स्पर्शे हि तस्याप्यभिलाषो विलीयेत । न च मयीयमनुरक्तेत्यपि निश्चयेन कृतं कामकृतान्मोहात् । अत एव तदाभासत्वम् । वस्तुतस्तत्र स्थाप्यते । शुक्तौ रजताभासवत् । एतच्च शृङ्गारानुकृतिं प्रयुञ्जानो मुनिरपि सूचितवान् । अनुकृतिरमुख्यता आभास इति ह्येकोऽर्थः । अत एवाभिलाषे एकतरनिष्ठेऽपि शृङ्गारशब्देन तत्र तत्र व्यवहारस्तदाभासतया मन्तव्य । शृङ्गारेण वीरादीनामप्याभासरूपतोपलक्षितैव । एवं रसध्वनेरेवामी भावध्वनिप्रभृतयो निःस्यन्दा आस्वादे

१. 'तेनामृतस्य रसविश्रान्तिनिगरणपरम्परा' क-ख. २. 'जातेति' ग. ३. 'स्मृतिचिन्तने' क-ख. ४. 'भवन्ति तत्पर्यन्ते—ददति' ग. ५. 'आह्लाद' ग. ६. 'अपि' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ७. 'न' ग-पुस्तके नास्ति. ८ 'यदा' ग. ९. 'एव' ग. १०. 'अपि' ग-पुस्तके नास्ति ११ 'विभावाभासाद्रत्याभासोदय' ग. १२. 'आसाधर्वे' क-ग. १३. 'तु' क-ख. १४ 'परस्परास्थाबन्धाभावात्' क-ख. १५. 'आभास.' ग. १६. 'उपेक्षिता' ग. १७. 'न हृदयं न च' क-ख. १८. 'तत्स्पर्शोऽभिलाषि' ग. १९ 'लीयेत' क-ख. २० 'अनर्थ' क-ख. २१. 'शृङ्गारविषयशब्दं प्रयुञ्जानो' ग. २२. एकत्रास्मिन्नेव निष्ठेऽपि क-ख-पुस्तकयो.. २३. 'मन्तव्यम्' ग. २४. 'अपि' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २५. 'एकस्य' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २६. 'निःस्यन्द आस्वादे प्रधानम्' क-ख.

रसादिरर्थो हि सहेव वाच्येनावभासते । स चाङ्गित्वेनावभासमानो ध्वनेरात्मा ।

इदानीं रसवदलङ्कारादलक्ष्यक्रमद्योतनात्मनो ध्वनेर्विभक्तो विषय इति प्रदर्श्यते—

'वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनां विविधात्मनाम् ।
रसादिपरता यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः ॥ ४ ॥'

स च रसादिरलंकारः शुद्धः संकीर्णो वा । तत्राद्यो यथा—

'किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं
केयं निष्करुण प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः ।
स्वप्नान्तेष्विति ते[1] वदन्प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो
बुद्ध्वा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः ॥'

समन्वःशब्दादीनीति पाठः । केचित्त्वौद्भटानुसारिणस्तु प्रेयस्वता व्याचक्षते । चाटुषु चाटुविषये वाक्यार्थत्वे प्रेयसा वाक्यार्थे प्रेयोलंकारमाहुः निरस्य इति पूर्वोक्तं गृह्यते । उत्तरमेव हि वाक्यार्थत्वाद् एव प्रेयो इत्युक्त । प्रेम्णा भावानामुपलक्षणत्वात् । न केवलं रसाद्यलंकारस्य निरपेक्ष वाक्यार्थे प्रयोक्तव्या उपलक्षितास्ते । रसवच्छब्देन प्रेयःशब्देन च सर्व एव रसाद्यलंकारा उपलक्षिताः । तथाह—रसादयोऽलंकारा दृश्यन्त इति । स चेति । उदाहरणमाह इति शेषः । शुद्ध इति । रसान्तरेणाङ्गभूतेनालंकारान्तरेण न मिश्र । संकीर्णस्तु संकीर्णः । उदाहरति—(किमिति ।) स्वप्नस्थानुभूतदर्शनेन भवनमिति हास्येन प्रियतम भ्रान्तोऽसि । न मे प्रयास्यसि पुनरिति । इदानीं त्वां विदितशठभावं बाहुपाशबन्धान्न मोक्ष्यामि । अत एव रिक्तबाहुवलय इति । नीरूपस्य चोपालम्भो दुःख इत्याह—केयं निष्करुणेति । केनासीति । गोत्रस्खलितादावपि न मया कदाचिदपराद्धमसि । स्वप्नान्तेषु स्वप्नायितेषु स्वप्नस्थानेषु पुनर्भूतेनास्फुटतया बहुविधैः वदन्नुपालम्भं तन्वन्ती रिपुस्त्रीजनः प्रियतमे विशेषेणासक्तः कण्ठग्रहो येन तादृश एव सन्बुद्ध्वा शून्यवलयाकारीकृतबाहुपाशः तारं मुक्तकण्ठं रोदितीति । अत्र शोकस्थायिभावेन स्वप्नदर्शनोद्दीपितेन करुणरसेन चर्व्यमाणेन सुन्दरीभूतो नरपतिप्रभावो भातीति करुणः शुद्ध एवालंकारः । नहि त्वया रिपवो हता इति यादृगनलंकृतोऽयं वाक्यार्थस्तादृगयम्, अपि तु सुन्दरीभूत । अत्रार्थसौन्दर्यं च करुणरसकृतमेवेति । चन्द्रादिना वस्तुना तथा वस्त्वन्तरं वदनाद्यलंक्रियते तदुपमितत्वेन चारुतयावभासात् ।

१ 'वो' क-ख.

१ 'औद्भट' ग. २ 'भक्त्या' ग. ३ 'चाटुना वाक्यार्थत्वे' ग-पुस्तके नास्ति. ४. 'प्रेयस्वी' ग. ५ 'उपलक्षणत्वात्' क-ख. ६. 'प्रेयस्विप्रभृते' ग. ७. 'रसाद्यलंकारा उपलक्षिता' ग. ८ 'दृश्यन्ते' ग-पुस्तके नास्ति. ९. 'अलंकारेण' क-ख. १०. 'मिश्रवस्तुसंकीर्ण' ग. ११ 'स्वप्नस्याङ्गभूत' क-ख. १२. 'स्खलितादावपि कदाचिन्मया' ग १३ 'सुप्त' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १४. 'पुनर्भूत' क-ख. १५. 'करुणस्तु' ग. १६ 'अपि सुन्दरीभूतो वाक्यार्थ. । सौन्दर्यं च करुणस्य कृतमेव' ग.

इत्यत्र करुणरसस्य शुद्धस्याङ्गभावात्स्पष्टमेव रसवदलंकारत्वम् । ए-वमेवंविधे विषये रसान्तराणां स्पष्ट एवाङ्गभावः । संकीर्णो रसादिरङ्ग-भूतो यथा—

'क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः ॥'

इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलम्भस्य श्लेष-सहितस्याङ्गभाव इत्येवंविध एव रसवदाद्यलंकारस्य न्याय्यो विषयः ।

तथा रसेनापि वस्तु वा रसान्तरं शोभते सुन्दरं भाति । इति रसस्यापि वस्तुन इवा-लंकारत्वे को विरोधः । ननु रसेन किं क्रियते प्रकृतोऽर्थोऽलंक्रियते । तर्हि उपम-यापि किं कर्तव्यमलंक्रियते । ननु तयोपमीयते प्रस्तुतोऽर्थः । रसेनापि तर्हि सरसीक्रि-यते सोऽर्थ इति समानमेतत् । तेन यत्केचिदभ्युपगमन् 'अत्र रसेन विभावादीनां मध्ये किमलं क्रियते' इति तदनभ्युपगमवादनम् । प्रस्तुतार्थस्यैवालंकार्यत्वेनाभिधानात् । अ-स्तार्थस्य भूषणा ... इति दर्शयति—यथेति । येन रसादेः प्राधान्य-स्थापनं तादृश इत्यर्थः । संकीर्णरसादलंकारमुदाहरति—क्षिप्त इति । कामिप-क्षेऽसावपराधः, इतरत्र पुरः । अवधूत इति न प्रतीक्षितः प्रत्याख्यातेन, इतरत्र सर्वाङ्ग-धूननेन निरीक्षितः । साश्रुत्वमीर्ष्यया अन्यत्र निष्प्रत्याशतया । कामीवेत्यनेनोप-मानेन श्लेषानुगृहीतेनेर्ष्याविप्रलम्भो यः आक्षिप्तस्तस्य श्लेषोपमानुगृहीतस्याङ्गभावम्, न केवलस्य । यद्यत्र करुणो रसो वाक्यार्थोऽप्यस्ति तथापि स तदन्तरप्रतीतौ न व्याप्रियत

1 'शुद्धस्य' ग पुस्तके नास्ति २ 'संकीर्णो' क-ख. ३ 'च' ग. ४ 'आद-धानो' क ख. ५ 'रसवदलंकारस्य' ग.

१ 'अतथा' ग. २. वस्तुना रसान्तरं ख. ३ वा क ख पुस्तकयोर्नास्ति ४ 'किं' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ५ 'प्रस्तुतो' ग. ६ 'क्रियते' क ख ७ 'प्रस्तु तोऽर्थ' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति ८ 'अत्र' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति ९ 'इति ग पुस्तके नास्ति १०. तदभ्युपगम' क-ख. ११ अलंकार्यत्वेन क ख. १२ भूष-णार्थस्याङ्ग' क-ख १३ अत ग. १४ प्रभाव क-ख पुस्तकयोर्नास्ति १५ 'संकी—ति' ग पुस्तके नास्ति १६ इत ख, अत ग. १७ ... ग १८ 'य आक्षि—केवलस्य' ग पुस्तके नास्ति

अत एव चेर्ष्याविप्रलम्भकरुणयोरङ्गत्वेन व्यवस्थानात्समावेशो न दोषः। यत्र हि रसस्य वाक्यार्थीभावस्तत्र कथमलंकारत्वम् । अलंकारो हि चारुत्वहेतुः प्रसिद्धः । न त्वसावात्मैवात्मनश्चारुत्वहेतुः ।

तथा चायमत्र संक्षेपः—

'रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।
अलंकृतीनां सर्वासामलंकारत्वसाधनम् ॥ ६ ॥

तस्माद्यत्र रसादयो वाक्यार्थीभूताः स सर्वो न रसादेरलंकारस्य वा विषयः स ध्वनेः प्रभेदः । तस्योपमादयोऽलंकाराः । यत्र तु प्राधान्येनार्थान्तरस्य वाक्यार्थीभावे रसादिभिश्चारुत्वनिष्पत्तिः क्रियते स रसादेरलंकारताया विषयः ।

इत्यनेनाभिप्रायेण श्लेषसहितस्येत्येतावदेवावोचत् । न तु करुणसहितस्येत्यपि । एतमर्थमपूर्वतयोत्प्रेक्षितं दृढीकर्तुमाह—**अत एवेति** । यतोऽत्र विप्रलम्भस्यालंकारत्वं न तु वाक्यार्थता अतो हेतोरित्यर्थः । **न दोष इति** । यदि ह्यन्यतरस्य रसादेः प्राधान्यमभविष्यन्न द्वितीयो रसः समाविशेत् । रतिस्थायिभावत्वेन तु सापेक्षभावो विप्रलम्भः । स च शोकस्थायिभावत्वेन निरपेक्षभावस्य करुणस्य विरुद्ध एव । एवमलंकारशब्दप्रसङ्गेन समावेशं प्रसाध्य एवंविध एवेति यदुक्तं तत्रैवकारस्याभिप्रायं व्याचष्टे—**यत्र हीति** । सर्वासामुपमादीनाम् । अयं भावः—उपमादीनामलंकारत्वे यादृशी वार्ता तादृश्येव रसादीनाम् । तदवश्यमनेनालंकार्येण भवितव्यम् । न च यद्यपि वस्तुमात्रमपि भवति तथापि तस्य पुनरपि विभावादिरूपतापर्यवसानाद्रसादितात्पर्यमेवेति सर्वत्र रसध्वनेरेवात्मभावः । तदुक्तं रसभावादितात्पर्यमिति । तस्येति प्रधानस्यात्मभूतस्य । एतदुक्तं भवति—उपमया यद्यपि वाच्योऽर्थोऽलंक्रियते तथापि तस्य तदेवालंकरणं यद्व्य-

---

१. 'समावेशो' क-ख. २ 'चारुत्वे सिद्धिहेतु' क-ख. ३ 'न त्वात्मैवात्मन । तथा' क-ख. ४ 'तथायमत्र' ग. ५ 'विनिवेशनम्' क-ख. ६ 'सर्व— तथा' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ७ 'तु' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. ८ 'अर्थान्तरवाक्यार्था' क-ख. ९. 'अलंकारताविषय.' क-ख.

१ 'एवंविध एवेति' ग. २ 'ततो' क-ख. ३. 'रसादे.' ग-पुस्तके नास्ति. ४ 'तु' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. ५ 'न च' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. ६. 'सर्वासामित्युपमा' ग. ७ 'वाक' ग. ८ 'तत्र' ग. ९ 'तस्य' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १० 'तदेवालंकरणाय व्यङ्ग्यार्था' क-ख.

एवं ध्वनेरुपमादीनां रसवदलंकारस्य च विभक्तविषयता भवति । यदि तु चेतनानां वाक्यार्थीभावो रसाद्यलंकारस्य विषय इत्युच्यते तर्हि-

---

क्त्यार्थाभिव्यञ्जनत्वमप्यभिधानमिति । वस्तुतो ध्वन्यात्मैवालंकार्यः । कटककेयूरादिभिरपि हि शरीरसमवायिभिश्चेतन आत्मैव तत्तच्चित्तवृत्तिविशेषौचित्यसूचनात्मतयालंक्रियते । तथाह्यचेतनं शवशरीरं कुण्डलाद्युपेतमपि न भाति । अलंकार्यस्याभावात् । यतिशरीरं कटकादियुक्तं हास्यावहं भवति । अलंकार्यस्यानौचित्यात् । न च देहस्य किंचिदनौचित्यमिति वस्तुत आत्मैवालंकार्यः । अहमलंकृत इत्यभिमानात् । रसादेरलंकारतायां इति व्यधिकरणषष्ठी । रसादेर्यालंकारता तस्याः स एव विषयः । एतदनुसारेणैव पूर्वत्रापि वाक्ये योज्यम् । रसादिरर्थः स्वात्मालंकरणक्रियात्मनो विषय इति । पदमिति । अस्मदुक्तेन विषयविभागेनेत्यर्थः । यत्र रसस्यालंकार्यता रसान्तरं वाक्-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
णश्वलत्कलहंसनूपुरकलध्वनिना मुखरः । मदिरमहासुरस्य शिरसि प्रसभं निहितः कनकमहामहीध्रगुरुतामयमम्ब पदः ॥' इत्यत्र देवतास्तोत्रे वाक्यार्थीभूते वितर्कविस्मयादिभावस्य चारुत्वहेतुत्वेनेति तस्याङ्गत्वाद्भावालंकारस्य विषयः । रसाभासस्यालंकारता यथा ममैव स्तोत्रे—'समग्रगुणसंपदः सममलंक्रियाणां गुणैर्भवन्ति यदि भूषणं तव तथापि नो शोभसे । शिवं हृदयवल्लभं यदि यथा तथा रञ्जयेस्तदेव ननु वाणि ते जगति सर्वलोकोत्तरम् ॥' अत्र हि परमेशस्तुतिमात्रं वाचः परमोपादेयमिति वाक्यार्थे शृङ्गाराभासाभासत्वहेतुः श्लेषसहितः । नैवायं पूर्णः शृङ्गारो नायिकाया निर्गुणत्वे निरलंकारत्वे च भवति । 'उत्तमयुवप्रकृतिरुज्ज्वलवेषात्मकः' इति चाभिधानात् । भावाभासाङ्गता यथा—'स पातु वो यस्य हतावशेषास्तत्तुल्यवर्णाञ्जनरञ्जितेषु । लावण्ययुक्तेष्वपि वित्रसन्ति दैत्याः स्वकान्तानयनोत्पलेषु ॥' अत्र रौद्रप्रभृतीनामनुचितत्वागो भगवत्प्रभावकारणकृत इति भावाभासः । एवं तत्प्रशमस्याङ्गत्वमुदाहार्यम् । मे मतिरित्यनेन यत्परमतं सूचितं तद्दूषणमुपन्यस्यति—यदीत्यादिना । परस्य न्यायमादाय —अचेतनानां चित्तवृत्तिरूपरसासंभवात्तद्दूषणेन रसवदलंकारस्यानाशङ्कनीयत्वात्तद्विभक्त एवोपमादीनां वि-

---

१. 'विविक्त' ग. २ 'इति' ग-पुस्तके नास्ति. ३ 'तदुपमा' क-ख.

---

१. 'दानमिति' क-ख. २. 'सूचनायात्मतया' क ग. ३ 'रसादिलक्षणादयो' ग. ४. 'तत्र' ग पुस्तके नास्ति ५ 'रव' क-ख. ६. 'कस्य' ग. ७. 'न हृदयं' क-ख. ८. 'पूर्वे' ग. ९. 'तद्दूषणे रसवदाद्यलंकारस्य' ग.

पमादीनां प्रविरलविशेषता निर्विशेषता वाभिहिता स्यात्। तस्मादनेनेतद्वृत्तान्तयोजनया यथाकथंचिद्रसवत्त्वम्। अथ सत्यामपि तस्यां यत्रानेतनानां वाक्यार्थीभावो नासौ रसवदलंकारस्य विषय इत्युच्यते। ननु महतः काव्यप्रबन्धस्य रसनिधानभूतस्य नीरसत्वमभिहितं स्यात्। यथा—

'तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरशना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम्।
यथाविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो
नदीरूपेणेयं ध्रुवमसहना सा परिणता॥'

यथा वा—

'तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा।

यथ इति। एतद्दूषयति—**तर्हीति**। तस्माद्वचनादेतोरित्यर्थः। नैन्वचेतनवर्णन विषय इत्युक्तमित्याशङ्क्य हेतुमाह—**यस्मादिति**। यथाकथंचिदिति विभावादिरूपतया। **तस्यामिति**। चेतनवृत्तान्तयोजनायाम्। **नीरसत्वमिति**। यत्र हि रसस्तत्रावश्यं रसवदलंकार इति परमतम्। ततो न रसवदलंकारश्चेन्नूनं तत्र रसो नास्तीति परमताभिप्रायान्नीरसत्वमुक्तम्। न त्वस्माकं रसवदलंकाराभावे नीरसत्वम्। अपि तु ध्वन्यात्मभूतरसाभावे। तादृग्रसोऽत्रास्त्येव। परपक्षदूषणायोदाहरति—**यथा—तरङ्गेति**। तरङ्गा एव भ्रूभङ्गा यस्याः। विकर्षन्ती विलम्बमानं बलादाक्षिपन्ती। वसनमंशुकम्। प्रियतमावलम्बननिषेधायेति भावः। बहुशो यत्स्खलितं येऽपराधास्ताननभिसंधाय हृदयेनैकीकृत्यासहमाना मानिनीत्यर्थः। अथ च मद्वियोगपश्चात्तापासहिष्णुस्तापशान्तये नदीभावं गतेति। **तन्वीति**। वियोगकृशाप्यनुतप्ता चाभरणानि त्यजति। स्वकालो वसन्तग्रीष्मप्रायः। उपायचिन्तनार्थं मौनं किमिति पादपतितमपि दयितमवधूतवत्यहमिति च

१. 'वृत्तान्ते' क-ख. २ 'वृत्तान्त' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ३ 'नयना' क-ख. ४ 'नदीभावेन' क-ख.

१. 'तदिति' क-ख. २ 'ननु चेतन' क-ख ३ 'नीरसत्वमिति' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ४. 'परस्य' क-ख. ५ 'परमताभिप्रायं' क-ख. ६. 'रसो नास्त्येव' क-ख. ७. 'पर—तरङ्गेति' ग पुस्तके नास्ति ८. 'विरोधा' ग. ९ 'तमदभि' क-ख. १०. 'उपायचिन्ता तन्मौन चिन्तामौन' ग.

चिन्तामौनमिवाश्रिता मधुकृतां शब्दैर्विना लक्ष्यते
　　चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥'

यथा वा—

'तेषां गोपवधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणां
　　क्षेमं भद्र कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेश्मनाम् ।
विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना
　　ते जाने जरठीभवन्ति विगलन्नीलत्विषः पल्लवाः ॥'

इत्येवमादौ विषयेऽचेतनानां वाक्यार्थीभावेऽपि चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनास्त्येव । अथ यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनास्ति तत्र रसादिरलंकारः ।

[illegible]

[illegible]

तदेवं सत्युपमादयो निर्विषयाः प्रविरलविषया वा स्युः। यस्मान्नास्त्यचेतनवस्तुवृत्तान्तो यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना नास्त्यन्ततो विभाव[1]त्वेन। तस्मादङ्गत्वेन[2] च रसादीनामलंकारता। यः पुनरङ्गी रसो भावो वा सर्वाकारमलंकार्यः स ध्वनेरात्मेति।

किंच।

'तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं[3] ते गुणाः स्मृताः।
अङ्गाश्रितास्त्वलंकारा मन्तव्याः कटकादिवत्॥ ७॥

ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बन्ते ते गुणाः शौर्यादिवत्। वाच्यवाचकलक्षणान्यङ्गानि ये पुन[4]राश्रितास्तेऽलंकारा मन्तव्याः। कटका[5]दिवदिति।

येणेति शेषः। ननु यत्र चेतनवस्तु[1]वृत्तस्य सर्वथा नानुप्रवेशः स उपमादेर्विषयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**यस्मादित्यादि**। स्तम्भपुलकाद्यचेतनमपि वर्ण्यमानमनु[2]भावत्वाच्चेतनमाक्षिपत्येव। तावत्किमत्रोच्यते। अतिजडोऽपि चन्द्रोद्यानप्र[3]भृतिस्त्वविश्रान्तोऽपि वर्ण्यमानोऽवश्यं चित्तवृत्तिवि[4]भावतां त्यक्त्वा काव्येऽनाख्येय एव स्यात्। शास्त्रेतिहासयोरपि[5] वा। एवं परमतं दूषयित्वा स्वमतमेव प्रत्याम्नायोपसंहरति—**तस्मादिति**। यतः प[6]रोक्तो विषयविभागो न युक्त इत्यर्थः। य[7]ः **पुनरिति**। **भावो वेति**। भाव[8]ग्रहणात्तदाभासतत्प्रशमादयः। सर्वाकारमिति क्रियाविशेषणम्। तेन सर्वप्रकारमित्यर्थः। अलंकार्य इत्यत्रैव, नालंकार इति भावः। अलंकार्यव्यतिरिक्तश्चालंकारोऽभ्युपगन्तव्यः। लोके तथासिद्धत्वात्। यथा गुणिव्यतिरिक्तो गुणः। गुणालंकारव्यवहारश्च गुणिन्यलंकार्ये च सति। स चास्मत्पक्ष एवोपपन्न इत्यभिप्रायेणाह—**किं चेत्यादि**। न केवलमेतावद्युक्तिजातं रसस्याङ्गित्वे यावदन्यदपीति समुच्चयार्थः। **त[10]मर्थमिति**। का[11]रिकाप्यभिप्रायद्वयेनैव[9] योज्या। न केवलं प्रथमाभिप्राये प्रथमका[12]रिकार्थदृष्टान्ताभिप्रायेण व्याख्येयम्। एवं वृत्तिग्रन्थोऽपि योज्यः। न[13]नु शब्दार्थयोर्माधुर्यादयो गुणास्तत्कथमुक्तं रसादिकमङ्गिनं

१. 'विभातत्वेन' क-ख. २. 'तस्मादङ्गत्वेन च' ग पुस्तके नास्ति. ३. 'योऽङ्गिनं तं गुणाश्रिता.' ग. ४. 'पुनस्तदाश्रिता.' ग. ५. 'कुण्डलादिवदिति' ग.

१. 'चेतनवृत्तस्य' ग. २. 'अनुभवत्वाच्चेतनमाक्षिपतीत्येव तावदत्र किमुच्यते' क-ख. ३. 'प्रभृतिस्वविश्रान्तो' क-ख. ४. 'विभावतां' क-ख. ५. 'इति वा' क-ख. ६. 'परोक्त' क-ख. ७. 'यः पुनरिति' ग-पुस्तके नास्ति. ८. 'वामग्रहणात्' क-ख. ९. 'अभिप्रायद्वयेनाह' ग. १०. 'तमर्थमिति' ग-पुस्तके नास्ति. ११. 'कारिकेयमभिप्रायद्वारेणैव' क-ख. १२. 'कारिकापूर्वदृष्टा' क-ख. १३. 'ननु च' क-ख.

तथा च—

'शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।
तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥'

शृङ्गार एव रसान्तरापेक्षया मधुरः प्रह्लादहेतुत्वात्प्रकाशनपरः । शब्दार्थयोः काव्यस्य स माधुर्यलक्षणो गुणः । श्रव्यत्वं पुनरोजसोऽपि साधारणमिति ।

'शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत् ।
माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः ॥ ९ ॥'

गुणा आश्रिता इत्याशङ्क्याह—तथा चेत्यादि । तेन वक्ष्यमाणेन बुद्धिस्थेन परिहारप्रकारेणोपपद्यते चैतदित्यर्थः । शृङ्गार एवेति । मधुर इत्यत्र हेतुमाह—परः प्रह्लादन इति । रतौ हि समस्तदेवतिर्यङ्नरादिजातिष्वविच्छिन्नैव वासनास्ति इति न कश्चित्तत्र तादृग्यो न हृदयसंवादमयः । रतेरपि हि तच्चमत्कारोऽस्त्येव । अत एव मधुर इत्युक्तं । मधुरो हि शर्करादिरसो विवेकिनो वा अस्वस्थस्यातुरस्य वा झटिति रसनानिपतितस्तावदभिलषणीय एव भवति । तन्मयमिति । स शृङ्गार आत्मत्वेन प्रकृतो यत्र व्यञ्जकतया । काव्यमिति । शब्दार्थावित्यर्थः । प्रतितिष्ठतीति । प्रतिष्ठां गच्छतीति यावत् । एतदुक्तं भवति—वस्तुतो माधुर्यं नाम शृङ्गारादे रसस्यैव गुणः । तन्मधुराभिव्यञ्जकयोः शब्दार्थयोरुपचरितम् । मधुरशृङ्गाररसाभिव्यक्तिसमर्थता शब्दार्थयोर्माधुर्यमिति हि लक्षणम् । तस्मादुपपन्नमुक्तं तमर्थमित्यादि । कारिकार्थं स्पष्टयति—शृङ्गार इति । ननु 'श्रव्यं नातिसमस्तशब्दार्थं मधुरमिष्यते' इति माधुर्यस्य लक्षणं नेत्याह—श्रव्यत्वमिति । नैवं लक्षणमुपलक्षितम् । ओजसोऽपीति । 'यो यः शस्त्रं' इत्यत्र हि श्रव्यत्वमसमस्तत्वं चास्त्येवेति भावः । संभोगशृङ्गारान्मधुरतरो विप्रलम्भः ततोऽपि मधुरतमः करुण इति तदभिव्यञ्जनचातुर्ये शब्दार्थयोर्मधुरतरमधुरतमत्वं चेत्यभिप्रायेणाह—शृङ्गार इत्यादि । करुणे चेति चशब्दः क्रममाह । प्रकर्षवदिति । उत्तरोत्तरं तरतमयोगेनेति

१ 'यथा च' क. २. 'एवौ' ग. ३. 'तद्रूप' ग. ४. 'शब्दार्थतया ग. ५ 'श्राव्यत्वं' ग. ६. 'मत.' ग.

१. 'यथा च' क. २. 'उपपद्यत एव चेत्यर्थ.' ग. ३. 'शृङ्गार एवेति' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ४ 'जातिषु वर्तत' क. ख. ५ 'किंचित्तत्र' क-ख. ६ 'एव' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ७ 'उपचरितं माधुर्यम' क-ख. ८. 'तल्लक्षणम्' क-ख. ९. 'कारिका—इति' ग-पुस्तके नास्ति. १०. 'सकलं' ग. ११. 'समस्तत्वं चास्ति चेति' क-ख. १२. 'इत्यर्थ ' क-ख.

विप्रलम्भशृङ्गारकरुणयोस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् । सहृदयहृदयावर्जनातिशयनिमित्तत्वादिति ।

'रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः ।
तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थावाश्रित्योजो व्यवस्थितम् ॥ १० ॥'

रौद्रादयो हि रसाः परां दीप्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति लक्षणया त एव दीप्तिरित्युच्यते । तत्प्रकाशनपरः शब्दो दीर्घसमासरचनालंकृतं वाक्यम् । यथा—

'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावबद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥'

भावः । आर्द्रतामिति । सहृदयस्य चेतः स्वाभाविकमनाविष्टत्वात्मकं काठिन्यकोपादिदीप्तरूपं विस्मयहासादिरागित्वं च त्यजतीत्यर्थः । अधिकमिति । क्रमेणेत्याशयः । तेन करुणेऽपि सर्वथैव चित्तं द्रवतीत्युक्तं भवति । ननु करुणेऽपि यदि मधुरिमास्ति तर्हि पूर्वकारिकायां शृङ्गार एवेत्येवकारः किमर्थः । उच्यते—नानेन रसान्तरं व्यवच्छिद्यते । अपि त्वात्मभूतस्य रसस्यैव परमार्थतो गुणा माधुर्यादयः, उपचारेण तु शब्दार्थयोरित्येवकारेण द्योत्यते । श्लोकार्थमाह—विप्रलम्भेति । रौद्रेत्यादि । आदिशब्दः प्रकारे । तेन वीराद्भुतयोरपि ग्रहणम् । दीप्तिः प्रतिपत्तुर्हृदये विकासविस्तारप्रज्वलत्स्वभावा । सा च मुख्यतया ओजःशब्दवाच्या । तदास्वादमया रौद्राद्यास्तया दीप्त्यास्वादविशेषात्मिकया कार्यरूपया लक्ष्यन्ते रसान्तरात्पृथक्तया । तेन कारणे कार्योपचाराद्रौद्रादिरेवौजःशब्दवाच्यः । ततो लक्षितलक्षणया तत्प्रकाशनपरः शब्दो दीर्घसमासरचनावाक्यरूपोऽपि दीप्तिरित्युच्यते । उदाहरति—यथा चञ्चदिति । चञ्चद्भ्यां वेगादावर्तमानाभ्यां भुजाभ्यां भ्रमिता येयं चण्डा दारुणा गदा तया योऽभितः सर्वत ऊर्वो-

१. 'इति' ग-पुस्तके नास्ति. २ 'दीप्ता' क-ख. ३. 'लक्षणया त एव' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

१. 'काठिन्यमन्योधादि' क-ख. २. 'विकाश' क-ख. ३. 'तेजः' क-ख. ४. 'विशेषात्मनया' क. ५ 'कारणेन कार्येऽपि च रौद्रा' क-ख. ६. 'तेजः' क-ख. ७ 'शब्दो' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ८. 'येयं' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ९. 'योऽभिभूतः सर्वत' क-ख, योऽभिधात सर्वत' ग.

'समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वरसान्प्रति।
स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः॥ ११॥'

प्रसादस्तु स्वच्छता शब्दार्थयोः। स च सर्वरससाधारणो गुणः सर्वरचनासाधारणश्चेति व्यङ्ग्यार्थापेक्षयैव मुख्यतया व्यवस्थितो मन्तव्यः।

'श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः।
ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः॥ १२॥'

धारामाश्रित इत्यसमस्ततैव दीप्तिनिबन्धनम्। एवं माधुर्यदीप्ती परस्परप्रतिद्वन्द्वितया स्थिते शृङ्गाररौद्रादिगते इति प्रदर्शकतया तत्समावेशवैचित्र्यं हास्यभयानकबीभत्सशान्तेषु दर्शितम्। हास्यस्य शृङ्गाराङ्गतया माधुर्यं प्रकृष्टं विकासधर्मतया चौजोऽपि प्रकृष्टमिति साम्यं द्वयोः। भयानकस्य मग्नचित्तवृत्तिस्वभावत्वेऽपि विभावस्य दीप्ततया ओजः प्रकृष्टं माधुर्यमल्पम्। बीभत्सेऽप्येवम्। शान्ते तु विभाववैचित्र्यात्कदाचिदोजः प्रकृष्टं कदाचिन्माधुर्यमिति विभागः। समर्पकत्वं सम्यगर्पकत्वं हृदयसंवादेन प्रतिपत्तॄन्प्रति स्वात्मावेशेन व्यापकत्वम्। झगिति शुष्ककाष्ठाग्निदृष्टान्तेनाकलुषोदकदृष्टान्तेन च तदकालुष्यं प्रसन्नत्वं नाम सर्वरसानां गुणः। उपचारात्तु तथाविधे व्यङ्ग्येऽर्थे यच्छब्दार्थयोः समर्पकत्वं तदपि प्रसादः। तमेव व्याचष्टे—प्रसादस्त्विति। ननु रसगतो गुणस्तत्कथं शब्दार्थयोः स्वच्छतेत्याशङ्क्याह—स चेति। चशब्दोऽवधारणे। सर्वरससाधारण(ण्य)मेव गुणः। स एव च गुण एवंविधः सर्वा चेयं रचना शब्दगतार्थगता चेति समस्ता चासमस्ता च तत्र साधारणः। अर्थस्य तावत्समर्पकत्वं व्यङ्ग्यं प्रत्येव संभवति नान्यथा। शब्दस्यापि स्ववाच्यार्पकत्वं नाम किमदलौकिकं येन गुणः स्यादिति भावः। एवं माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयो गुणा उपपन्नाः। भामहाभिप्रायेण ते च प्रतिपत्त्रास्वादमया मुख्यतया सन्त आस्वाद्ये उपचरिता रसे ततस्तद्व्यञ्जकयोः शब्दार्थयोरिति तात्पर्यम्। एवमस्मत्पक्ष एव गुणालंकारव्यवहारो विभागेनोपपद्यत इति प्रदर्श्य नित्यानित्यदोषविभागोऽप्यस्मत्पक्ष एव सगच्छत इति दर्शयितुमाह—श्रुतिदुष्टादय इत्यादि। वान्तादयोऽप्यसभ्यस्मृतिहेतवः। श्रुतिदुष्टा अर्थदुष्टा वाक्यार्थबलादश्लीलार्थप्रतिपत्तिकारिणः। यथा—'छिन्द्रान्वेषी महान्स्तब्धो घातायैवोपसर्पति'। कल्पना दुष्टा तु द्वयो पदयोः कल्पना। यथा 'कुरु रुचिम्' इत्यत्र क्रमव्यत्यासे। श्रुतिकष्ट (ष्टु)स्तु अधाक्षीत् अक्षोत्सीत् तृणेढि इत्यादि। शृङ्गार इत्युचितरसोपलक्षणार्थम्। वीरशान्ताद्भुतादावपि तेषां

---

१. 'शब्दार्थयोरिति' क-ख. २ 'इति' ग-पुस्तके नास्ति ३. 'मुख्यतया द्रष्टव्य. ग.

---

१. 'तेज' क-ख. २ 'दृष्टान्त' ग.

वानुभावव्यभिचारिभेदाः। तेषां च देशकालाद्याश्रयावस्थाभेदा इति स्वगतभेदापेक्षयैव तस्यापरिमेयत्वम्, किं पुनरङ्गप्रभेदकल्पनया। ते ह्यङ्गप्रभेदाः प्रत्येकमङ्गिप्रभेदसंबन्धपरिकल्पने क्रियमाणे सत्यानन्त्यमेवोपयान्ति।

'दिङ्मात्रं तूच्यते येन व्युत्पन्नानां सचेतसाम्।
बुद्धिरासादितालोका सर्वत्रैव भविष्यति॥ १४॥'

दिङ्मात्रकथनेन हि व्युत्पन्नानां सहृदयानामेकत्रापि रसभेदे कर्तव्येऽलंकारेऽङ्गाङ्गिभावपरिज्ञानादासादितालोका बुद्धिः सर्वत्रैव भविष्यति।

नमित्युपलक्षणं संभाषणादेरपि। सुरतं चानु षष्टिकमालिङ्गनादि। विहरणमुद्यानगमनम्। आदिग्रहणेन जलक्रीडापानकचन्द्रोदयक्रीडादि। अभिलाषविप्रलम्भो द्वयोरप्यन्योन्यं जीवितं सर्वस्वाभिगमात्मिकायां रतावुत्पन्नायां कुतश्चिद्धेतोरप्राप्तसमागमत्वे मन्तव्यः। यथा सुखयतीति किमुत इत्यतः प्रभृति वत्सराजरत्नावल्योः, न तु पूर्वं रत्नावल्याः। तदा हि कामाभावे रत्यवस्थामात्रं तत्। ईर्ष्याविप्रलम्भः प्रणयखण्डनादिना खण्डितया सह। विरहविप्रलम्भः पुनः खण्डितायाः प्रसाद्यमानाया अपि प्रमादमगृह्णन्त्यास्ततः पश्चात्तापपरीतत्वेन विरहोत्कण्ठितया सह मन्तव्यः। प्रवासविप्रलम्भः प्रोषितभर्तृकया सहेति विभागः। प्रवासविप्रलम्भादीत्यादिशब्दग्रहणाच्छापादिकृतो विप्रलम्भ इव विप्रलम्भः। विडम्बनाया ह्यभिलाषिणोऽपि विषयो न लभ्यते। एवमन्येति। (मन्येऽपि)। तेषां चेति। एकत्र संभोगादीनामपरत्र विभावादीनाम्। आश्रयो मलयादिमारुतादीनामिति यदुच्यते तद्देशशब्देन गतार्थम्। तस्मादाश्रयः कारणम्। यथा ममैव—'दयितया ग्रथिता स्रगियं मया हृदयधामनि नित्यनियोजिता। गलति शुष्कतयापि सुधारसं विरहदाहरुजां परिहारकम्॥' तस्येति शृङ्गारस्य। अङ्गिनां रसादीनां प्रभेदस्तत्संबन्धकल्पनेत्यर्थः।

येनेति। दिङ्मात्रोक्तेनेत्यर्थः। **सचेतसामिति**। महाकवित्वं सहृदयत्वं च प्रेप्सूनामिति भावः। **सर्वत्रेति**। सर्वेषु रसादिध्वासादित आलोकोऽवगमः सम्यग्व्यु-

---

१ 'भेद' ग. २ 'कालाश्रया' क-ख. ३. 'भेद इति स्वगतापेक्षयैतस्य' ग. ४ 'कल्पनाया' ग. ५. 'कल्पनेन' ग. ६ 'रसभेदेऽङ्गाङ्गिभाव' ग.

---

१. 'चतुर्थाष्टका' क-ख. २ 'सर्वस्वाभिगमनात्मिकायां' क-ख. ३. 'अनुत्पन्नायां' ग. ४. 'भावादिहेतो' ग. ५ 'तदुद्देशेन' क-ख. ६. 'आश्रयकारणात्' क-ख. ७. 'एकस्येति' ग. ८ 'रसादिना' ग.

तत्र—

'शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धनात् ।
सर्वेष्वेव प्रभेदेषु नानुप्रासः प्रकाशकः ॥ १५ ॥

अङ्गिनो हि शृङ्गारस्य ये उक्ताः प्रभेदास्तेषु सर्वेष्वेकप्रकारानुबन्धितया प्रबन्धेन प्रवृत्तोऽनुप्रासो न व्यञ्जकः । अङ्गिन इत्यनेनाङ्गभूतस्य शृङ्गारस्यैकरूपानुबन्ध्यनुप्रासनिबन्धने कामचारमाह ।

'ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।
शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥ १६ ॥'

ध्वनेरात्मभूतः शृङ्गारस्तात्पर्येण वाच्यवाचकाभ्यां प्रकाश्यमानस्तस्मिन्यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबन्धनं दुष्करशब्दभङ्गश्लेषादीनां शक्तावपि प्रमादित्वम् । प्रमादित्वमित्यनेनैतद्दर्श्यते—काकतालीयेन कदाचित्कस्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्तावपि भूम्नालंकारान्तरवद्रसाङ्गत्वेन निबन्धो न कर्तव्य इति । विप्रलम्भे विशेषत इत्यनेन विप्रलम्भे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते । तस्मिन्द्योत्ये यमकादेरङ्गस्य निबन्धो नियमान्न कर्तव्य इति ।
अत्र युक्तिरभिधीयते—

'रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलंकारो ध्वनौ मतः ॥ १७ ॥'

त्यामियंयेति सबन्ध । तत्रेति । वक्तव्य दिङ्मात्रं मनी यथे । यत्नादिति । यत्न क्रियमाणत्वादिति इत्यर्थोऽभिप्रेत । ऐकरूपत्वानुबन्ध त्यक्त्वा विचित्रानुप्रासोऽनुबध्यमाना न दोषाय । एकरूपग्रहण कृत्या [illegible] विवरणात्—अङ्गिन इति । इतिकारो वक्ष्यमाणवाक्य।तत्राय दर्शयमाह—(अङ्गिन इति ।) यमकादावित्यादिशब्द प्रकारवाची । दुष्करेति मुरजचक्रबन्धादि । शब्दभङ्गश्लेषेति । अथ तथा न दोषाय 'रक्तस्त्व-' इत्यादौ । शब्दभङ्गोऽपि [illegible] , न [illegible] । भूम्नेति । रससमाधान [illegible] । युक्तिरिति । सर्वथा-पक [illegible] नान्तरीयकतया

१ [illegible] क. ख. २ [illegible] ग. ३ 'अङ्गरूपस्य शृङ्गारस्य' [illegible] ग. ४ [illegible] ग पुस्तके नास्ति ५ दुष्कर । शब्द' ग. ६ 'दृश्यते' ग 'वस्यचित' ग पुस्तके नास्ति ८ 'विप्रलम्भशृङ्गारे' ग ९ 'ख्याप्यते प्रकाश्यते' १० 'यमकस्याङ्गभूतस्य' ग ११ 'इति' क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति १२ 'तत्र' क.

१ 'एकरूपत्वानुबन्धः' क. ख. २ 'यमकादौ' क. ख. ३ 'रससमाधानेन' ख ४ दुष्करत्वनान्तरीयक क. ख

निष्पत्तावाश्चर्यभूतोऽपि यस्यालंकारस्य रसाक्षिप्ततयैव बन्धः शक्यक्रियो भवेत्सोऽस्मिन्नलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनावलंकारो मतः। तस्यैव रसाङ्गत्वं मुख्यमित्यर्थः।

यथा—

'कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः।
मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति बाष्पस्तनतटं
प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम्॥'

रसाङ्गत्वे च तस्य लक्षणमपृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वमिति यो रसं बन्धुमध्यवसितस्य कवेरलंकारस्तां वासनामत्यूह्य यत्नान्तरमास्थितस्य निष्पद्यते न रसाङ्गमिति। यमके च प्रबन्धेन बुद्धिपूर्वकं क्रियमाणे नियमेनैव यत्नान्तरपरिग्रह आपतति शब्दविशेषान्वेषणरूपः। अलंकारान्तरेष्वपि तत्तुल्यमिति चेत्, नैवम्। अलंकारान्तराणि हि निरूप्यमाणदुर्घट-

[व]मासादयति स एवात्रालंकारो रसमार्गे नान्यमतेन वीराद्भुतादि ·······ति यमकादिकवे. प्रतिपत्तुश्च रसविघ्नकार्येव। सर्वत्र गड्डरिकाप्रवाहोपहतसहृदयधुराधिरोहणविदीर्णलोकावर्जनाभिप्रायेण तु मया शृङ्गारे विप्रलम्भे च विशेषत इत्युक्तमिति भावः। तथा च 'रसेऽङ्गत्व तस्मादेषां न विद्यते' इति सामान्येन वक्ष्यति। निष्पत्ताविति। प्रतिभानुग्रहात्स्वयमेव संपत्तौ निष्पादनानपेक्षायामित्यर्थः। आश्चर्यभूत इति। कथमेष निबद्ध इत्यद्भुतस्थानम्। उदाहरति—करकिसलयन्यस्तवदना श्वासतान्ता प्रवर्तमानबाष्पभरनिरुद्धकण्ठी अविच्छिन्नप्रदर्शितचञ्चच्चनटा रोषमपरित्यजन्ती चाटुकृता मामप्रसादयते तावदीर्ष्याविप्रलम्भगतानुभावचर्वणावहितचेतस एव वक्तुः श्लेषरूपकव्यतिरेकाद्यप्रयत्ननिष्पन्नाश्चर्वयितुरपि न रसचर्वणाविघ्नमादधाति। अक्षुण्णमिति। व्यापकमित्यर्थः। प्रबन्धेन क्रियमाण इति संबन्धः। अत एव बुद्धिपूर्वकत्वमवश्यंभावीति बुद्धिपूर्वकशब्द उपात्तः। रसमनवधानात्। अन्यो यत्नो यत्नान्तरम्। निरूप्यमाणानि सन्ति

१. 'अपि' ग पुस्तके नास्ति २ 'माक्षिप्तया' ख. ३. 'रसाङ्गत्वे' क-ख. ४. 'अक्षुण्णं' ग पुस्तके नास्ति ५ 'रसबन्धमध्य' ग. ६. 'कवेर्योऽलंकारः' क-ख. ७ 'स न' क. ख. ८ 'बुद्धिपूर्वके' क-ख.

१ 'रसमार्ग—प्रतिपत्तुश्च' क. ख पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'एवं निबन्ध.' ग. ३. 'अद्भुतास्थानम्' क. ख. ४ 'उदाहरति' ग-पुस्तके नास्ति. ५. 'वेदनाश्वासापरिवर्त' क-ख. ६. 'चपल' क-ख.

नान्यपि रसमाहितचेतसः प्रतिभानवतः कवेरहंपूर्विकया परापतन्ति । यथा कादम्बर्यां कादम्बरीदर्शनावसरे । यथा च मायारामशिरोदर्शनविह्वलायां सीतादेव्यां सेतौ । युक्तं चैतत् । यतो रसा वाच्यविशेषैरेवाक्षेप्तव्याः । तत्प्रतिपादकैश्च शब्दैस्तत्प्रकाशिनो वाच्यविशेषा एव रूपकादयोऽलंकाराः । तस्मान्न तेषां बहिरङ्गत्वं रसाभिव्यक्तौ । यमकदुष्करमार्गेषु तु तत्स्थितमेव । यत्तु रसवन्ति कानिचिद्यमकादीनि दृश्यन्ते तत्र रसादीनामङ्गता यमकादीनां त्वङ्गितैव । रसाभासे चाङ्गत्वमप्यविरुद्धम् । अङ्गितया तु व्यङ्ग्ये रसे नाङ्गत्वम् । पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाद्यमकादेः ।

अस्यैवार्थस्य संग्रहश्लोकाः—

'रसवन्ति हि वस्तूनि सालंकाराणि कानिचित् ।
एकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः ॥'
'यमकादिनिबन्धे तु पृथग्यत्नोऽस्य जायते ।
शक्तस्यापि रसेऽङ्गत्वं तस्मादेषां न विद्यते ॥'
'रसाभासाङ्गभावस्तु यमकादेर्न वार्यते ।
ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे त्वङ्गता नोपपद्यते ॥'

दुर्घटनानि । बुद्धिपूर्वं विरचयितुमशक्यानीत्यर्थः । तथा निरूप्यमाणत्वे दुर्घटनानि । रचनेऽशक्यानि विस्मयावहानीत्यर्थः । अहं पूर्वं अग्रे । अहमादावहमादौ प्रथमं इत्यर्थः । अहंपूर्वं इत्यस्य भावोऽहंपूर्विका । अहमिति निपातो विभक्तिप्रतिरूपकोऽस्मदर्थ इति । युक्तं चैतदिति । अहंपूर्विकया परापतनमित्यर्थः । कानिचिदिति । कानिचिद्रसवन्तीत्यर्थः । शक्तस्यापि पृथग्यत्नो जायत इति संबन्धः । प्रकारमिति । यमकादीनां ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे...... । प्राधान्येनार्धश्लोकेन संगृह्णाति—ध्वन्यात्मभूत इति ।

१ 'रसादि' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'इति' क-ख. सेतौ सेतुबन्धकाव्य इत्यर्थः. ३ 'तत्रसालंकारं किं न बहिः' ग. ४. 'मार्गे' क-ख. ५ 'तत्' ग-पुस्तके नास्ति ६. 'एव बहिरङ्गत्वम्' क-ख. ७. 'कानिचिद्वस्तूनि यत्र' क-ख. ८. 'रसानां' क-ख. ९ 'रसाभावे' क-ख. १० 'अङ्गितया तु व्यङ्ग्येन' क-ख. ११. 'निर्वर्त्यन्ते' क-ख. १२ 'अङ्गता' क-ख.

१ 'दुर्घटानि विस्मया-' ग. २ पूर्वं इति भाष्य इत्यर्थ ३. 'प्रकृत' क-ख. ४. 'युक्तं चैतत्' [illegible]

इदानीं ध्वन्यात्मभूतस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽलंकारवर्ग आख्यायते—

'ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।
रूपकादिरलंकारवर्ग एति यथार्थताम् ॥ १८ ॥'

अलंकारो हि बाह्यालंकारसाम्यादङ्गिनश्चारुत्वहेतुरुच्यते । वाच्यालंकारवर्गश्च रूपकादिर्यावानुक्तो वक्ष्यते च कैश्चित्, अलंकाराणामनन्तत्वात्सर्वोऽपि यदि समीक्ष्य विनिवेश्यते तदलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरङ्गिनः सर्व एव चारुत्वहेतुर्निष्पद्यते ।

ऐषा चास्य विनिवेशने समीक्षा—

'विवक्षातत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कथंचन ।
काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणैषिता ॥ १९ ॥'
'निर्व्यूढावपि चाङ्गत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम् ।
रूपकादेरलंकारवर्गस्याङ्गत्वसाधनम् ॥ २० ॥'

इदानीमिति । हेयवर्ग उक्तः । उपादेयवर्गस्तु वक्तव्य इति भावः । व्यञ्जक इति । यत्र यथा चेत्यध्याहारः । यथार्थतामिति । चारुत्वहेतुतामित्यर्थः । उक्त इति । भामहादिभिरलंकारलक्षणकारैः । वक्ष्यते चेत्यत्र हेतुमाह—अलंकाराणामनन्तत्वादिति । प्रतिभानन्त्यात् । कैश्चिदिति । अन्यैरपि भाविभिरित्यर्थः । समीक्षा इत्यनेन शब्देन कारिकायामुक्तेति भावः । श्लोकार्धेषु चतुर्षु श्लोकार्धे साङ्गत्वसाधनमिदम् । रूपकादेरिति प्रत्येकं संबन्धः । यमलंकारं तदङ्गतया विवक्षति नाङ्गित्वेन यमवसरे गृह्णाति यमवसरे त्यजति यं नात्यन्तं निर्वोढुमिच्छति यं यत्नादङ्गत्वेन प्रत्यवेक्षते स एवमुपनिबध्यमानो रसाभिव्यक्तिहेतुर्भवतीति वितेतं महावाक्यम् । तन्महावाक्यमध्य चोदाहरणवाक्यानामुदाहरणस्वरूपं तदोत्र तत्समर्थनं च निरूपयितुं ग्रन्थान्तर-

---

१ '[illegible]' क-ख. २ 'वा' ग. ३ 'अपि' क-ख-पुस्तकयो-[illegible] ४ '[illegible]' क, '[illegible]' ख. ५. 'समीक्षा [illegible]' क-ख ६ '[illegible]' ग.

---

१. '[illegible]' [illegible] २ 'अनन्तत्वा[illegible]' क-ख. ३. '[illegible]' ग. ४ '[illegible]' ग.

रसबन्धेष्वत्यादृतमनाः कविर्यमलंकारं तदङ्गतया विवक्षति । यथा—

'चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकगतः ।
करं व्याधुन्वन्त्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥'

अत्र हि भ्रमरस्वभावोक्तिरलंकारो रसानुगुणः । नाङ्गित्वेनेति प्राधान्येन कदाचिद्रसादितात्पर्येण विवक्षितोऽपि ह्यलंकारः कश्चिदङ्गित्वेन विवक्षितो दृश्यते । यथा—

'चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।
आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥'

मिति मुनिमन्यस्य संबन्धः । उदाहरति—यथेति । हे मधुकर, वयमेवंविधाभिलाषादुन्मना अपि तत्त्वान्वेषणोद्युक्तेनेऽन्विष्यमाणे हता आयासमात्रपात्रीभूता जाताः । त्वं तस्मिन्निति निषर्वनायमानिदं तवैव चरितार्थत्वमिति शकुन्तलां प्रत्यभिलाषिणो दुष्यन्तस्येयमुक्तिः । तथाहि कथमेतदीयकटाक्षगोचरा भूयास्म, कथमेतामस्मदभिप्रायव्यञ्जकं रहोवचनमाकर्णयेत्, कथं नु हठादनिच्छन्त्या अपि परिचुम्बनं विधेयास्मेति यदस्माकं मनोराज्यपदवीमधिशेते तत्त्वायत्नसिद्धम । भ्रमरो हि नीलोत्पलधिया तदाशङ्काकातरां दृष्टिं पुनः पुनः स्पृशति । श्रवणावकाशपर्यन्तत्वाच्च नेत्रयोरुत्पलशङ्कानपगमात्तत्रैव ध्वन्यमान आस्ते । सहजसौकुमार्यसौगन्ध्यकालाधरं रतिनिधानभूतं विकसितारविन्दकुवलयामोदमधुरमधरं पिबतीति । भ्रमरस्वभावोक्तिरिति । स्वभावोक्तिरलंकारोऽङ्गतामेव प्रकृतरसस्योपगत । अन्ये तु भ्रमरस्वभावे उक्तिर्दर्शयेति भ्रमरस्वभावोक्तिरत्र रूपकव्यतिरेक इत्याहु । चक्राभिघात एव प्रसभाज्ञा अलङ्कारो नियोगतया यो राहुदयितानां रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषं चकार । यत्र आलिङ्गनमुद्दामं प्रधानं येषु विलासेषु तैर्वन्ध्य शून्योऽसौ रतोत्सव । अत्राह कश्चित्—'पर्यायोक्तमेवात्र कवे प्राधान्येन विवक्षितं न तु रसादि । तैत्स्वयमुच्यते रसादितात्पर्ये सत्यपीति । नैवं वा-

१ 'रसबन्धे ध्वन्यवस्यादत' ग. २ 'चर' ग. ३ 'दृशि' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ४. 'कैनचित्' क-ख. ५. 'अङ्गित्वेन दृश्' क-ग. ६ 'शून्य' क-ख.

१. 'इति वस्तु' ग. २ 'तथाहि' ग-पुस्तके नास्ति ३. 'न' ग. ४ 'रस' ग. ५. 'मधुरं' ग पुस्तके नास्ति. ६ 'कन्य शून्ये' क ख. ७ 'तत्स्वयमुच्यते रसादि' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति.

अत्र हि पर्यायोक्तस्याङ्गित्वेन विवक्षा रसादितात्पर्ये सत्यपीति । अङ्गित्वेनाविवक्षितमपि यमवसरे गृह्णाति नानवसरे । अवसरे गृहीतिर्यथा—

'उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन्कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥'

इत्यत्र श्लेषस्य ।

गृहीतमपि च यमवसरे त्यजति तद्रसानुगुणतयालंकारान्तरापेक्षया । यथा—

'रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-
स्त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि ।

कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः
सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः॥'

अत्र हि प्रबन्धप्रवृत्तोऽपि श्लेषो व्यतिरेकविवक्षया त्यज्यमानो रसविशेषं पुष्णाति। नात्रालंकारद्वयसंनिपातः। किं तर्हि, अलंकारान्तरमेव श्लेषव्यतिरेकलक्षणं नरसिंहवदिति चेत्, न। तस्य प्रकारान्तरेण व्यवस्थापनात्। यत्र हि श्लेषविषय एव शब्दे प्रकारान्तरेण व्यतिरेकप्रतीतिर्जायते स तस्य विषयः। यथा—'स हरिर्नाम्ना देवः सहरिर्वरतुरगनिवहेन' इत्यादौ। अत्र ह्यन्य एव शब्दश्लेषस्य विषयोऽन्यश्च व्यतिरेकस्य। यदि चैवंविधे विषयेऽलंकारान्तरत्वकल्पना क्रियते तत्संसृष्टेर्विषयापहार एव

तुल्योऽयम्। गृहीतमुक्तमाहेत्यलंकाराणां हि भूयसा श्लेषानुग्राहकत्वम्। अनेनैवाभिप्रायेण भामहः—'अन्यस्यं यत्तद्गृहीतमुक्तमाहेतुर्निर्देशाभिरिपम्' इत्युक्त्वा 'न लन्यालंकारानुग्रहनिराचिकीर्षया······'। रसविशेषमिति विप्रलम्भम्। सशोकशब्देन व्यतिरेकमात्रता शोकगद्भूतानां निर्वेदचिन्तादीनां व्यभिचारिणां विप्रलम्भपरिपोषकाणामवकाशो दत्त। किं तर्हीति। संकरालंकार एवायम्। तत्र हि स्वपक्षं किं चा गृहीतमिति पक्षाभिप्राय। तस्येति संकरस्य। एकत्र हि विषयेऽलंकारद्वये प्रतिभोत्थाने संकरः। सहरिशब्द एको विषयः। सह हरिं सहरि। यदि वा सह हरिभिः सहरिरिति। अत्र हीति। श्लेषोऽन्यो व्यतिरेकस्य। हिशब्दस्तुशब्दस्यार्थे। एकत्वमित्यत्रेत्यर्थः। अन्य इति रक्तत्वादयः। अन्यश्चेत्यशोकसशोकादयः। नन्वेकं वाक्यात्मकं विषयमाश्रित्यैकविषयत्वादस्तु संकर इत्याशङ्क्याह—यदीति। एवंविधे वाक्यलक्षणे विषये विषय इत्येतत्त्व विवक्षितं बोध्यम्। एकवाक्यापेक्षया यद्येकविषयत्वमुच्यते तत्र क्वचिदपि संसृष्टि स्यात्। संकरेण व्याप्तत्वात्। नतूभयागर्भो व्यतिरेकः। उपमा च श्लेषमुखेनैवायातेति श्लेषोऽत्र व्यतिरेकस्यानुग्राहक इति संकरस्यैवैष विषयः। यत्र त्वनुग्राह्यानुग्राहकभावो नास्ति तत्रैकवाक्यगामित्वेऽपि संसृष्टिरेव। तदेतदाह—

---

१. 'क्रियते' क-ख. २. 'शब्द' क. ३ 'क्रियेत तत्र संसृष्टेर्विषयापहार एव' ग.

---

१. 'वक्तव्यं' क-ख. २ 'अलंकारान्तरद्वये' ग. ३ 'सह हरि. सहरि.' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ४. 'हीति श्लेषोऽन्यो व्यतिरेकस्य' ग-पुस्तके नास्ति ५. 'अन्यश्चेत्यशोकसशोकादय.' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ६. 'बोद्धव्यम्' क-ख. ७. 'इष्टविषय.'।

स्यात् । श्लेषमुखेनैवात्र व्यतिरेकस्यात्मलाभ इति नायं संसृष्टेर्विषय इति चेत्, न । व्यतिरेकस्य प्रकारान्तरेणापि दर्शनात् । यथा—

'नो कल्पापायवायोरदयरयदलत्क्ष्माधरस्यापि शम्या
गाढोद्गीर्णोज्ज्वलश्रीरहनि न रहिता नो तमःकज्जलेन ।
प्राप्तोत्पत्तिः पतङ्गान्न पुनरुपगता मोषमुष्णत्विषो वो
वर्तिः सैवान्यरूपा सुखयतु निखिलद्वीपदीपस्य दीप्तिः ॥'

अत्र हि साम्यप्रपञ्चप्रतिपादनं विनैव व्यतिरेको दर्शितः । नात्र श्लेषमात्राचारुत्वप्रतीतिरस्तीति श्लेषस्य व्यतिरेकाङ्गत्वेनैव विवक्षितत्वम्, न स्वतोऽलंकारत्वेनेत्यपि न वाच्यम् । यत एवंविधे विषये साम्यमात्रादपि सुप्रतिपादिताच्चारुत्वं दृश्यत एव । यथा—

'आक्रन्दाः स्तनितैर्विलोचनजलान्यश्रान्तधाराम्बुभि-
स्तद्विच्छेदभुवश्च शोकशिखिनस्तुल्यास्तडिद्विभ्रमैः ।

श्लेषेति । श्लेषवलानीतोपमामुखेनेत्यर्थः । एतत्परिहरति—नेति । अयं भावः—किं सर्वत्रोपमायाः स्वशब्देनाभिधाने व्यतिरेको भवत्युत गम्यमानत्वे । तत्राद्यं पक्षं दूषयति—प्रकारान्तरेणेति । उपमाभिधानेन विनापीत्यर्थः । एतदेवोदाहरति—(नो कल्पेति ।) शम्या शमयितुं शक्येत्यर्थः । दीपवर्तिस्तु वायुमात्रेण शमयितुं शक्यते । तम एव कज्जलं तेन नोरहिता अपि तु रहितैव । दीपवर्तिस्तु तमसापि युक्ता भवति । अन्तनः प्रकृष्टत्वात्कज्जलेनोपरिचरेण । पतङ्गादर्कात् । दीपवर्तिः पुनः शलभाद्ध्वंसते नोत्पद्यते । साम्येति । साम्यस्योपमायाः प्रपञ्चेन प्रबन्धेन यत्प्रतिपादनं स्वशब्देन तेन विनापीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—प्रतीयमानैवोपमा व्यतिरेकस्यानुग्राहिणी भवन्ती नाभिधानं स्वकण्ठेनापेक्षते । तस्माच्च श्लेषोपमा व्यतिरेकानुग्राहित्वेनोपात्ता । ननु यद्यप्यत्र नैवं तथापीह तत्प्राधान्येनैव सोपात्ता । तदप्राधान्ये स्वयं चारुत्वहेतुत्वाभावादिति । श्लेषोपमात्र पृथगलंकारभावमेव न भजते । तदाह—नात्रेति । एतदपि सर्वसंवेदनबाधितत्वादिति हृदये गृहीत्वा स्वसंवेदनमपह्नुवानं परं श्लेषं विनोपमामात्रेण चारुत्वसम्पन्नमुदाहरणान्तरं दर्शयन्निरस्तीकरोति—यत इत्यादिना । उदाहरणश्लोके तृतीयान्तपदेषु तुल्यशब्दोऽभिसंबन्धनीयः । अन्यस्त्वं 'रक्षन्' इतिवदो-

१. 'प्रतिपादनप्रपञ्चं' ग. २. 'विवक्षितत्वात्' ग. ३. 'अलंकारतेति' ग.

१. 'अत्यन्तमप्रकटत्वात्' क-ख. २. 'मानोपमा' ग. ३. 'यद्यप्यत्रैव तथा' ग. ४. 'श्लेषोपमामात्रेण' क-ख.

अन्तर्मे दयितामुखं तव शशी वृत्तिः समैवावयो-
स्तत्किं मामनिशं सखे जलधर त्वं दग्धुमेवोद्यतः ॥'

इत्यादौ रसनिर्वहणैकतानहृदयश्च ।

यो यं च नात्यन्तं निर्वोढुमिच्छति यथा—

'कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं
नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयो नैवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः प्रेयान्रुदत्या हसन् ॥'

अत्र हि रूपकमाक्षिप्तमनिर्व्यूढं च । परं रसपुष्टये निर्वोढुमिष्टमपि यं-
यत्नादङ्गत्वेन प्रत्यवेक्ष्यते यथा—

'श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-
न्हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते भीरु सादृश्यमस्ति ॥'

ज्यम् । एवं ग्रहणत्यागौ समर्थ्य 'नातिनिर्वहणैषिता' इति भागं व्याचष्टे—यस्तेति । [illegible] समीक्षाप्रकारमुपदर्शयति । बाहुलतिकाया पाशत्वेन रूपणं यदि निर्वाहयेत् [illegible] [illegible] वासगृहं कारागारपञ्जरादीति [illegible] स्यात् । सखीनां पुर इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]—भूयो नैवमिति [illegible] । एवमिति [illegible] [illegible]—दुश्चेष्टितं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । निर्वोढुमिति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible]

इत्यादौ स एवमुपनिबध्यमानोऽलंकारो रसाभिव्यक्तिहेतुः कवेर्भवति। उक्तप्रकारातिक्रमे तु नियमेनैव रसभङ्गहेतुः संपद्यते। लक्ष्यं च तथाविधमपि महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते बहुशः। तत्तु सूक्तिसहस्रद्योतितात्मनां महात्मनां दोषोद्घोषणमात्मन एव दूषणं भवतीति न विभज्य दर्शितम्। किं तु रूपकादेरलंकारवर्गस्य येयं व्यञ्जकत्वे रसादिविषये लक्षणा दिग्दर्शिता तामनुसरन्स्वयं चान्यल्लक्षणमुत्प्रेक्षमाणो यद्यलक्ष्यक्रमपतितमनन्तरोक्तमेवं ध्वनेरात्मानमुपनिबध्नाति सुकविः समाहितचेतास्तदस्यात्मलाभो भवति महीयानिति ।

'क्रमेण प्रतिभात्यात्मा योऽस्यानुस्वानसंनिभः ।
शब्दार्थशक्तिमूलत्वात्सोऽपि द्वेधा व्यवस्थितः ॥ २१ ॥'

अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः स क्रमव्यङ्ग्यत्वादनुरणनप्रख्यो य आत्मा सोऽपि शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति द्विप्रकारः ।

स्थितो न कुत्रचिदेकत्र धृतिं लभे इति भावः । भीरिवेति । यो हि कातरहृदयो भवति नासौ सर्वस्वमेकस्थं धारयतीत्यर्थः । अत्र ह्युत्प्रेक्षायास्तद्भावाध्यारोपरूपाया अनुप्राणकं सादृश्यं यथोपकारकं तथा निर्वाहितमपि विप्रलम्भरसपोषकमेव जातम् । तत्तु लक्ष्यं न प्रदर्शितमिति संबन्धः । प्रत्युदाहरणं प्रदर्शितेऽप्युदाहरणानुशीलनदशाक्रान्... ति दर्शयति—किं त्विति । अन्यल्लक्षणमिति । परीक्षाप्रकारमित्यर्थः । तद्यथावसरे त्यक्तस्यापि पुनर्ग्रहणमित्यादि । यथा ममैव—'शीतांशोरमृतच्छटा यदि कराः कस्मान्मनो मे भृशं संप्लुष्यन्त्यथ कालकूटपटलीमत्र्यां मसदूषिता । किं प्राणान्न हरन्त्युत प्रियतमासंजल्पमन्त्राक्षरै रक्षन्ते किमु मोहमेमि हहहा नो वेद्मि केयं गतिः ॥' इत्यत्र हि रूपकसंदेहनिदर्शनास्त्यक्त्वा पुनरुपात्ता रसपरिपोषायैवालम् । एवं विवक्षितान्यपरवाच्यध्वने प्रथमं भेदमलक्ष्यक्रमं विचार्य द्वितीयं भेदं विभक्तुमाह—क्रमेणेत्यादि । प्रथमपादोऽनुवादभागो हेतुत्वेनोपात्तः । घण्टाया अनुरणनमभिघातजशब्दापेक्षया क्रमेणैव भाति । सोऽपीति । न केवलं स ... नादिध्वनिः । नापि

१ महता क. ख. २ व्यञ्जकत्वेन क. ख. ३ 'क्रम प्रति तम—' ख, 'क्रमप्रतिभम—' ग. ४ एव ग. ५ 'तस्यात्म ग.

१ 'ज्ञात' क. ख. २ तद्भावाध्यारोपरूपायाः क. ख. ३ 'रसपोषकं' ग. ४. 'प्रत्युदा—ति स्थिते क. ख पर्यालोचनात्म' ५ 'सर्वादसमर्पिता.' ग. ६ 'उपरता' क-ख. ७ 'रणनमव' ग ८ 'नादध्वन' ग ९ वाच्यतापि केवलमविवक्षितवाच्यो द्विविध.' क. ख

'दृष्टा केशव गोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया
तेनैव स्खलितास्मि नाथ पतितां किं नाम नालम्बसे।
एकस्त्वं विषमेषुखिन्नमनसां सर्वाबलानां गति-
र्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम्॥'

एवंजातीयकः सर्व एव भवतु कामं वाच्यश्लेषस्य विषयः। यत्र तु

येत्र वा प्रत्युत द्वितीयाभिधाव्यापारसद्भाववेदकं प्रमाणमस्ति यथा 'तस्या विना' इत्यादौ। 'चैमहिअ' इत्यत्र तावत्सोऽर्थोऽभिधेय एवेति स्फुटमेव। यत्राभिधाया एकत्र नियमहेतुः प्रकरणादिर्विद्यते तेन द्वितीयस्मिन्नर्थे नाभिधा सक्रामति तत्र द्वितीयोऽर्थोऽसावाक्षिप्त इत्युच्यते। तत्रापि यदि पुनस्तादृक्शब्दो विद्यते येनासौ नियामकः प्रकरणादिरपहतशक्तिकः संपाद्यते। अत एव साभिधाशक्तिर्बाधितापि सती प्रतिप्रसूतैव तत्रापि न ध्वनेर्विषय इति तात्पर्यम्। चशब्दोऽपिशब्दार्थे भिन्नक्रमः। आक्षिप्तोऽप्याक्षिप्ततया झगिति संभावयितुमारब्धोऽपीत्यर्थः। न त्वसावाक्षिप्तः किं तु शब्दान्तरेणान्येनाभिधायाः प्रतिप्रसवनादभिहितस्वरूपः संपन्नः। पुनर्ग्रहणेन प्रतिप्रसवं व्याख्यातुं सूचयति। तेनैवंप्रकारमाक्षिप्ताभासं निराकरोतीत्यर्थः। हे केशव, यतो गोधूलिहृतया दृष्ट्या न किंचिद्दृष्टं मया तेन कारणेन स्खलितास्मि। मार्गे तां पतितां सतीं मां किं नाम कः खलु हेतुर्येन नालम्बसे हस्तेन। यतस्त्वमेवैकोऽतिशयेन बलवान्सर्वेषु सर्वेषामबलानां बालवृद्धाङ्गनादीनां खिन्नमनसां गन्तुमशक्नुवतां गतिरालम्बनाद्युपाय इत्येवंविधेऽर्थे यद्यपि प्रकरणेन नियन्त्रिताभिधाशक्तयः शब्दास्तथापि द्वितीयेऽर्थे व्याख्यास्यमानेऽभिधाशक्तिर्निरुद्धा सती सलेशमित्यनेन प्रत्युज्जीविता। अत्र सलेशं सम्यक्सूचनमित्यर्थः। अश्लीभावनं हि सूचनमेव। हे केशवगोप स्वामिन्, रागहृतया दृष्ट्यात वा सबन्ध स्खलितास्मि खण्डितचरित्रा जातास्मि। पतितामिति भर्तृभावं मां प्रति। एक इत्यसाधारणसौभाग्यशाली त्वमेव। यतः सर्वासामबलानां मदनातुरमनसामाभ्यांशलुध्यनिरासेन सेव्यमानः सद्गतिः। जीवितरक्षोपाय इत्यर्थः। एवं श्लेषस्य विषयमवस्थाप्य ध्वनेराह—यत्र त्विति। कुसुमसमयात्मकं युगं सामेद्य तदुपसंहरन्। धवलानि हृद्यान्यट्टान्यापणा येन तादृक् पुष्पमल्लिकानां हासो [illegible]।

1. 'हतया' ग.

१. 'यत्र च न' ग. २. '...मिन्द्रियैरन्तेन तरगवैषा गौर्थो' ग. ३. 'एकतरत्र' क-ख. ४. 'अपाहित—संपाद्यते' ग. ५. 'बाधिता नापि' ग. ६. 'प्रतिप्रसूतैव' क-ख. ७. 'आक्षिप्तक्रमोऽपि' क-ख. ८. 'हतया' ग. ९. 'खिन्नमनसां' ग पुस्तके नास्ति. १०. 'निरस्यमानापि' क-ख.

दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥'

एषूदाहरणेषु शब्दशक्त्या प्रकाशमाने सत्यप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाक्यस्यासंबद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यप्राकरणिकप्राकरणिकार्थयोरुपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः सामर्थ्यादित्यर्थाक्षिप्तोऽयं श्लेषो न शब्दोपारूढ इति विभिन्न एव श्लेषादनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्विषयः । अन्येऽपि चालंकाराः शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ संभवन्त्येव । तथा हि विरोधोऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो दृश्यते । यथा स्थाण्वीश्वराख्यजनपदवर्णने भट्टबाणस्य—

'यत्र च मत्तमातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरताश्च श्यामाः पद्मरागिण्यश्च धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदिश्वसनाश्च (चन्द्रकान्तवपुषः शिरीषकोमलाङ्गयश्च अभुजंगगम्याः कञ्चुकिन्यश्च पृथुकलत्रश्रियो दरिद्रमध्यकलिताश्च लावण्यवत्यो मधुरभाषिण्यश्च अप्रमत्ताः प्रसन्नोज्ज्वलरागाश्च अकौतुकाः प्रौढाश्च) प्रमदाः ।

तावद्भात्येव न चान्यत शब्दादिति सा ध्वननव्यापारात् । तत्राभिधाशक्तेः कस्याश्चिदप्यनाशङ्कनीयत्वात् । तस्याः च द्वितीया शब्दशक्तिर्मूलम् । तया विना तस्या रूपणाया अनुत्थानात् । अत एवालंकारान्तरनियममिति युक्तम् । वक्ष्यते च 'असंबद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसाङ्क्षीत्' इत्यादि । पूर्वत्र तु सश्लेषपदैर्नैवासंबद्धता निराकृता । 'येन ध्वस्त–' इत्यत्रासंबद्धता नैव भाति । 'तस्या विनापि–' इत्यत्रापिशब्देन 'श्लाघ्या–' इत्यत्राधिकशब्देन 'भ्रम–' इत्यादौ च श्लेषेणासंबद्धता निराकृतेति तात्पर्यम् । पयोभिरिति पयोभिः क्षीरैश्च । सद्वार्गा स्वर्ग, एकत्र टीकेन च । गावो रश्मयः सुरभय इव । **असंबद्धार्थाभिधायित्वमिति** । असंबद्धमानमेवेत्यर्थः । **उपमानोपमेयभाव इति** । तेनोपमारूपेण व्यतिरेचनालङ्कारादयो व्यापारमात्ररूपा एवात्रास्वादप्रतीते प्रधानं विश्रान्तिस्थानं न तूपमेयतादिना सत्रात्मकाः सन्तो मन्तव्यम् । **सामर्थ्यादिति** । ध्वननव्यापारादित्यर्थः । **मत्तमातङ्गेति** । मत्तमातङ्गवद्गच्छन्ति ताश्चे गच्छन्तीति विरोधः ।

१ 'एतेषु' क-ख. २ सबन्धा ग. ३ 'इत्याक्षिप्तोऽयं' क. ग. ४. 'दृश्यत एव' क-ख. ५. दृश्यतेति तृतीयोऽङ्क स पाठसेन,

अत्र हि वाच्यो विरोधस्तच्छायानुग्राही वा श्लेषोऽयमिति न शक्यं वक्तुम् । साक्षाच्छब्देन विरोधालंकारस्याप्रकाशितत्वात् । यत्र हि साक्षाच्छब्दावेदितो विरोधालङ्कारस्तत्र हि श्लिष्टोक्तौ वाच्यालंकारस्य विरोधस्य श्लेषस्य वा विषयत्वम् । यथा हर्षचरिते—

'समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् । तथाहि—संनिहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च' ।

इत्यादौ ।

यथा वा ममैव—

> 'सर्वैकशरणमक्षयमधीशमीशं धियां हरिं कृष्णम् ।
> चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम् ॥'

अत्र हि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयते ।

एवंविधो व्यतिरेकोऽपि दृश्यते । यथा ममैव—

> 'खं येऽत्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ये वा नखोद्भासिनो
> ये पुष्णन्ति सरोरुहश्रियमपि क्षिप्ताब्जभासश्च ये ।

रिभवेषु रता विभवमहादेवस्थानेषु (?) स्थिता [illegible] । पद्मरागरत्नयुक्ता पद्मगद्दलौहित्ययुक्ताश्च । धवलैर्द्विजैर्दन्तैः शुचि निर्मलं वदनं यासां धवलैर्द्विजवद्भुक्तविप्रवच्छुचि वदन [illegible] । **यत्र हीति** । यस्या [illegible] वाच्यरूपाया तत्र या विरोध श्लेषो वेति [illegible] । तस्य विषयत्वम् । स विषयोऽत्र [illegible] । [illegible] विरोधश्लेषे वाच्यालंकारत्व [illegible] यावत् । उदाहरति—**ममेति** । [illegible] प्रत्यप्रधान्धकारत्वम् । ननु [illegible] विरोधप्रतीतिक एव । अन्यथा प्रतिपम [illegible] स्यात् । यदि समुच्चय [illegible] [illegible] **यथेति** । [illegible] प्रथम । [illegible] [illegible] **विरोध इति** । [illegible] **प्रतीयत इति** । [illegible] —

१ [illegible] विरोधश्चालंकारो [illegible]

१ [illegible] अलंकारत्व [illegible] इत्यादि [illegible]—

ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-
स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रियै सन्तु वः ॥'

एवमन्येऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रकाराः सन्ति ते सहृदयैः स्वयमनुसर्तव्याः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न तत्प्रपञ्चः कृतः ।

अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः संप्रकाशते ।
यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद्व्यनक्त्युक्तिं विना स्वतः ॥ २३ ॥

यत्रार्थः स्वसामर्थ्यादर्थान्तरमभिव्यनक्ति शब्दव्यापारं विनैव सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुस्वानोपमव्यङ्ग्यो ध्वनिः ।

यथा—

'एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥'

अत्र हि लीलाकमलपत्रगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति । न चायमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः । यतो यत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः स तस्य केवलस्य मार्गः । यथा कुमारसंभवे मधुप्रसङ्गे

अर्थेति । अन्य इति शब्दशक्त्युद्भवात् । स्वतस्तात्पर्येणेति शब्दव्यापारनिराकरणपरमिदं ध्वननव्यापारमाह न तु तात्पर्यशक्तिम् । सा हि वाच्यार्थप्रतीतावेवोपक्षीणेत्युक्तं प्राक् । अनेनैवाशयेन वृत्तौ व्याचष्टे—**यत्रार्थः स्वसामर्थ्यादिति** । स्वत इति शब्दः स्वशब्देन व्याख्यातः । उक्तिं विनेति व्याचष्टे—शब्दव्यापारं विनैवेति । उदाहरति—**यथा—एवमिति** । अर्थान्तरमिति [illegible] । **साक्षादिति** । व्यभिचारिणो यत्रा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] व्यभिचारिणा विभावस्यात्र [illegible] [illegible] । [illegible] भवति—[illegible] [illegible]

१ [illegible] ग. [illegible] ग. [illegible] क-ख. ४ '[illegible] ध्वनिप्रकारा' क-ग.
[illegible] क. ख. [illegible] क. ख पुस्तकयोर्नास्ति. [illegible] ग.

१. '[illegible]' क. ख. [illegible] यथा—एवमिति' ग-पुस्तके नास्ति.
[illegible] क-ख. [illegible]' क. [illegible]' ख.
[illegible] क. ख.

मन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनोभवशरसंधानपर्यन्तं
ंभोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादिनाशाच्छब्दनिवेदितम् । इह तु
ामर्थ्याक्षिप्तव्यभिचारिमुखेन रसप्रतीतिः । तस्मादयमन्यो ध्वनेः प्रकारः ।
त्र च शब्दव्यापारसहायोऽर्थोऽर्थान्तरस्य व्यञ्जकत्वेनोपादीयते स नास्य
्वनेर्विषयः । यथा—

　　संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
　　हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥'

अत्र लीलाकमलनिमीलनस्य व्यञ्जकत्वमुक्त्यैव निवेदितम् ।

स्थान एव अंतर्भि न वाच्या कदाचिदपि तैयापि न सर्वो लक्ष्यक्रमस्य विषयः । यत्र हि विभा-

ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-
स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये सन्तु वः ॥'

एवमन्येऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रकाराः सन्ति ते सहृदयैः स्वयमनुसर्तव्याः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न तत्प्रपञ्चः कृतः ।

अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः संप्रकाशते ।
यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद्व्यनक्त्युक्तिं विना स्वतः ॥ २३ ॥

यत्रार्थः स्वसामर्थ्यादर्थान्तरमभिव्यनक्ति शब्दव्यापारं विनैव सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुस्वानोपमव्यङ्ग्यो ध्वनिः ।

यथा—

'एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥'

अत्र हि लीलाकमलपत्रगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति । न चायमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः । यतो यत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः स तस्य केवलस्य मार्गः । यथा कुमारसंभवे मधुप्रसङ्गे

अर्थेति । अन्य इति शब्दशक्त्युद्भवात् । स्वतात्पर्येणेत्यभिधाव्यापारनिराकरणपरमिदं ध्वननव्यापारमाह न तु तात्पर्यशक्तिम् । सा हि वाच्यार्थप्रतीतावेवोपक्षीणेत्युक्तं प्राक् । अनेनैवाशयेन वृत्तौ व्याचष्टे—**यत्रार्थः स्वसामर्थ्यादिति** । स्वत इति शब्दः स्वशब्देन व्याख्यातः । उक्तिं विनेति व्याचष्टे—शब्दव्यापारं विनैवेति । उदाहरति—**यथा—एवमिति** । अर्थान्तरमिति लज्जात्मकम् । **साक्षादिति** । व्यभिचारिणो यत्रा- [illegible] व्यज्यन्ते यत्र प्रतीयन्ते [illegible] स्वभावादिवत्तत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितत्वं विवक्षितमिति न पूर्वापरविरोधः । एवं चोक्तव्यभिचारिणां विभावत्वात् स्वशब्देन प्रतिपादनेऽपि [illegible] । एतदुक्तं भवति—यद्यपि रसभावादिरर्थो ध्वन्य-

१ 'मूर्धनि' ग. २ [illegible] ग. ३ [illegible] क-ख. ४ 'तथा ध्वनिप्रकाराः' क-ख.
५ 'सम्भवन्ति' क-ख. ६ 'तत्र' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. ७ 'ध्वनति' ग.

१ 'प्रतीतावेव' क-ख. २ 'उदाहरति यथा—एवमिति' ग पुस्तके नास्ति.
३ 'प्रतिपत्तिस्वभावादिवत्तत्र' क-ख. ४ [illegible] 'भावत्वात्' क, 'अपि भावत्वात्' ख.
५ 'शब्दतः' क-ख.

यथा च—

शब्दार्थशक्त्या वाक्षिप्तो व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।
यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेः ॥ २४ ॥

शब्दशक्त्यार्थशक्त्या शब्दार्थशक्त्या वाक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनर्यत्र स्वोक्त्या प्रकाशीक्रियते सोऽस्मादनुस्वानोपमव्यङ्ग्याद्ध्वनेरन्य एवालंकारः । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य वा ध्वनेः सति संभवे स तादृगन्योऽलंकारः ।

तत्र शब्दशक्त्या यथा—

'वत्से मा गा विषादं श्वसनमुरुजवं संत्यजोर्ध्वप्रवृत्तं
कम्पः को वा गुरुस्ते भवतु बलभिदा जृम्भितेनात्र याहि ।
प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयशमनच्छद्मना कारयित्वा
यस्मै लक्ष्मीमदाद्वः स दहतु दुरितं मन्थमूढां पयोधिः ॥'

प्रति न कस्यचिदभिधानशक्ति परस्येति व्यञ्जकत्वं न विघटितं तथापि शब्दैर्वोऽस्मिन्नय-मर्थान्तरस्य व्यञ्जक इति । ततश्च ध्वनेर्यद्रोच्यमानतोदितचारुत्वात्मकत्वं प्राप्तिं तदप-हृतितम् । यथा कश्चिदाह—'गम्भीरोऽहं न मे वृत्तं कोऽपि वेद मुमृचितम् । किंचि-द्ब्रवीमि—' इति । तेन गाम्भीर्यसूचनार्थं प्रत्युत धिक्कृत एव । अत एवाह व्यञ्जकत्व-मिति उक्त्वैवेति च । प्रकान्तप्रकारद्वयोपसंहारे तृतीयप्रकारसूचनं चैकेनैव यत्नेन करोमीत्याशयेन साधारणमवतरणपदं प्रक्षिपति इतिकृत्—तथा चेति । तेन चोक्तप्र-कारद्वयेनायमपि तृतीयः प्रकारो मन्तव्य इत्यर्थः । शब्दश्चार्थश्च शब्दार्थाविल्येकशेष (!)। सान्यैवेति । न ध्वनिर्मार्गः । अपि तु श्लेषादिरलंकार इत्यर्थः । अथवा ध्वनिशब्देन लक्ष्य-क्रम । तस्यालंकार्यस्याङ्गित्वे स व्यङ्ग्योऽर्थोऽन्यो वाच्यमात्रालंकारापेक्षया द्वितीयो लोकोत्तरश्चालंकार इत्यर्थः । एवमेव वृत्तौ द्विधा व्याख्यास्यति शब्दशक्त्येत्यादिना । विषमर्तीति विषादः । ऊर्ध्वप्रवृत्तमसि इति तत्र चार्थो मन्तव्यः । कम्पोऽपसपति को ब्रह्मा वा तव गुरुः । बलभिदा इन्द्रेण जृम्भितेन ऐश्वर्येणेत्यर्थः । जृम्भितं च गात्रसमर्दनात्मकं

१ 'शक्त्यापि क्षिप्तो' ग. २ 'एव क्रम' क-ख. ३ 'मत्रशृङ्ग' ग. ४. 'मन्थ-मुग्ध' ग.

१ 'उक्तमसमर्थमर्थान्तरस्य' क-ख. २ 'मानं नोदितं' क-ख. ३. 'अधिकृत एव' क-ख. ४ 'प्रमासूचनं' ग. ५. 'तथा चेति' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ६ 'मन्थमुग्धः' ग. ७. 'न' ग पुस्तके नास्ति ८ 'अलक्ष्यक्रमस्यास्यालंकारस्याङ्गित्वे.' क-ख. ९. 'अन्यो' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति १०. 'व्याचक्षते' क-ख. ११. 'शब्दशक्त्येत्या-दिना' ग पुस्तके नास्ति १२. 'ऐश्वर्येणेत्यर्थ' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

द्वौ प्रकारौ। कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीर एकः स्वतः संभवी च द्वितीयः।

कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथा—

'सज्जेहि सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइजणलक्खमुहे।
अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स शरे॥'

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथा—'शिखरिणि—' इत्यादौ।

यथा वा—

'साअरविइण्णजोव्वणहत्थालम्बं समुण्णमन्तेहिम्।
अब्भुट्ठाणं विअ मम्महस्स दिण्णं तुह थणेहिम्॥'

स्वतः संभवी य औचित्येन बहिरपि संभाव्यमानसद्भावो न केवलं भणितिवशेनैवाभिनिष्पन्नशरीरः। यथोदाहृतम् 'एवंवादिनि—' इत्यादि।

भवन्ति प्रकर्षेण ऊढः संपादयितव्येन वस्तुना प्राप्तस्तत्कुशलः प्रौढः। उक्तिरपि समर्पयितव्यवस्त्वर्पणोचिता प्रौढेत्युच्यते। 'सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति युवतिजनलक्ष्यमुखान्। अभिनवसहकारमुखान्नवपल्लवपत्त्रलाननङ्गस्य शरान्॥' अत्र वसन्तोऽचेतनोऽनङ्गस्य सखा सज्जयति न केवलं तावदर्पयतीत्येवंविधया समर्पयितव्यवस्त्वर्पणकुशलयोक्त्या सहकारोद्भेदिनी वसन्तदशा यत उक्ता अतो ध्वन्यमानं मन्मथोन्माथस्यारम्भं क्रमेण गाढगाढीभविष्यन्तं व्यनक्ति। अन्यथा वसन्ते सपल्लवसहकारोद्गम इति वस्तुमात्रं न व्यञ्जकं स्यात्। एषा च कवेरेवोक्तिः प्रौढा। **शिखरिणीति**। अत्र लोहितं बिम्बफलं शुको दशतीति न व्यञ्जकता काचित्। यदा तु कविनिबद्धस्य साभिलाषस्य तरुणस्य वक्तुरित्थं प्रौढोक्तिस्तदा व्यञ्जकत्वम्। 'सादरवितीर्णयौवनहस्तालम्बं [कृत्वा] समुन्नमद्भ्याम्। अभ्युत्थानमिव मन्मथस्य दत्तं तव स्तनाभ्याम्॥' स्तनौ तावदिह प्रधानभूतौ ततोऽपि गौरवित. कामस्ताभ्यामभ्युत्थानेनोपचर्यते। यौवनं चानयोः परिचारकभावेन स्थितमित्येवंविधेनोक्तिवैचित्र्येण तदीयस्तनावलोकनप्रवृद्धमन्मथावस्थः को न भवतीति भङ्ग्या स्वाभिप्रायध्वननं कृतम्। तत्र तारुण्येनोन्नतौ स्तनाविति हि वचनेन व्यञ्जकता न केवलमित्युक्तिवैचित्र्यं तावत्सर्वथोपयोगि भवतीति

---

१. 'वस्तु' ग. २. स्कन्धकं नाम च्छन्दः. ३. 'निष्पन्नो यथा' ग. ४. 'बहिरपि' ग-पुस्तके नास्ति. ५. 'अभि' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

---

१. 'संभवन्ति' क-ख. २. 'पत्त्रलाननङ्गाय' ग. ३. 'वसन्तश्चेतनो' ग. ४. 'ज-यति' ग. ५. 'मायकस्य' क-ख. ६. 'प्रवृत्त' क-ख.

अन्यत्र वाच्यत्वेन प्रसिद्धो यो रूपकादिरलंकारः सोऽन्यत्र प्रतीयमानतया बाहुल्येन प्रदर्शितस्तत्रभवद्भिर्भट्टोद्भटादिभिः । तथा च ससंदेहादिषूपमारूपकातिशयोक्तीनां प्रकाशमानत्वं प्रदर्शितमित्यलंकारान्तरस्यालंकारान्तरे व्यङ्ग्यत्वं न यत्नप्रतिपाद्यम् । इयत्पुनरुच्यत एव—

अलंकारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥ २८ ॥

अलंकारान्तरस्य रूपकादेरलंकारप्रतीतौ सत्यामपि यत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यप्रतिपादनौन्मुख्येन चारुत्वं न प्रकाशते नासौ ध्वनेर्मार्गः । तथा च दीपकादावलंकारे उपमाया गम्यमानत्वेऽपि तत्परत्वेन चारुत्वस्याव्यवस्थानान्न ध्वनिव्यपदेशः ।

पमा रूपकं वा ध्वन्यते । अतिशयोक्तेश्च प्रायशः सर्वालंकारेषु ध्वन्यमानत्वम् । **अलंकारान्तरस्येति ।** यत्रालंकारोऽप्यलंकारान्तरं ध्वनति तत्र वस्तुमात्रेणालंकारो ध्वन्यत इति कियदिदमसंभाव्यमिति तात्पर्येणालंकारान्तरशब्दो वृत्तिकृता प्रयुक्तो ···कुतोपयोगि (?) । न ह्यलंकारेणालंकारो ध्वन्यत इति प्रकृतमदः । अर्थशक्त्युद्भवे ध्वनौ वस्त्विवालंकारोऽपि व्यङ्ग्य इत्येतावत्प्रकृतत्वात् । तथा चोपसंहारग्रन्थे 'तेऽलंकाराः परां छायां यान्ति ध्वन्यङ्गतां गताः' इत्यत्र श्लोके वृत्तिकृत 'ध्वन्यङ्गता चोभाभ्यां प्रकाराभ्या' इत्युपक्रम्य 'तत्रेह प्रकरणाद्व्यङ्ग्यत्वेनेत्यवगन्तव्यम्' इति वक्ष्यति । अन्तरशब्दोऽत्रोभयत्रापि विशेषपर्याय । वैयाकरणैगमनी । न तु ग्रामान्तरन्यायामिव निमित्तधर्मा । तदयमर्थः—वाच्यालंकारविशेषविषयेऽप्यन्योऽलंकारविशेषो भातीत्युद्भटादिभिः दर्शमेवेत्यर्थशक्त्यालंकारो व्यज्यत इति तैरुपगतमेव । केवलं तेऽलंकारलक्षणकारत्वाद्वाच्यालंकारविशेषविषयत्वेनाहुरिति भाव । न तु पूर्वैरेव यदीदमुक्तं किमर्थं तव यत्न इत्याशङ्क्याह—**इयदिति ।** अस्माभिरिति वाक्यशेषः । पुनःशब्दस्तदुक्ताद्विशेषद्यो-

---

१ 'अन्यवाच्यत्वेन' ग. २ 'संदेहादिषु' ग. ३ 'अलंकारान्तरे' क-ख. ४ 'प्रतिपाद्यमिति' ग. ५ 'पुनरुक्त' क. ख. ६ 'एव' क. ख पुस्तकयोर्नास्ति. ७ 'काव्यस्य' क-ख. ८ 'ध्वनौ' क-ग. ९ 'अलंकारान्तरेषु तु अनुरणनरूपकालंकार' ग. १० 'दीपकालंकारे' ग. ११ 'अव्यवस्थानात्' ग.

---

१. 'संभाव्य' ग. २ 'तात्पर्येणालंकारो ध्वन्यत इति' क. ख. ३. 'प्रस्तुतत्वात्' क-ख. ४. 'व्यङ्ग्यत्वेन' ग. ५ 'भामहोद्भटा' ग. ६ 'ते लक्षणकारत्वात्' क-ग. ७. 'विषयत्वेन तेनाहुः' क-ख.

उपमाध्वनिर्यथा—

'वीराणं रमइ घुसिणरुणम्मि ण तहा पिआथणुच्छङ्गे ।
दिट्ठी रिउगअकुम्भत्थलम्मि जह बहलसिन्दूरे ॥'

यथा वा ममैव विषमबाणलीलायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्य—

'तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेक्करसम् ।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबाणेन ॥'

आक्षेपध्वनिर्यथा—

'स वक्तुमखिलाञ्छक्तो हयग्रीवाश्रितान्गुणान् ।
योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तो महोदधेः ॥'

यथा वा ममैव—

'लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मि-
न्स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।
क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥'

इत्येवंविधे विषयेऽनुरणनरूपकाश्रयेण काव्यचारुत्वव्यवस्थानाद्रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्यः ।

निति पूर्णचन्द्रोदयनदीयबलावगाहनादिना निमित्तेन पयोधेस्तावत्कम्पो जातः । सोऽनेन संदेहेनोत्प्रेक्ष्यत इति ससंदेहोत्प्रेक्षयोः संकरात्मकालंकारो वाच्य । तेन च वासुदेवरूपता तस्य नृपतेर्ध्वन्यते । यद्यपि चात्र व्यतिरेको भाति तथापि स पूर्ववासुदेवस्वरूपान-नन्तत्वादयनन्त्वेन भगवतोऽपि ग्रामश्रीकत्वं नालस्येन सकलद्वीपाधिपतिविजयित्वेन च वर्तमानत्वात् । न च संदेहोत्प्रेक्षानुपपत्तिबलाद्रूपकस्याक्षेप, येन वाच्यालंकारोपस्कारकत्वं व्यङ्ग्यस्य भवेत् । यो य. संग्रामलक्ष्मीको निर्व्याजविजिगीषाकान्त स स मां मभी·वादित्यर्थसंभवनात् । न च पुनरपीति पूर्वमिति भूय इति च शब्दैरयमाकृष्टोऽर्थः । पुनरर्थस्य भूयोर्थस्य च कर्तृभेदेऽपि समुद्रैक्यमात्रेणाप्युपपत्ते । यथा पृथ्वी पूर्वं कार्तवीर्येण जिता पुनरपि श्रीमदन्येनेति । एवं च [illegible] रूपध्वनिरेवायमिति । शब्दव्यापारं विनैवार्थसामर्थ्यादनुरणनार्थाभिव्यक्ति । यथा च— [illegible] पयोधिः । [illegible] वासुदेव [illegible] । कान्ति प्रभा । ताभ्यां परिपूरि- [illegible] येन । अधुना [illegible] अक्षिणी [illegible] । अथ [illegible] क्षोभमगमत् । [illegible] । क्षोभेण [illegible] । [illegible]

[illegible]

अत्रातिशयोक्त्या हयग्रीवगुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनरूपस्यासाधारणतद्विशेषप्रकाशनपरस्याक्षेपस्य प्रकाशनम्।

अर्थान्तरन्यासध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्च संभवति। तत्राद्यस्योदाहरणम्—

'देव्वाएत्तम्मि फले किं कीरइ एत्तिअं पुणो भणिमो।
कङ्किल्लपल्लवाः पल्लवाणँ अण्णाण ण सरिच्छा॥'

पदप्रकाशकश्चायं ध्वनिरिति वाक्यस्यार्थान्तरतात्पर्येऽपि सति न विरोधः।

द्वितीयस्योदाहरणं यथा—

'हिअअट्ठाविअमण्णुं अवरुण्णमुहं हि मं पसाअन्त।
अवरद्धस्स वि ण हु दे पहुजाणअ रोसिउं सक्कम्॥'

सकलकल्पमारतुल्यो विम्बाधर इति हि तेषा बहुमानो वास्तव एव। अत एव न कल्पयन्ति। [illegible] । तेषामगुणाणां वस्तुत्वेन सादरं कुर्वन्ति। तदेव च सादरं चमत्कारहेतु प्राधान्येन। गुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनमेव शेषस्य [illegible] । तस्य प्राधान्यं विशेषद्वारेणाह—असाधारणेति। समवर्तिदर्शनेन [illegible] । दैवायत्ते तु फले कि [illegible] ॥ अशोकस्य [illegible] । [illegible] तथा। [illegible] —पदप्रकाशेति। [illegible]

[illegible]

[illegible]

अत्र हि वाच्यविशेषेण सापराधस्यापि बहुज्ञस्य कोपः कर्तुमशक्य इति समर्थकमर्थसामान्यमन्वितमन्यत्तात्पर्येण प्रकाशते ।

व्यतिरेकध्वनिरप्युभयरूपः संभवति । तत्राद्यस्योदाहरणं प्राक्प्रदर्शितमेव । द्वितीयस्योदाहरणं यथा—

'जाएज्ज वणुद्देसे खुज्ज च्चिअ पाअवो घडिअवत्तो ।
मा माणुसम्मि लोए ताएक्करसो दरिद्दो अ ॥'

अत्र हि त्यागैकरसस्य दरिद्रस्य जन्मानभिनन्दनं घटितपत्रकुब्जपादपजन्माभिनन्दनं च साक्षाच्छब्दवाच्यम् । तथाविधादपि पादपाद्दशस्य पुंस उपमानोपमेयत्वप्रतीतिपूर्वकं शोच्यतायामाधिक्यं तात्पर्येण प्रकाशयति ।
उत्प्रेक्षाध्वनिर्यथा—

'चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितः ।
मूर्छयत्येष पथिकान्मधौ मलयमारुतः ॥'

अत्र हि मधौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्छाकारित्वं मन्मथोन्माददायित्वे-

शक्यम् । अत्र बहुज्ञेत्यामन्त्रणार्थो विशेषे पर्यवसितः । अनन्तरं तु तदर्थपर्यालोचनात्सामर्थ्यरूपं समर्थकं प्रतीयते तदेव चमत्कारकारि । सा हि खण्डिता सती वैदग्ध्यानुनीता तं प्रत्यसूयां दर्शयन्तीत्थमाह । यः कश्चिद्बहुज्ञो धूर्तः स एवं सापराधोऽपि स्वापराधावकाशमाच्छादयतीति मा त्वमात्मनि बहुमानं मिथ्या ग्रहीरिति । अन्वितमिति । विशेषसामान्ययोः संबन्धत्वादिति भावः । व्यतिरेकध्वनिः ...... । अपिशब्देनार्थान्तरन्यासवदेव द्विप्रकारत्वमाह । प्रागिति । 'खं येऽत्युज्ज्वलयन्ति' इति । 'रक्तस्त्वं नवपल्लवैः' इति । जायेय वनोद्देश एव वनस्थकाले गहने यत्र स्फुटनबहुशुभसौरभ्या प्रेक्षतेऽपि न कश्चित् । कुब्ज इति रूपकघटनादावनुपयोगी । घटितपत्र इति छायामपि न करोति । तस्य वा पुनरलक्षणेनाभिप्रायः । तादृशोऽपि कदाचिद्दारुहारिकस्योपयोगी भवेदुन्दुरादीनां वा निवासार्थेति भावः । मानुष इति । सुलभार्थिजन इति भावः । यत्रालोक्यते सोऽर्थिभिर्दीन न किंचिच्छक्यते कर्तुं तस्मादुद्वेगम । । अत्र वाच्यार्थो न कश्चित् । अत्रैव त्वप्रस्तुतप्रशंसेत्युदाहरणे । उपमानेत्यनेन व्यतिरेकस्य मार्गपरिशुद्धिं करोति । शोच्यतायामिति । व्यति-

१ 'जायेय वनोद्देशे कुब्ज इव पादपो घटितपत्रः । मा मानुषे लोके त्यागैकरसो दरिद्रश्च ॥' इति छाया २ त्रुटित क-ख. ३. 'उपमानोपमेयभाव' क-ख. ४. 'करणत्वं' क-ख.

१. 'लितेति' ग. २ 'द्विप्रकारत्वमित्याह'

अत्रातिशयोक्त्या हयग्रीवगुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनरूपस्यासाधारणवद्विशेषप्रकाशनपरस्याक्षेपस्य प्रकाशनम्।

अर्थान्तरन्यासध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्च संभवति। तत्राद्यस्योदाहरणम्—

'देव्वाएत्तम्मि फले किं कीरइ एत्तिअं पुणो भणिमो।
कङ्किल्लपल्लवाः पल्लवाणं अण्णाण ण सरिच्छा॥'

पदप्रकाशकश्चायं ध्वनिरिति वाक्यस्यार्थान्तरतात्पर्येऽपि सति न विरोधः।

द्वितीयस्योदाहरणं यथा—

'हिअअट्ठाविअमण्णुं अवरुण्णमुहं हि मं पसाअन्त।
अवरद्धस्स वि ण हु दे पहुजाणअ रोसिउं सक्कम्॥'

[illegible] विश्वाय इति हि तेषां बहुमानो [illegible] एव। अत एव न [illegible] [illegible] —असाधारणेति। [illegible]

[illegible]

[illegible]

शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ।

श्लेषध्वनिर्यथा—

'रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः कामं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।
यस्याममसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥'

अत्र वधूभिः सह वलभीरसेवन्तेति वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरं वध्व इव वलभ्य इति श्लेषप्रतीतिरशब्दाप्यर्थसामर्थ्यान्मुख्यत्वेन विवर्तते ।

यथासंख्यध्वनिर्यथा—

'अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च सहकारः ।
अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च हृदि मदनः ॥'

नन्वेतदप्यर्थवदस्मिन्नाशङ्क्याह—शब्दार्थेति । पताका ध्वजपटान्प्राप्तवती । रम्या इति हेतोः पताकाः प्रसिद्धीः प्राप्तवती । किमाकारा, प्रसिद्धी रम्या इत्येवमाकाराः । विविक्ता अनर्थसंकुलत्वाभावादित्यतो हेतो रागं संभोगाभिलाषं वर्धयन्ती. । अतो हेतो विविक्ता विभक्ताङ्गपो लटभाः । नमन्ति वलीकानि च्छदिपर्यन्तभागा यासु । नमन्त्यो मध्यस्थित्रिवलीलक्षणा यासाम् । सममिति सहेत्यर्थः । ननु समशब्दात्तुल्यार्थेऽपि प्रतीतिः । सत्यम् । नापि श्लेषबलात् । श्लेषश्च नाभिधाक्रमेणाक्षिप्तोऽपि स्पर्धसौन्दर्यबलादेवेति सर्वथा ध्वन्यमान एव श्लेषः । अत एव वध्व इव वलभ्य इत्यभिदधतापि वृत्तिकृतोपमाध्वनिरिति नोक्तम् । श्लेषस्यैवात्र मूलत्वात् । सममिति यदि स्वरं भवेत्तदोपमाया एव स्वशब्दाच्छ्लेषस्याक्षिप्तं स्यात् । सममिति निपातोऽयमपि सहार्थवृत्तिर्द्योतकत्वेनैव क्रियाविशेषणत्वेन शब्दश्लेषतामेति । न च तेन विनाभिधाया अपरिपुष्टता काचित् । अत एव समासाभावेऽप्यभिधायां सहदर्थैरेव न द्विर्भावोऽर्थः पृथक्प्रयत्नेनावगम्यते । यथोक्तं प्राक्—'शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव—' इत्यादि । एतच्च सर्वोदाहरणेष्वनुगन्तव्यम् । 'पान्थ नेहो दिश नास्ति' इत्यत्राभिप्रायपर्यवसितेति नैव स्वार्थनिर्वाहादर्थान्तरं शब्दान्तरं वाकर्षति अनुमानस्य धूमाद्यर्थापत्तेर्वा तार्किकमीमांसकयोर्न ध्वनिप्रसङ्ग इत्यलं बहुना । तदाह—अशब्दार्थेति । एवमन्येऽपीति । सर्वेषामेवार्थालंका-

१ 'कुसुमित' ग.

१. 'राम इति' क-ख. २ 'विशेषणतया' ग. ३. 'न परिपुष्टता' क-ख. ४ 'अव-गम्य' ग. ५ 'स्यात्' क-ख. ६ 'भूतार्थाले' ग. ७ 'मीमांसकपक्षयो' क-ख. ८. 'तदाह' ग.

नैव। ततु चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितत्वेनोत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षा साक्षादनुक्तापि वाक्यार्थसामर्थ्यादनुरणनरूपा लक्ष्यते। न चैवंविधे विषये इवादिशब्दप्रयोगमन्तरेणासंबद्धेवेति शक्यं वक्तुम्। गमकत्वादन्यत्रापि तदप्रयोगे तदर्थावगतिदर्शनात्। यथा—

'ईसाकलुसस्स वि तुह मुहस्स णं एस पुण्णिमाचन्दो।
अज्ज सरिसत्तणं पाविऊण अङ्गे विअ ण माइ॥'

यथा वा—

'त्रासाकुलः परिपतन्परितो निकेता-
न्पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि।
तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिदङ्गनाभि-
राकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः॥'

शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणम्।

श्लेषध्वनिर्यथा—

'रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः।
यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः॥'

अत्र वधूभिः सह वलभीरसेवन्तेति वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरं वध्व इव वलभ्य इति श्लेषप्रतीतिरशब्दाप्यर्थसामर्थ्यान्मुख्यत्वेन वर्तते।

यथासंख्यध्वनिर्यथा—

'अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च सहकारः।
अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च हृदि मदनः॥'

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अत्र हि यथोद्देशमनूद्देशे यच्चारुत्वमनुरणनरूपं मदनविशेषणभूताङ्कुरितादिशब्दगतं तन्मदनसहकारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चयलक्षणाद्वाच्यादतिरिच्यमानमालक्ष्यते । एवमन्येऽप्यलंकारा यथायोगं योजनीयाः ।

राणां ध्वन्यमानता दृश्यते । यथा च दीपकध्वनि —'मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा । वज्रमिन्द्रकरविप्रसृतं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥' इत्यत्र घाधिष्टेति भाव्यमानादेव दीपकादत्यन्तस्नेहास्पदत्वप्रतिपत्त्या चारुत्वनिष्पत्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनिरपि—'ढुण्ढुल्लन्तो मरिहिसि कण्टअकलिआइँ केअइवणाइं । मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविहिसि ॥' प्रियतमेन साकमुद्याने विहरन्ती काचिन्नायिका भ्रमरमेवमाहेति भ्रमरस्याभिधाया प्रस्तुतत्वमेव । न चामन्त्रणादप्रस्तुतप्रशंसा । समासाया पुनरभिधायां वाच्यार्थबलादन्यापदेशता ध्वन्यते । यत्सौभाग्याभिमानपूर्णा सुकुमारपरिमलमालतीकुसुमसदृशी कुलवधूर्निर्व्याजप्रेमपरतया कृतकवैदग्ध्यलब्धप्रसिद्ध्यतिशयशम्भलीकण्टकव्याप्तानि दूरामोदकेतकीवनस्थानीयानि वेश्याकुलानीतश्चेतश्च घूर्णमाणं प्रियतममुपालभते । अपह्नुतिध्वनिर्यथास्मदुपाध्यायभट्टेन्दुराजस्य—'य कालागुरुपत्रभङ्गरचनावासैकसारायते गौराङ्गीकुचकुम्भभूरिसुभगाभोगे सुधाधामनि । विच्छेदानलदीपितोत्कवनिताचेतोधिवासोद्भवं संतापं विनिनीषुरेष विनतैरङ्गैर्नताङ्गि स्मरः ॥' अत्र चन्द्रमण्डलमध्यवर्तिनो लक्ष्मणो वियोगाग्निपरिचितवनिताहृदयोदितधूमसमानच्छविमत्तयाकारतयापह्नवो ध्वन्यते । अत्रैव ससंदेहध्वनि —यतश्चन्द्रवर्तिनस्तस्य नामापि न गृहीतम् । अपि तु गौराङ्गीस्तनाभोगस्थानीये चन्द्रमसि कालागुरुपत्रभङ्गविच्छित्त्यास्पदत्वेन स साम्यमुत्कृष्टतामाचरति नेत्र च जानीमः किमेतद्भवतीति ससंदेहोऽपि ध्वन्यते । पूर्वमङ्गीकृतप्रणयामनुमत्य विरहोत्कण्ठिता यत्रागमनप्रतीक्षापरत्वेन कृतप्रसाधनादिविधितया वासकसज्जीभूता पूर्णचन्द्रोदयावसरे दूतीमुखादीनं प्रियतमस्त्वदीयकुचकलशान्यस्तकालागुरुपत्रभङ्गरचना मन्मथोद्दीपनकारिणीति चाटुकं कुर्वाणश्चन्द्रवर्तिनी चेयं कुवलयदलश्यामलकान्तिरेवमेव फलतीति प्रतिवस्तूपमाध्वनिरपि । सुधाधामनीति चन्द्रपर्यायनयोर्धामपि परं संतापं विनिनीषुरित्यत्र हेतुतामपि व्यनक्तीति हेत्वलंकारध्वनिरपि । त्वदीयकुचशोभा मृगाङ्कशोभा च सह मदनगुरी पचत इति सहोक्तिध्वनिरपि । 'त्वत्कुचसदृशश्चन्द्रश्चन्द्रगतस्त्वत्कुचाभोग ' इत्यर्थप्रतीतेरु

१. 'अनुद्देशे' क-ख. २. 'अनति' क-ख.

१. 'तथा च' क-ख. २. 'गोप्यमानात्' क-ख. ३. 'अभिप्रायं' क. ग. ४. 'अप्रस्तुतस्य गतिः प्रस्तुतामन्त्रणं तस्य ......' ग. ५. 'घूर्णमानं' ग. ६. 'विलासोद्भवं' क., 'विलासोद्भवं' ख. ७ 'इति तथालीम.' क. ग. ८. 'उर्म' क. ग. ९. 'रोमभिः सह' क. ग. १०. 'चन्द्रमस. कुचा' क-ख.

एवमलंकारध्वनिमार्गं व्युत्पाद्य तस्य प्रयोजनवत्तां ख्यापयितुमिदमुच्यते—

> शरीरीकरणं येषां वाच्यत्वे न व्यवस्थितम् ।
> तेऽलंकाराः परां छायां यान्ति ध्वन्यङ्गतां गताः ॥ २९ ॥

ध्वन्यङ्गता चोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च । तत्रेह प्रकरणाद्व्यङ्ग्यत्वेनेत्यवगन्तव्यम् । व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलंकाराणां प्राधान्यविवक्षायामेव सत्यां ध्वनावन्तःपातः । इतरथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं प्रतिपादयिष्यते । अङ्गित्वेन व्यङ्ग्यतायामपि ।

पर्यायोक्तध्वनिरिति । एवमन्येऽप्यत्र भेदा यथायोगमुत्प्रेक्ष्याः । महाविषादेऽस्या काम-
धेनुत्वात् । यथा—'देवादि कस्यचिदचिन्त्यफलप्रसूर्ति कस्यापि नाल्पगणनेऽपि फलस्य
यत्नः । दिङ्गिन्निरोमवल्लनं धरणीं धुनोति कल्पतरवरपि स्ता फलदेन भद्र ॥'
एवं तु भेदानां संसृष्टिं संकरं च यथायोगं चिन्त्यम् । अतिशयोक्तिध्वनिर्यथा म-
मैव—'कर्णावतंसदलितस्य विभ्रममधोर्धुर्य वपुर्न दृशौ अद्यापि [illegible] [illegible]
मेवभेदम । आपानेऽपि विकारकारणमहो यत्राम्बुजन्मागत सर्वं तु हरि [illegible]
[illegible] ॥' अत्र हि मधुमासमदनागमानां [illegible] शुभगता
ध्योन्य परिपोषकत्वेन । तत्तु त्वयि लोकोत्तरेण वपुषा [illegible]
[illegible] । आपानेऽपि विकारकारण[illegible] बिना [illegible]
फलस्य संपत्तिरिति विभावनाध्वनिरपि । विभ्रममधोर्धुर्येति तुल्ययोगिताध्वनिरपि ।
एवं सर्वालंकाराणां ध्वन्यमानत्वमस्तीति मन्तव्यम् । न तु यथा [illegible]
हृतम् । यथायोगमिति । क्वचिदलंकारः क्वचित्तु व्यञ्जकमित्यर्थो योजनीय । नन्व-
[illegible] तु भवता यदि व्याप्तिः प्रदर्शिता [illegible]
[illegible]—एवमित्यादि । येषामलंकाराणां वाच्यत्वेन शरीरीकरणं शरी-[illegible]
[illegible] अलंकाराणां [illegible] न
[illegible] यदि वाच्यत्वेन शरीरीकरणं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

१ [illegible]

१. [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible]
५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible]
८ [illegible] ९ [illegible]

अलंकाराणां द्वयी गतिः कदाचिद्वस्तुमात्रेण व्यज्यन्ते कदाचिदलंकारेण। तत्र—

व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां

अत्र हेतुः—

काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥ ३० ॥

यस्मात्तत्र तथाविधव्यङ्ग्यालंकारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तम्। अन्यथा तु तद्वाक्यमात्रमेव स्यात्। तासामेवालंकृतीनाम्—

अलंकारान्तरव्यङ्ग्यभावे

पुनः,

ध्वन्यङ्गता भवेत्।
चारुत्वोत्कर्षतो व्यङ्ग्यप्राधान्यं यदि लक्ष्यते ॥ ३१ ॥

उक्तं चैतत्—'चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा' इति। वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे चालंकाराणामनन्तरोपदर्शितेभ्य एवोदाहरणेभ्यो विषय उन्नेयः। तदेवमर्थमात्रेणालंकारविशेषरूपेण वार्थेनार्थान्त-

[illegible]

[illegible]

रम्यालंकारस्य वा प्रकाशने चारुत्वोत्कर्षनिबन्धने सति प्राधान्येऽर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिरवगन्तव्यः।

एवं ध्वनेः प्रभेदान्प्रतिपाद्य तदाभासविवेकं कर्तुमुच्यते—

यत्र प्रतीयमानोऽर्थः प्रम्लिष्टत्वेन भासते।
वाच्यस्याङ्गतया वापि नास्यासौ गोचरो ध्वनेः॥ ३२॥

द्विविधोऽपि प्रतीयमानः स्फुटोऽस्फुटश्च। तत्र य एव स्फुटः शब्दशक्त्यार्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेर्मार्गो नेतरः। स्फुटोऽपि योऽभिधेयस्याङ्गत्वेन प्रतीयमानोऽवभासते सोऽस्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरगोचरः। यथा—

'कमलाअरा ण मलिआ हंसा उड्डाविआ ण अ पिउच्छा।
केण वि गामतडाए अब्भं उत्ताणअं फलिहम्॥'

अत्र हि प्रतीयमानस्य मुग्धवध्वा जलधरप्रतिबिम्बदर्शनस्य वाच्याङ्गत्वमेव। एवंविधे विषयेऽन्यत्रापि यत्र व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्य चारुत्वोत्कर्षप्रतीत्या प्राधान्यमवसीयते तत्र व्यङ्ग्यस्याङ्गत्वेन प्रतीतेर्ध्वनेरविषयत्वम्।

द्विप्रकारत्वाच्चतुर्विधोऽयमर्थशक्त्युद्भव इति तात्पर्यम्। एवमिति। अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्य इति द्वौ मूलभेदौ। आद्यस्य द्वौ भेदौ—अत्यन्ततिरस्कृतवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यश्च। द्वितीयस्य द्वौ भेदौ—अलक्ष्यक्रमोऽनुरणनरूपश्च। प्रथमोऽनन्तभेदः। द्वितीयो द्विविधः—शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्च। पश्चिमस्त्रिविधः—कविप्रौढोक्तिकृतशरीरः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिकृतशरीरः स्वतःसम्भवी च। ते च प्रत्येकं व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरुक्तभेदनयेन चतुर्धेति द्वादशविधोऽर्थशक्तिमूलः। आद्यस्य चत्वारो भेदा इति षोडश मुख्यभेदाः। ते च पदवाक्यप्रकाशत्वेन प्रत्येकं द्विविधा वक्ष्यन्ते। अलक्ष्यक्रमस्य तु वर्णपदवाक्यसंघटनाप्रबन्धप्रकाश्यत्वेन पञ्चत्रिंशद्भेदाः। तदाभासेभ्यो ध्वन्याभासेभ्यो विवेको विभागः। असौ व्यात्मभूतस्य ध्वनेरसौ काव्यविशेषो न गोचरः। 'कमलाकरा न मलिना हंसा उड्डायिता न च (सहसा) पितृष्वसः। केनापि ग्रामतडागेऽभ्रमुत्तानितं क्षिप्तम्॥' [इति च्छाया।] अन्येन (४) पितृष्वसा पितृष्वसा इत्यमामन्त्र्यते। केनाप्यनिपुणेन। वाच्याङ्गत्वमेवेति। वाच्येनैव हि विस्मयविभावरूपेण मुग्धिमातिशयः प्रतीयत इति वाच्यादेव चारुत्वमुत्पन्नम्। वाच्य

१ 'प्रक्लिष्टत्वेन' क., 'प्रम्लिष्टत्वेन' ख. २. 'भ्रूद' इति गाथायामसङ्गतोऽयं पाठः

१ 'इत्थं' क.-ख. २ 'प्रथमस्य' ग. ३ 'प्रकाशकत्वेन' क.-ख. ४ 'अलक्ष्यक्रमस्य तु' क. ख.

अलंकाराणां द्वयी गतिः कदाचिद्वस्तुमात्रेण व्यज्यन्ते कदाचिदलंकारेण। तत्र—

व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां

अत्र हेतुः—

काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥ ३० ॥

यस्मात्तत्र तथाविधव्यङ्ग्यालंकारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तम्। अन्यथा तु तद्वाक्यमात्रमेव स्यात्। तासामेवालंकृतीनाम्—

अलंकारान्तरव्यङ्ग्यभावे

पुनः,

ध्वन्यङ्गता भवेत्।
चारुत्वोत्कर्षतो व्यङ्ग्यप्राधान्यं यदि लक्ष्यते ॥ ३१ ॥

उक्तं ह्येतत्—'चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा' इति। वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे चालंकाराणामनन्तरोपदर्शितेभ्य एवोदाहरणेभ्यो विषय उन्नेयः। तदेवमर्थमात्रेणालंकारविशेषरूपेण वार्थेनार्थान्त-

कदम्बनाथा। कुङ्कुमपालिकाया इव। [illegible] एवंभूता चेयं व्यञ्जना यदप्रधानभूतापि वाच्यमात्रालंकारेभ्य उत्कर्षमलंकाराणां वितरति। बालक्रीडायामपि [illegible] अमुमर्थं मनसि कृत्वाह—तत्रेति। द्वयी गतिः सरणिः। अत्र हेतुरित्ययं [illegible]। काव्यस्य कविव्यापारस्य [illegible] तदाश्रयालंकारप्रवणा। अन्यथेति। यदि [illegible]र्थः। तेन तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यता नैव शङ्क्येति तात्पर्यम्। तासामेवालंकृतीनामित्ययं वक्ष्यमाणकारिकोपस्कारः। पुनरिति कारिकायाः उपस्कारः। ध्वन्यङ्गतेति। ध्वनिरूपत्वमित्यर्थः। व्यङ्ग्यप्राधान्यमिति। अत्र हेतुः—चारुत्वोत्कर्षत इति। यदीति। तदप्राधान्ये तु वाच्यालंकारा एव प्रधानमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यतेति भावः। ननु [illegible] वस्तुना व्यज्यन्ते अलंकारा [illegible] त......
[illegible] किमिति न दर्शितानीत्याशङ्क्याह—[illegible]ति। [illegible]
[illegible]—तदेवमिति। [illegible]

१. 'अलंकारान्तरस्य' क-ख. २ यत्र क. ख. ३ 'पुनः' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति ४ 'उन्नेयः' ग. ५ [illegible]' क. ख.

१. 'तदर्थता' क. २. 'प्रणयन' ग. ३ 'अलंकारा ... त......' क-ग. पुस्तकयोर्नास्ति.

रस्यालंकारस्य वा प्रकाशने चारुत्वोत्कर्षनिबन्धने सति प्राधान्येऽर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिरवगन्तव्यः ।

एवं ध्वनेः प्रभेदान्प्रतिपाद्य तदाभासविवेकं कर्तुमुच्यते—

यत्र प्रतीयमानोऽर्थः प्रम्लिष्टत्वेन भासते ।
वाच्यस्याङ्गतया वापि नास्यासौ गोचरो ध्वनेः ॥ ३२ ॥

द्विविधोऽपि प्रतीयमानः स्फुटोऽस्फुटश्च । तत्र य एव स्फुटः शब्दशक्त्यार्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेर्मार्गो नेतरः । स्फुटोऽपि योऽभिधेयस्याङ्गत्वेन प्रतीयमानोऽवभासते सोऽस्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरगोचरः । यथा—

'कमलाअरा ण मलिआ हंसा उड्डाविआ ण अ पिउच्छा ।
केण वि गामतडाए अब्भं उत्ताणअं फलिहम् ॥'

अत्र हि प्रतीयमानस्य मुग्धवध्वा जलधरप्रतिबिम्बदर्शनस्य वाच्याङ्गत्वमेव । एवंविधे विषयेऽन्यत्रापि यत्र व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्य चारुत्वोत्कर्षप्रतीत्या प्राधान्यमवसीयते तत्र व्यङ्ग्यस्याङ्गत्वेन प्रतीतेर्ध्वनेरविषयत्वम् ।

[illegible] इति [illegible] । एवमिति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । द्वितीयस्य [illegible] । द्वितीयो द्विविध — [illegible] इति [illegible] [illegible]

[illegible]

यथा—

> 'वाणीरकुडङ्गोड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए ।
> घरकम्मवावडाए वहुए सीअन्ति अङ्गाइं ॥'

एवंविधो हि विषयः प्रायेण गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणत्वेन निर्देक्ष्यते । यत्र तु प्रकरणादिप्रतिपत्त्या निर्धारितविशेषो वाच्योऽर्थः पुनः प्रतीयमानाङ्गत्वेनैवावभासते सोऽस्यैवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्मार्गः । यथा—

> 'उच्चिणसु पडिअ कुसुमं मा धुण सेहालिअं हलिअसुह्णे ।
> अह दे विसमविरावो ससुरेण सुओ वलअसद्दो ॥'

तु [illegible] व्यनक्ति । 'वेतसलतागहनोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः । गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि ॥' (इति च्छाया ।) [illegible] वाच्यमेवोत्कृष्टं । तथा हि गृहकर्मव्यापृताया [illegible] अपि, [illegible] न [illegible] पारितम, सीदन्ति [illegible] गृहकर्म [illegible] न प्रभवन्तीति । गृहकर्मयोगेन [illegible] । अस्माद [illegible] यत्र स्थितिः । [illegible]

[illegible]

[illegible]

अत्र ह्यविनयपतिना सह रममाणा सखी बहिःश्रुतवलयकलकलया सख्या प्रतिबोध्यते । एतदपेक्षणीयं वाच्यार्थप्रतिपत्तये । प्रतिपन्ने च वाच्ये तस्याविनयप्रच्छादनतात्पर्येणाभिधीयमानत्वात्पुनर्व्यङ्ग्याङ्गत्वमेवेत्यस्मिन्ननुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनावन्तर्भावः ।

एवं विवक्षितवाच्यस्य ध्वनेस्तदाभासविवेके प्रस्तुते सत्यविवक्षितवाच्यस्यापि तं कर्तुमाह—

अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः स्खलद्गतेः ।
शब्दस्य स च न ज्ञेयः सूरिभिर्विषयो ध्वनेः ॥ ३२ ॥

स्खलद्गतेरुपचरितस्य शब्दस्याव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः स च न ध्वनेर्विषयः । यतश्च—

एतया अवचनीय एव सोऽर्थः स्यादिति यावत् । नन्वेवं व्यङ्ग्यस्योपस्कारता प्रत्युक्ता भवेदित्याशङ्क्याह—प्रतिपन्ने चेति । वाच्ये इत इति यावत् । तदाभासविवेके प्रस्तुत इति । सप्तमी हेतौ । तदाभासविवेकप्रस्तावलक्षणात्प्रसङ्गादिति यावत् । कस्य तदाभास इत्यपेक्षायामाह—विवक्षितवाच्यस्येति । एतेन तु व्याख्याने प्रस्तुत इत्यागतम् । परिसमाप्तो हि विवक्षिताभिधेयस्य तदाभासविवेकः । न त्वधुना प्रस्तुत ·····मनुपपत्ति । स्खलद्गतेरिति । गौणस्य लाक्षणिकस्य वा शब्दस्येत्यर्थः । अव्युत्पत्तिरनुप्रासादिनिबन्धनतात्पर्येणैवेति । यथा—'प्रेङ्खत्प्रेमप्रबन्धप्रचुरपरिचयप्रौढसीमन्तिनीनां चित्ताकाशावकाशे विहरति सततं यः स सौभाग्यभूमिः ।' अत्रानुप्रासरसिकतया प्रेङ्खदिति लाक्षणिकः, चित्ताकाश इति गौणः प्रयोगः कविना कृतोऽपि न ध्वन्यमानहृद्यतरप्रयोजनांशपर्यवसायी । अशक्तेर्वृत्तपरिपूरणासामर्थ्यात् । यथा—'विषमकाण्डकुटुम्बकसञ्चयप्रवर वारिनिधौ पततः त्वया । जलचरप्रविघूर्णितभाजने विचलितामति कुम्भमये कृताः ॥' अत्र प्रवरान्तमोंऽशपदं चन्द्रमस्युपचरितम् । भाजनमित्याशये कुम्भमय इत्यविवक्षे क्वापि कान्तिं न पुष्यति । कृते वृत्तभरणात् । स चेति । प्रथमोद्द्योते य. प्रसिद्ध्यनुरोधप्रवर्तितव्यवहारा कवय इत्यत्र 'वदति बिसिनीपत्रशयनम्' इत्यादि भाषम् । स न केवलं ध्वनेर्विषयो यावदयमन्योऽपीति वाक्य-

१ 'वाच्यार्थे' क-ख. २. 'व्यङ्ग्यस्यमेव'. क-ख. ३. 'एवंविधवाच्यस्य'. ग. ४. 'तस्यैव' क-ख. ५. 'अशक्तेरव्युत्पत्ते.' क-ख. ६. 'यत' ग.

१. 'शब्दोऽर्थ इति' क-ख. २. 'विवक्षितवाच्येत्यर्थ' क-ख. ३. 'प्रवृत्ति.' क-ख. ४. 'अशक्य—शगमर्थम्' क-ख. ५. 'आद्य कृतं पाद' ग. ६. 'इत्यादि-रचितक' क-ख.

सर्वेष्वेव प्रभेदेषु स्फुटत्वेनावभासनम् ।
यद्व्यङ्ग्यस्याङ्गिभूतस्य तत्पूर्णं ध्वनिलक्षणम् ॥ ३४ ॥

तच्चोदाहृतविषयमेव ।

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते ध्वन्यालोके द्वितीय उद्योतः ।

तृतीय उद्योतः ।

एवं व्यङ्ग्यमुखेनैव ध्वनेः प्रदर्शिते सप्रभेदे स्वरूपे पुनर्व्यञ्जकमुखेन तत्प्रकाश्यते—

[illegible] । उक्तमेव ध्वनिस्वरूपं तदाभासविवेकहेतुतया कारिकाकारोऽनु[illegible] प्रायेण [illegible] ददाति—सर्वेष्विति । अवभासनमिति । [illegible] ध्वनिलक्षणं ध्वनेः स्वरूपम् । पूर्णं [illegible] प्रमाणम् । तच्च पूर्णं [illegible] । अथ वा ज्ञानमेव ध्वनिलक्षणम् । [illegible] । [illegible] तदाभासविवेकहेतुभावो य प्रक्रान्तः स एव निर्वाहित इति शिवम् ।

[illegible] यथा ।
[illegible] ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्य[illegible]अभिनवगुप्तोन्मीलिते सहृदया[illegible] (ध्वन्यालोक) लोचने [illegible] द्वितीय उद्योतः ।

[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] —एवमित्यादि । [illegible]

[illegible]

अविवक्षितवाच्यस्य पदवाक्यप्रकाशता ।
तदन्यस्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य च ध्वनेः ॥ १ ॥

अविवक्षितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ये प्रभेदे पदप्रकाशता यथा महर्षेर्व्यासस्य—'सप्तैताः समिधः श्रियः' । यथा वा कालिदासस्य—'कः सं-

---

नेति । ननु च प्रकारयोर्व्यञ्जकत्वमपि व्यङ्ग्यप्रकारभेदोपयोगि भवतीति । नन्वेतन्न कदाचित् । अपि तु व्यञ्जक एवेति । तदाह—व्यञ्जकमुखेनेति । न च व्यङ्ग्यस्याविवक्षितादिरूपेण यो भेदस्तत्र तथैव व्यञ्जकमुखमनर्थकमिति पुनरुक्तेऽयम् । व्यञ्जकमुखेनापि भेदः तथैव न स प्रकाशितोऽधुना पुनः [illegible] । [illegible] पदं वाक्यं वर्णाः पदभागः [illegible] प्रबन्धश्चेति [illegible] एव व्यञ्जको भेदः न [illegible] [illegible] स्वरूपं व्यञ्जकमुखेन भेदः । प्रकाश्यत इति तात्पर्यम् । यत्तु [illegible]—'[illegible] [illegible]' इति न एवं ग्रन्थः—[illegible] । '[illegible] तु इतीयम । न [illegible] [illegible] करोति । [illegible] [illegible] इति [illegible] । न [illegible] [illegible] । अविवक्षितवाच्यादीनामपि प्रकाराणां [illegible] [illegible] [illegible]दिन । [illegible] [illegible] । [illegible] द्विभेदोऽपि प्रत्येकं पदवाक्यप्रकाश्य इति द्विधा । तदन्यस्य [illegible] द्वौ [illegible] भेदौ [illegible] सोऽपि प्रत्येकं द्विधैव । [illegible] [illegible] । महर्षेरित्यनेन [illegible] । अत्र च [illegible] [illegible] इति । 'धृतिः क्षमा दया शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा । मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥' [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]—'[illegible] [illegible] [illegible] । अत्र च [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम्' । यथा वा तस्यैव—'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' । एतेषूदाहरणेषु समिध इति संनद्ध इति मधुराणामिति च पदानि व्यञ्जकाभिप्रायेणैव कृतानि ।

तस्यैवार्थान्तरसंक्रमितवाच्ये यथा—'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम्' ।

अत्र रामेणेत्येतत्पदं साहसैकरसत्वादि व्यङ्ग्याभिसंक्रमितवाच्यं व्यञ्जकम् ।

यथा वा—

> 'एमेअ जणो तिस्सा देउ कवोलोपमाइ ससिबिम्बम् ।
> परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दो विअ वराओ ॥'

ध्वन्यते । **तस्यैवेति** । अविवक्षितवाच्यस्य यो द्वितीयो भेदस्तस्येत्यर्थः । 'प्रत्याहृतानद्य. कृतं समुचितं क्रूरेण ते रक्षसा सोढं तच्च तथा त्वया कुलजनो धत्ते यथोच्चैः शिर· । व्यर्थं संप्रति बिभ्रता धनुरिदं त्वद्व्यापद. साक्षिणा' इति । रक्षःस्वभावादेव यः क्रूरोऽनतिलङ्घ्यशासनत्वाद्दुर्मदतया च प्रसह्य निराकियमाणः क्रोधस्तस्यैतत्तावत्स्वोचितप्रवृत्तिसमुचितमनुष्ठापकत्वं नाम । मान्योऽपि कश्चिन्ममाज्ञा लङ्घयिष्यति । त इति । यया तादृगपि तथा न गणितमस्यामवेतावध । तदपि तथा अविकारेणोत्सवापत्तिबुद्ध्या नेत्रविमीलिकामुखप्रसादादिलक्ष्यमाणया सोढं यथा येन प्रकारेणेदानींतनकुलवधूजन इति य कश्चिदामप्रायोऽपि कुलवधूशब्दवाच्य उच्चैः शिरो धत्ते । एवंविधाः किल वयं कुलवध्वो भवाम इति । अथ च शिरःकर्तनावसरे त्वया शीघ्रं कृत्यतामिति तथा सोढं यथैव शिरो ह्रत यथान्योऽपि कुलस्त्रीजन उच्चैः शिरो धत्ते निरपत्रपमनतया । एवं रावणस्य तत्र च समुचितकारित्वं निर्व्यूढम् । मम पुनः सर्वमेवानुचितं पर्यवसितम् । तथाहि राज्यनिर्वासनादिनिरवकाशीकृतधनुर्व्यापारस्यापि कलत्रमात्ररक्षणप्रयोजनमपि यदापन्नमभूत्तत्संप्रति व्यर्थं रक्षितायामेव निष्प्रयोजनम् । तथापि च तद्धारयामि । तदूनं निर्लज्जाविनष्टैवास्य संभाव्यते । तेनोक्त रामेणेत्यसमसाहसत्वमसंधत्वानुचितकारित्वादिव्यङ्ग्यधर्मान्तरपरिणतेनेत्यर्थः । 'कापुरुषादिधर्मपरिग्रहत्वादिराघवात्' इति म. ख्यातत्वात् तदसत् । कापुरुषस्य केवलस्य प्रयुक्तोचित स्यात् । प्रिय इति शब्दमात्रमेवेतदिदानीं सवृत्तम् । प्रियशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यत्प्रेमनाम तदस्यनौचित्यकर्मोत्पन्नमिति शोकावेशवशात्प्रवर्तमानस्य रामस्य स्फुटीकृत इति । एमेअ

१. 'यथा वा तस्यैव' ग पुस्तके नास्ति २. 'व्यञ्जकम्' क.-ख. ३. 'व्यङ्ग्यार्थसंक्रमित' क.-ख.

१. 'विस्फारित' क.-ख. २ 'रक्षसा' क.-ख. ३. 'अविशिष्टप्राप्तशयालोवा' ग. ४. 'न चैतद्युक्तं' क.-ख.

अत्र द्वितीयश्चन्द्रशब्दोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः ।

अविवक्षितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ये प्रभेदे वाक्यप्रकाशता यथा—

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥'

अनेन हि वाक्येन निशार्थो न जागरणार्थः कश्चिद्विवक्षितः । किं तर्हि तत्त्वज्ञानावहितत्वमतत्त्वपराङ्मुखत्वं च मुनेः प्रतिपाद्यत इति तिरस्कृतवाच्यस्यास्य व्यञ्जकत्वम् ।

इति । 'एवमेव जनकान्त्या दधाति कपोलोपमायां शशिबिम्बम् । परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रश्चन्द्र इव वराकः ॥' [इति च्छाया ।] एवमेवेति व्यवमविवेकान्धतया जन इति लोकप्रसिद्धगतानुगतिकमात्रशरणः तस्याः [illegible] कपोलोपमायामिति निर्व्याजलावण्यगर्वस्वभूतमुखमध्यवर्तिप्रधानभूतकपोलतल्योपमादौ प्रत्युत तेऽधिकवस्तुवर्तित्वं ततो दूरनिकृष्टं शशिबिम्बं कलङ्कव्याजभित्तीकृतम् । एवं यद्यपि गड्डरिकाप्रवाहपतितमभितः पतितो लोकः, तथापि यदि परीक्षया परीक्ष्यते तदुपादेयभाजनं यश्चन्द्र इति प्रसिद्धः स चन्द्र एव [illegible]न्तरसंक्रान्तो युक्तः । अत्र च यथा [illegible] पूर्वोक्तमनुसंधेयम् । एवमुत्तरत्रापि । एवं प्रथमभेदस्य द्वावपि प्रकारौ पदप्रकाशत्वेनोदाहृत्य वाक्यप्रकाशत्वेनोदाहरति—या निशेति । विषयविरत इति । तेन दुःखेन न [illegible] देयं प्रत्युपदेश [illegible] । निशायां जागरितव्यमित्यसम्बद्धमित्यर्थः [illegible] तेन । तस्मात्तदधिकार्यमेतद्भावयं संयमिनो [illegible] तत्त्वदृष्ट्या व्यवधानं मिथ्यादृष्टौ च [illegible] ध्वनति । सर्वशब्दार्थस्य [illegible] सर्वशब्दार्थान्वयानुपपत्त्यसमर्थं [illegible] । [illegible] चतुर्दशानामपि भूतानां या [illegible] संयमी जागर्ति कथं प्राप्तेति । न तु [illegible] । [illegible] सर्वभूत-निशायामेव [illegible] । यस्यां तु [illegible] जाग्रति [illegible] । [illegible] प्रबुद्ध । [illegible] ।

१. 'वाक्यार्थेन' ग.

---

२. '[illegible]' क.ख. ३. '[illegible]' ग । [illegible] ग.

तस्यैवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य वाक्यप्रकाशता यथा—

'विसमइओ चिअ काण वि काण वि वालेइ अमिअमओ ।
काण वि विसामिअमओ काण वि अविसामओ कालो ॥'

अत्र हि वाक्ये विषामृतशब्दाभ्यां दुःखसुखरूपसंक्रमितवाच्याभ्यां व्यवहार इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यास्य व्यञ्जकत्वम् ।

विवक्षिताभिधेयस्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य शब्दशक्त्युद्भवे प्रभेदे पदप्रकाशता यथा—

'प्रातुं धनैरर्थिजनस्य वाञ्छां दैवेन सृष्टो यदि नाम नास्मि ।
पथि प्रसन्नाम्बुधरस्तडागः कूपोऽथवा किं न जडः कृतोऽहम् ॥'

तात्पर्यम् । एवं च पश्यत इति वचनं न स्वार्थमात्रविश्रान्तम् । अपि तु व्यङ्ग्य एव विश्राम्यति । यत्तच्छब्दयोश्च न स्वतन्त्रार्थतेति सर्व एवायमाख्यातसहायः पदसमूहो व्यङ्ग्यपरः । तदाह—**अनेन हि वाक्येनेति** । प्रतिपाद्यत इति । ध्वन्यत इत्यर्थः । तथा विषमयो विषमयतां प्राप्तः । केषांचिद्दुष्कृतिनामविवेकिनां वा । केषांचित्सुकृतिनामत्यन्तविवेकिनां वा नितान्तमत्यमृतमयो निर्वाणः । केषांचिन्मिश्रकर्मणां विवेकाविवेकवतां वा विषामृतमयः । केषामपि मूढप्रायाणां पामरप्रायाणां योगभूमिकारूढानां वा अविषामृतमयः कालोऽतिक्रामतीति सम्बन्धः । विषामृतपदे च लावण्यादिशब्दवन्निरूढलक्षणारूपतया सुखदुःखसमाधनयोर्वर्तेते । विषं निम्बममृतं कपित्थमिति(वत्) । न चात्र सुखदुःखसाधने तन्मात्रविश्रान्ते । अपि तु स्वकर्तव्यसुखदुःखसपर्यवसितेन च ते साधनेन सर्वथा विवक्षिते । तिरोधनयोर्स्तयोरत्राभावात् । तदाह—**संक्रमितवाच्याभ्यामिति** । केषांचिदिति वाच्यविशेषसंक्रान्तिः । अतिक्रामतीत्यस्य च ·· मात्रसंक्रान्तिः । काल इत्यस्य च सर्वव्यवहारसंक्रान्तिः । उपलक्षणार्थं तु विषामृतलक्षणमात्रसंक्रान्तिरिति वृत्तिकृता व्याख्यातम् । तदाह—**वाक्यमिति** । एवं कारिकाप्रथमार्धलक्षितांश्चतुरः प्रकारानुदाहृत्य द्वितीयकारिकार्धस्वीकृतानन्यानन्यप्रकारान्क्रमेणोदाहरति—**विवक्षिताभिधेयस्येत्यादिना** । प्रातुमिति पूरयितुम् । धनैरिति बहुवचनं यो यो येनार्थी तस्य तेनेति सूचनार्थम् । अनन्यार्थिग्रहणम् । जनस्येति बाहुल्येन

१ 'विषमय इव केषामपि केषामपि प्रयात्यमृतमयः । केषामपि विषामृतमयः केषामप्यविषामृतः कालः ॥' इति च्छाया. २ 'सुकान्त' क-ख. ३ 'प्रातु' क-ग.

१. 'एव पश्यत इति सुनरिति च न स्वार्थं' क-ख. २ 'व्यापार' ग. ३. 'मूढप्रायाणां' ग. ४ 'अति—व्यवहारसंक्रान्ति' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ५. 'विषामृतपदग्रहणमात्रसंक्रमणमात्र' क-ग. ६ 'प्रातुमिति' क-ग.

अत्र हि जड इति पदं निर्विण्णेन वक्त्रात्मसमानाधिकरणतया प्रयुक्तमनुरणनरूपतया कुरङ्गसमानाधिकरणतां स्वशक्त्या प्रतिपद्यते ।

तस्यैव वाक्यप्रकाशता यथा हर्षचरिते सिंहनादवाक्येषु—'वृत्तेऽस्मिन्महाप्रलये धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः' ।

एतद्धि वाक्यमनुरणनरूपमर्थान्तरं शब्दशक्त्या स्फुटमेव प्रकाशयति ।

अस्यैव कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्यार्थशक्त्युद्भवे प्रभेदे पदप्रकाशता यथा हरिविजये—

'चूअङ्कुरावअंसं छणपसरमहं घणमहुरामोअम् ।
असमप्पिअं पि गहिअं कुसुमसरेण महुमासलच्छिमुहम् ॥'

अत्र ह्यसमर्पितमपि कुसुमशरेण मधुमासलक्ष्म्या मुखं गृहीतमित्यसमर्पितमित्येतदवस्थाभिधायिपदमर्थशक्त्या कुसुमशरस्य बलात्कारं प्रकाशयति ।

अस्य प्रभेदे वाक्यप्रकाशता यथोदाहृतं प्राक् 'सज्जेहि सुरहिमासो' इत्यादि । अत्र सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयत्यनङ्गाय शरानित्ययं वाक्यार्थः कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो मन्मथोन्मादकलाकलनावस्थां वसन्तसमयस्य सूचयति ।

स्वतःसंभविशरीरार्थशक्त्युद्भवे प्रभेदे पदप्रकाशता यथा—

'वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्ती अ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सुह्ना ॥'

अत्र लुलितालकमुखीत्येतत्पदं व्याधवध्वाः स्वतःसंभावितशरीरार्थशक्त्या सुरतक्रीडासक्तिं सूचयत्तदीयस्य भर्तुः सततसंभोगक्षामतां प्रकाशयति ।

तस्यैव वाक्यप्रकाशता यथा—

'सिहिपिच्छकण्णऊरा वहुआ वाहस्स गव्विरी भमइ ।
मुत्ताफलरइअपसाहणाणँ मज्झे सवत्तीणम् ॥'

अनेनापि वाक्येन व्याधवध्वा शिखिपिच्छकर्णपूराया नवपरिणीतायाः कस्याश्चित्सौभाग्यातिशयः प्रकाश्यते । तत्संभोगकाले स एव व्याधः करिवरवधव्यापारसमर्थ आसीदित्यर्थप्रकाशनात् ।

कामा सत्यं रम्या विभूतयः । किंतु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् ॥' इत्यत्र कविना यो विरागी वक्ता निबद्धस्तत्प्रौढोक्त्या जीवितशब्दोऽर्थशक्तिमूलतयेदं ध्वनयति—सर्वे एवामी कामा विभूतयश्च जीवितमात्रोपयोगिनः । तदभावे हि सद्भिरपि नैरस्यमवाप्यते । तदेव च जीवितं प्राणधारणमपनवत्प्राणवृत्तेश्च चाञ्चल्यादनास्थास्पदमिति विषयेषु वराकेषु किं दोषोद्घोषणदौर्जन्येन । निजमेव जीवितमुपालभ्यम् । तदपि वा निसर्गचपलमिति न सापराधमित्येतद्गाढं वैराग्यमिति । वाक्यप्रकाशता यथा—'शि-खरिणि—' इत्यादौ । 'वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च । यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कते स्नुषा ॥' [इति च्छाया ।] अत्र लुलितेति स्वरूपमात्रेण विशेषणमविलुप्ततया च हस्तिदन्ताद्यपहरणं संभाव्यमिति वाक्यार्थस्य तावन्मात्रेण न काचिदनुपपत्तिः । सिहिपिच्छेति । पूर्वमेव योजिता गाथा । नन्विति । समुदाय एव

१. 'वस्थानात्' क-ख. २. 'संभाविनार्थ' ग. ३. 'सूचयति तदीयस्य' ग. ४. 'अपि' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ५. 'प्रख्याप्यते' ग. ६. 'प्रदर्शनात्' ग.

१. 'इत्येतावत्' ग. २. 'इत्यादि' ग. ३. 'परिष्वक्के यथेप्सितं चंक्रम्यते' ग. ४. 'अवलिप्ततया' ग. ५. 'वाच्यार्थस्य' ग.

ननु ध्वनिः काव्यविशेष इत्युक्तं तत्कथं तस्य पदप्रकाशता । काव्यविशेषो हि विशिष्टार्थप्रतिपत्तिहेतुः शब्दसंदर्भविशेषः । तद्भावश्च पदप्रकाशत्वेनोपपद्यते । पदानां स्मारकत्वेनावाचकत्वात् । उच्यते—स्यादेष दोषः यदि वाचकत्वं प्रयोजकं न ध्वनिव्यवहारे स्यात् । न त्वेवम् । तस्य व्यञ्जकत्वेन व्यवस्थानात् । किं च काव्यानां शरीरिणामिव संस्थानविशेषावच्छिन्नसमुदायसाध्यापि चारुत्वप्रतीतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु कल्प्यत इति पदानामपि व्यञ्जकत्वमुखेन व्यवस्थितो ध्वनिव्यवहारो न विरोधि ।

'अनिष्टस्य श्रुतिर्यद्वदापादयति दुष्टताम् ।
श्रुतिदुष्टादिषु व्यक्तं तद्वदिष्टस्मृतिर्गुणम् ॥
पदानां स्मारकत्वेऽपि पदमात्रावभासिनः ।
तेन ध्वनेः प्रभेदेषु सर्वेष्वेवास्ति रम्यता ॥

विच्छित्तिशोभिनैकेन भूषणेनेव कामिनी ।
पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ॥'

इति परिकरश्लोकाः ।

यस्त्वलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिर्वर्णपदादिषु ।
वाक्ये संघटनायां च स प्रबन्धेऽपि दीप्यते ॥ २ ॥

तत्र वर्णानामनर्थकत्वाद्द्योतकत्वमसंभवीत्याशङ्क्येदमुच्यते—

शषौ सरेफसंयोगौ ढकारश्चापि भूयसा ।
विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णा रसच्युतः ॥ ३ ॥
त एव तु निवेश्यन्ते बीभत्सादौ रसे यदा ।
तदा तं दीपयन्त्येव तेन वर्णा रसच्युतः ॥ ४ ॥

श्लोकद्वयेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णानां द्योतकत्वं दर्शितं भवति ।

ध्वनिनिरूपितस्य पदमात्रावभासिनोऽपि पदप्रकाशस्यापि ध्वने रम्यतास्ति । स्मारकत्वेऽपि पदानामिति समन्वयः । अपिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभयत्रापि संबध्यते । अधुना चारुत्वप्रतीतौ पदस्यान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—विच्छित्तीति । एवं कारिका व्याख्याय तदसंगृहीतमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं प्रपञ्चयितुमाह—यस्त्विति । तुशब्दः पूर्वभेदेभ्योऽस्य विशेषद्योतकः । वर्णसमुदायश्च पदम् । तत्समुदायो वाक्यम् । संघटना पदगता वाक्यगता च । संघटितवाक्यसमुदायः प्रबन्ध इत्यभिप्रायेण वर्णादीनां यथाक्रममुपादानम् । आदिशब्देन पदैकदेशपदद्वितीयादीनां ग्रहणम् । सप्तम्या निमित्तत्वमुक्तम् । दीप्यतेऽवभासते सकलकाव्यावभासतयेति पूर्ववत्काव्यविशेषत्वं समर्थितम् । भूयसेति प्रत्येकमभिसंबध्यते । विरोधिन इति । परुषा वृत्तिर्विरोधिनी शृङ्गारस्य । यतस्ते वर्णा भूयसा प्रयुज्यमाना न रसाच्च्योतन्ति स्रवन्ति । यदि वा तेन शृङ्गारविरोधित्वेन हेतुना वर्णाः शषादयो रसाच्छृङ्गाराच्च्यवन्ते त न व्यञ्जयन्तीति व्यतिरेक उक्तः । अन्वयमाह—त एव त्विति शादय । तमिति बीभत्सादिकं रसं दीपयन्ति । कारिकाद्वयं तात्पर्येण व्याचष्टे—श्लोकद्वयेनेति । यथासंख्यप्रसङ्गपरिहारार्थं श्लोकाभ्यामिति न कृतम् । पूर्वश्लोकेन हि व्यतिरेक उक्तो द्वितीयेनान्वय । अस्मिन्विषये शृङ्गारलक्षणे शषादिप्रयोग सुकवित्वमभिवाञ्छता न कर्तव्य इत्येवंफलत्वादुपदेशस्य कारिकाकारेण पूर्वं व्यतिरेक उक्त । न च सर्वथा न कर्तव्योऽपि तु बीभत्सादौ कर्तव्य एवेति पश्चादन्वयः ।

१. 'प्रबन्धोऽभिधीयते' क-ख. २. 'न संभवति' ग. ३. 'रसश्चुतः' ग.

१. 'रसादीन्' ग. २. 'विरोधहेतुना' ग. ३. 'प्रच्यवन्ते' क ख. ४. 'श्लोकद्वयाभ्यां' ग.

पदे चालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य द्योतकत्वं यथा—

'उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
　ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
　धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥'

अत्र हि ते इत्येतत्पदं रसमयत्वेन स्फुटमेवावभासते सहृदयानाम् ।

वृत्तिकारेण स्वन्वयपूर्वको व्यतिरेक इति दर्शयितुमन्वयः पूर्वमुक्तः । एतदुक्तं भवति—यद्यपि विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिसम्पदेव रसास्वादे निबन्धनम्, तथापि विशिष्टश्रुतिकशब्दसमर्प्यमाणास्ते विभावादयस्तथा भवन्तीति स्वसंवित्सिद्धमदः । तेन वर्णानामपि श्रुतिसमयोपलक्ष्यमाणोऽर्थानपेक्ष्योऽपि श्रोत्रैकग्राह्यो मृदुपरुषात्मस्वभावो रसास्वादे सहकार्येव । अत एव च सहकारित्वमेवाभिधातुं निमित्तसप्तमी कृता वर्णादिष्विति । न तु वर्णैरेव रसाभिव्यक्तिः । विभावादिसंयोगाद्धि रसनिष्पत्तिरित्युक्तं बहुशः । श्रोत्रैकग्राह्योऽपि च स्वभावो रसनिःष्यन्दे व्याप्रियत एव । आपद्मीनवत् । पुष्करवाद्यनियमितविशिष्टजातिकरणप्राणानुसरणसदृशमेव । पदे चेति । पदे च रसोऽलक्ष्यः । तेन रसप्रतीतिर्विभावादेरेव । तेन विभावादयो यदा विशिष्टेन केनापि पदेनार्प्यमाणाश्चमत्कारविधायिनो भवन्ति तदा पदस्यैवासौ महिमा समर्प्यत इति भावः । अत्रेति । वासवदत्तादाहाकर्णनप्रबुद्धशोकनिर्भरस्य वत्सराजस्येदं परिदेवितवचनम् । अत्र च शोको नामेष्टजनविनाशप्रभव इति । तस्य जनस्य ये पूर्वेऽवदातप्रभृतयः पूर्वं रतिविभावतामवलम्बन्ते स्म ते [illegible] इदानीं स्मृतिगोचरतया निरपेक्षभावत्वप्राण करुणमुद्दीपयन्तीति स्थिते ते लोचने इति [illegible] [illegible] तथा [illegible] प्राप्त । तेन [illegible] च तान्येव । तथाहि [illegible] कथमियति साम [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] वस्तुना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

१ [illegible] क. ख. [illegible] क. ख. [illegible]

१ [illegible] क. ख. [illegible] ख. [illegible] ग. [illegible] 'भावत्वं' ग. [illegible] क. ख. [illegible] क. ख. ६ 'अनुमेयमाण' ग. [illegible] 'नितरां' ग. ८ [illegible] ग.

यथा वा—

'झगिति कनकचित्रे तत्र दृष्टे कुरङ्गे
रभसविकसितास्ते दृष्टिपाताः प्रियायाः।
पवनविलुलितानामुत्पलानां पलाश-
प्रकरमिव किरन्तः स्मर्यमाणा दहन्ति॥'

पदावयवेन द्योतनं यथा—

'व्रीडायोगान्नतवदनया संनिधाने गुरूणां
बद्धोत्कम्पं कुचकलशयोर्मन्युमन्तर्निगृह्य।
तिष्ठेत्युक्तं किमिव न तया यत्समुत्सृज्य बाष्पं
मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभागः॥'

इत्यत्र त्रिभागशब्दः।

वाक्यरूपश्चालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः शुद्धोऽलंकारसंकीर्णश्चेति द्विधा

अपि लोचने विधुरे कांदिशीकतया नि···पू क्षिपन्ती कस्त्राता कासावार्यपुत्र इति तयोर्लोचनयोस्तादृशी चावस्थेति सुतरां शोकोद्दीपनम्। क्रूरेणेति। तस्यायं स्वभाव एवेति। किं कुर्वतां तथापि धूमेनान्धीकृतो द्रष्टुमसमर्थ इति। न तु सविवेकस्येदृशानुचितकारित्वं संभाव्यते इति स्मर्यमाणे तदीयं सौन्दर्यमिदानीं सातिशयशोकावेशविभावतां प्राप्तमिति। शब्दे सति सर्वोऽयमर्थो निरूढ एवेति तत्र तत्र व्याख्यातव्यम्। त्रिभाग इति गुरुजनमवधीर्यापि सा मां यथा तथापि साभिलाषमन्युदैन्यगर्भमधुरं विलोकितवतीत्येवं स्मरणेन परस्परहेतुकत्वप्राणप्रवासविप्रलम्भोद्दीपनं त्रिभागशब्दसंनिधौ स्फुटं भातीति। वाक्यरूपश्चेति। प्रथमानिर्देशेनाव्यतिरेकनिर्देशस्यायमभिप्रायः। वर्णपदतद्भागादिषु तैस्त्वेवालक्ष्यक्रमो व्यङ्ग्यो निर्भासमानोऽपि समस्तकाव्यव्यापक एव निर्भासते। विभावादिसंयोगप्राणत्वात्। तेन वर्णादीनां निमित्तत्वमात्रमेव। वाक्यं तु ध्वनेरलक्ष्यक्रमस्य न निमित्ततामात्रेण वर्णादिवदुपकारि। किं तु समग्रविभावादिप्रतिपत्तिव्यापृतत्ववद्गमादिनियममेव तन्निर्भासत इति। वाक्य इत्येतत्कारिकाया न निमित्तसमीमात्रम्। अपि त्वन्यत्र भावविषयार्थमपीति। शुद्ध इत्यर्थालंकारेण केनाप्यसंमिश्र.। 'कृतककुपितैर्बाष्पाम्भोभिः सदैन्यविलोकितैर्वनमपि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथाम्बया। नवजलधरश्यामाः पश्यन्दिशो भवतीं विना कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये स तव प्रिय.॥' अत्र तथा तैस्तैः प्रकारैर्मात्रा धृतापीत्यनुरागपरवशत्वेन गुरुवचनोल्लङ्घनमपि त्वया कृतमिति। प्रिये इति परस्परजीवितसर्वस्वाभिमानात्मको रतिस्थायिभाव उक्त.।

१. 'च' क-ख. २. 'पलाशे.' क-ख. ३. क-ख-पुस्तकयोश्चतुर्थचरण एवास्य श्लोकस्यास्ति.

१. 'निर्लज्जे' क-ख. २. 'सम्यु नालक्ष्य' क-ख. ३. 'एव' ग.

मतः तत्र शुद्धस्योदाहरणं यथा रामाभ्युदये—'कृतककुपितैः' इत्यादि श्लोकः । एतद्धि वाक्यं परस्परानुरागं परिपोषप्राप्तं प्रदर्शयत्सर्वत एव परं रसतत्त्वं प्रकाशयति ।

अलंकारान्तरसंकीर्णो यथा—'स्मरनवनदीपूरेणोढाः' इत्यादि श्लोकः । अत्र हि रूपकेण यथोक्तव्यञ्जकलक्षणानुगतेन प्रसाधितो रसः सुतरामभिव्यज्यते ।

अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संघटनायां भासते ध्वनिरित्युक्तं तत्र संघटनास्वरूपमेव तावन्निरूप्यते—

असमासा समासेन मध्यमेन च भूषिता ।
तथा दीर्घसमासेति त्रिधा संघटनोदिता ॥ ५ ॥

नवजलधरेत्यत्र पूर्वं प्रावृषेण्यजलदालोकनं विप्रलम्भोद्दीपनविभावत्वेनोक्तम् । जीवत्येवेति [illegible]भावना एवकारेण करुणावकाशनिराकरणतयोक्ता । सर्वत एवेति । नात्यन्तमस्य पदस्याधिकं किंचिद्व्यक्तिहेतुत्वमित्यर्थः । रसतत्त्वमिति विप्रलम्भशृङ्गारात्मतत्त्वम् । 'स्मरनवनदीपूरेणोढाः पुनर्गुरुसेतुभिर्यदपि विधृता दुःखं तिष्ठन्त्यपूर्णमनोरथाः । तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा नयननलिनीनालानीतं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥' रूपकेणेति । स्मर एव नवनदीपूरः प्रावृषेण्यप्रवाहः । सरभसमेव प्रवृत्तत्वात् । तेनोढाः परस्परसामुख्यसबुद्धिपूर्वमेव नीताः । अनन्तरं गुरव श्वश्रूप्रभृतय एव सेतवः इच्छाप्रसरनिरोधकत्वात् । अथ च गुरवोऽलङ्घ्या सेतवस्तैः प्रतिहतेच्छाः । अत एवापूर्णमनोरथास्तिष्ठन्ति । तथापि परस्परानुरागलक्षणेनान्योन्यतादात्म्येन [illegible] [illegible] नयनान्येव नलिनीनालानि तैरानीतं रसं परस्पराभिलाषलक्षणमास्वादयन्ति । परस्पराभिलाषा [illegible] यथाकारयुक्तापि वाल्मसनिवारयत्वात् । ननु नात्र रूपक [illegible] । [illegible] नायकयुगलस्याहपितत्वात् । न हि [illegible] [illegible] दर्शनादिसूचिता इत्याशङ्क्याह—यथोक्तव्यञ्जकेति । [illegible] [illegible] इत्यादौ 'नातिनिर्वहणैषिता' इति । प्रसाधित इति । [illegible]द्वारेण रसोऽपि प्रसाधित इत्यर्थः । [illegible] [illegible] निमित्तमात्रे सप्तमी । उक्तमिति कारिकायाम् । निरूप्यत इति । [illegible] [illegible] विचार्यत इति यावत् । रसानिति

१ [illegible] क-ख. २ 'प्रसादित.' क-ग.

३ 'सापेक्षत्वात्' क-ख ४ [illegible]णायोक्तम्' ग. ५. 'स्मरस्' क-ख ६ 'परस्परमनुरा' क-ख ७ [illegible] ग ८. 'युगलना' क-ख. ९. 'पात्रीडादिसूचिता' क-ख १० [illegible] ग.

कैश्चित् केवलमनूद्येत्युच्यते—

गुणानाश्रित्य तिष्ठन्ती माधुर्यादीन्व्यनक्ति सा।
रसांस्तन्नियमे हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः॥ ६॥

संघटना रसादीन्व्यनक्ति गुणानाश्रित्य तिष्ठन्तीति। अत्र च विकल्प्यं गुणानां संघटनायाश्चैक्यं व्यतिरेको वा। व्यतिरेकेऽपि द्वयी गतिः—गुणाश्रया संघटना, संघटनाश्रया वा गुणा इति। तत्रैक्यपक्षे संघटनाश्रयगुणपक्षे च गुणानात्मभूतानाधेयभूतान्वाश्रित्य तिष्ठन्ती संघटना रसादीन्व्यनक्तीत्ययमर्थः। यदा तु नानात्वपक्षे गुणाश्रयः संघटनापक्षस्तदा गुणानाश्रित्य तिष्ठन्तीति गुणपरतन्त्रस्वभावा न तु गुणरूपैवेत्यर्थः। किं पुनरेवं विकल्पनस्य प्रयोजनमित्यभिधीयते यदि गुणाः संघटना चेत्येकं तत्त्वं संघटनाश्रया वा गुणास्तदा संघटनाया इव गुणानामनियतविषयत्वप्रसङ्गः। गुणानां हि माधुर्यप्रसादप्रकर्षः करुणविप्रलम्भशृङ्गारविषय एव। रौद्राद्भुतादिविषयमोजः। माधुर्यप्रसादौ रसभावतदाभासविषयावेवेति विषयनियमो व्यवस्थितः संघटनायास्तु स विघटते। तथा हि शृङ्गारेऽपि दीर्घसमासा दृश्यन्ते रौद्रादिष्वसमासाश्चेति।

कारिकाया द्वितीयार्धस्यायं पदम्। 'रसांस्तन्नियमे हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः' इति कारिकार्धम्। बहुवचनेनायमर्थः संगृहीत इति दर्शयति। रसादीनिति। अत्र चेति। अस्मिन्नेव कारिकार्धे। विकल्पेनेदमर्थजातं कल्पयितुं व्याख्यातुं शक्यम्[1] किं तदि[2]ति त्रय पक्षा ये संभाव्यन्ते व्याख्यातुं शक्याः कथमित्याह—तत्रैक्यपक्ष इति। आत्मभूतानिति। स्वभावस्य कल्पनया प्रतिपादनार्थं प्रदर्शितभेदस्याश्रयवाचोयुक्तिर्दर्श्यते। शिंशपाश्रयं वृक्षत्वमित्याधेयभूतानिति। संघटनाया धर्मा गुणा इति भट्टोद्भटादय। धर्माश्च धर्म्याश्रिता इति प्रसिद्धो मार्गः। गुणपरतन्त्रेति। अत्र नाधाराधेयभाव आश्रयार्थः। नहि गुणेषु संघटना तिष्ठतीति। येन राजाश्रय प्रकृतिवर्ग इत्यत्र यथा राजाश्रयोचित्येनामात्यादिप्रकृतय इत्ययमर्थ एवं गुणेषु परतन्त्रस्वभावा तदायत्ता तन्मुखप्रेक्षिणी संघटनेत्ययमर्थो लभ्यत इति भावः। भवत्वनियतविषयतेत्याशङ्क्याह—गुणानां हीति। हिशब्दस्तुशब्दार्थे। न ·· · त्वेवमुपपद्यते। स इति। योऽयं गुणेषु नियम उक्तोऽसावित्यर्थः। तथात्वेन लक्ष्यदर्शनमेव हेतुत्वेनाह—तथा हीति। दृश्यत इत्युक्त तत्र दर्शनस्थानमुदाहरणं सूत्रयति—तत्रेति। नात्र गु-

१ 'चैक' ग. २. 'अर्थो' क-ख.

१. 'रसास्तान्नियमे हेतुः' ग. २. 'किं तदि—शक्याः' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ३. 'दृश्यते' ख. ४. 'इत्येवमयं' ग.

तत्र शृङ्गारे दीर्घसमासा यथा—'मन्दारकुसुमरेणुपिञ्जरितालका'। इति। यथा वा—

'अनवरतनयनजललवनिपतनपरिमुषितपत्रलेखान्तम्।
करतलनिषण्णमबले वदनमिदं कं न तापयति ॥'

इत्यादौ।

तथा रौद्रादिष्वप्यसमासा दृश्यते यथा—'यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः—' इत्यादौ। तस्मान्न गुणाः संघटनास्वरूपाः। न च संघटनाश्रया गुणाः। ननु यदि संघटना गुणानां नाश्रयस्तत्किमालम्बना एते [1]परिकल्प्यन्ते। उच्यते—प्रतिपादितमेवैषामालम्बनम्।

'तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः।
अङ्गाश्रितास्त्वलंकारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥' इति।

अथवा भवन्तु शब्दाश्रया एव गुणाः। न चैषामनुप्रासादितुल्यत्वम्। यस्मादनुप्रासादयोऽनपेक्षितार्थविस्ताराः शब्दधर्मा एव। शब्दधर्मत्वं चैषामन्याश्रयत्वेऽपि शरीराश्रयत्वमिव शौर्यादीनाम्।

ङ्गारः कथितस्तावत् द्वितीयमुदाहरणमाह—यथा वेति। एषा हि प्रणयकुपित[illegible]प्रसादनावसरे[illegible]। तस्मादिति। [illegible] दुष्ट-मिति यावत्। किमालम्बना इति। शब्दार्थालम्बनत्वे हि तदलंकारेभ्यो [illegible] इत्युक्तं [illegible]। प्रतिपादितमेवेति। [illegible]। अथवेति। [illegible]। [illegible] द्वितीय[illegible]। [illegible]। [illegible] अपि तु [illegible] शरीरधर्मत्वम्। [illegible]। [illegible] —शब्दधर्मत्वमिति। [illegible]। [illegible] शब्द-[illegible]। [illegible]। अपि तु [illegible]

१. 'परिकल्प्यन्ताम्' ग.

१ '[illegible]' [illegible]. २ '[illegible]' [illegible]. ३ '[illegible]' [illegible]. ४ '[illegible]' [illegible]. ५ '[illegible] तु [illegible]' [illegible]. ६ '[illegible]' [illegible].

ननु यदि शब्दाश्रया गुणास्तत्संघटनारूपत्वं तदाश्रयत्वं वा तेषां प्राप्तमेव। नह्यसंघटिताः शब्दा अर्थविशेषं प्रतिपाद्य रसाद्याश्रितानां गुणानामवाचकत्वादाश्रया भवन्ति। नैवम्। वर्णपदव्यङ्ग्यत्वस्य रसादीनां प्रतिपादितत्वात्। अभ्युपगते वा वाक्यव्यङ्ग्यत्वे रसादीनां न नियता काचित्संघटना तेषामाश्रयत्वं प्रतिपद्यते इत्यनियतसंघटनाः शब्दा एव गुणानां व्यङ्ग्यविशेषानुगता आश्रयाः। ननु माधुर्ये यदि नामैवमुच्यते तदुच्यताम्। ओजसः पुनः कथमनियतसंघटनशब्दाश्रयत्वम्। नह्यसमासा संघटना कदाचिदोजस आश्रयतां प्रतिपद्यते। उच्यते—यदि न प्रसिद्धि-

शब्दाः। तदा शब्दाश्रितं तत्सामर्थ्यमिति संघटनाश्रितमेवेत्युक्तं भवतीति तात्पर्यम्। ननु शब्दधर्मत्वं शब्दैकात्मकत्वं वा तावदास्तु किमयं मध्ये संघटनानुप्रवेश इत्याशङ्क्य स एव पूर्वपक्षवाद्याह-**नहीति**। अर्थविशेषेण तु पदान्तरनिरपेक्षशुद्धपदवाच्यैः सामान्यैः प्रतिपाद्या व्यङ्ग्या ये रसभावतदाभासतत्प्रशमास्तदाश्रितानां मुख्यतया तन्निष्ठानां गुणानामसंघटिताः शब्दा आश्रया न भवन्त्युपचारेणापीति भावः। अत्र हेतुः-**अवाचकत्वादिति**। न ह्यसंघटितव्यङ्ग्योपयोगिनिराकाङ्क्षं वाच्यमाहुरित्यर्थः। एतत्परिहरति—**नैवमिति**। व्यङ्ग्यो हि यावद्रस उक्तस्तावदवाचकस्यापि पदस्य श्रवणमात्रावसेयेन स्वसौभाग्येन वर्णवदेव मद्रसाभिव्यक्तिहेतुत्वं स्फुटमेव लभ्यत इति तदेव माधुर्यादीति किं संघटनया। तथा च पदव्यङ्ग्यो यावद्ध्वनिरुक्तस्तावच्छुद्धस्यापि पदस्य स्वार्थस्मारकत्वेनापि रसाभिव्यक्तियोग्यार्थावभासकत्वमेव माधुर्यादीति तथापि कः संघटनाया उपयोग। ननु वाक्यव्यङ्ग्ये ध्वनौ ह्यवश्यं प्रवेष्टव्यं संघटनया। स्वसौन्दर्यं वाच्यसौन्दर्यं वा तया विना कुत इत्याशङ्क्याह—**अभ्युपगत इति**। वाशब्दोऽपिशब्दार्थे वाक्यव्यङ्ग्यत्वेऽपीत्यत्र योज्य। एतदुक्तं भवति-अनुप्रविशतु तत्र संघटना। नहि तस्याः सांनिधानं प्रत्याचक्ष्महे। किं तु माधुर्यस्य न नियता संघटना। आश्रयो वा स्वरूपं वा तया विना कुत इत्याशङ्क्याह वर्णपदव्यङ्ग्ये न रसादौ भावान्माधुर्यादेः वाक्यव्यङ्ग्येऽपि तादृशीं संघटनां विहायापि वाक्यस्य तद्रसव्यञ्जकत्वात्संघटना संनिहितापि रसव्यक्त्यप्रयोजिकेति। तस्मादौपचारिकत्वेऽपि शब्दाश्रया एव गुणा इत्युपसंहरति—**शब्दा एवेति**। *नन्विति*। वाक्यव्यङ्ग्यध्वन्यभिप्रायेणेदं मन्तव्यमिति केचित्। वयं तु ब्रूम —वर्णपदव्यङ्ग्येऽप्योजसि रौद्रादिस्वभावे वर्णपदानामेकाकिना स्वसौन्दर्यमपि न तादृगुन्मीलति यावद्यावत्तानि समाससंघटनाङ्कितानि न कृतानीति सामान्येनैवायं पूर्वपक्ष

१. 'तदाश्रितत्व' क-ख. २. नामैतदुच्यते' ग. ३. 'प्रतिपाद्यते' ग. ४. 'उच्यते च' ग.

१. 'गुणानां' ग-पुस्तके नास्ति. २. 'शब्दार्थ' क-ख. ३. 'समर्थकत्वेन' क-ख. ४. 'प्रत्याचक्ष्यते' क; 'प्रत्याचक्ष्यते' ख.

मात्रमदूषितं चेतसत्रापि न ब्रूमः । ओजसः कथमसमासा संघटना नाश्रयः । यतो रौद्रादीन्हि प्रकाशयतः काव्यस्य दीप्तिरोज इति प्राक्प्रतिपादितम् । तच्चौजो यद्यसमासायामपि घटनायां स्यात्तत्को दोषो भवेत् । न चाचारुत्वं सहृदयहृदयसंवेद्यमस्ति । तस्मादनियतसंघटनशब्दाश्रयत्वे गुणानां न काचित्क्षतिः । तेषां तु चक्षुरादीनामिव यथास्वं विषयनियमितस्य स्वरूपस्य न कदाचिद्व्यभिचारः । तस्मादन्ये गुणा अन्या च संघटना । न च संघटनामाश्रिता गुणा इत्येकं दर्शनम् । अथवा संघटनारूपा एव गुणाः । यत्तूक्तम्—'संघटनावद्गुणानामप्यनियतविषयत्वं प्राप्नोति । लक्ष्ये व्यभिचारदर्शनात्' इति । तत्राप्येतदुच्यते—यत्र लक्ष्ये परिकल्पितविषयव्यभिचारस्तद्विरूपमेवास्तु । कथमचारुत्वं तादृशविषये सहृदयानां प्रतिभातीति चेत्, कविशक्तितिरोहितत्वात् । द्विविधो हि दोषः—कवेरव्युत्पत्तिकृतोऽशक्तिकृतश्च । तत्राव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्तितिरस्कृतत्वात्कदाचिन्न लक्ष्यते । यस्त्वशक्तिकृतो दोषः स झटिति प्रतीयते । परिकरश्लोकश्चात्र—

'अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संव्रियते कवेः ।
यस्त्वशक्तिकृतस्तस्य स झटित्यवभासते ॥'

तथा हि—महाकवीनामप्युत्तमदेवताविषयप्रसिद्धसंभोगशृङ्गारनिबन्धनाद्यनौचित्यं शक्तितिरस्कृतत्वाद्ग्राम्यत्वेन न प्रतिभासते । यथा कुमारसम-

इति । प्रकाशयत इति [illegible] । [illegible] भाव । न चाचारुत्वमिति । [illegible] प्रतिभाति [illegible] । यत्राप्यमिति । [illegible] यत्रेति । [illegible] अनौचित्यमिति । [illegible]

१ असमासासंघटनाश्रय [illegible] २ [illegible] गुण' [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ अनौचित्यमुत्तमदेवताविषय [illegible] ८ [illegible]

१ [illegible] २ [illegible]

भवे देवीसंभोगवर्णनम्। एवमादौ च विषये यथौचित्यत्यागस्तथा दर्शितमेवाग्रे। शक्तितिरस्कृतत्वं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयते। तथा हि शक्तिरहितेन कविना एवंविधे विषये शृङ्गार उपनिबध्यमानः स्फुटमेव दोषत्वेन प्रतिभासते। नन्वस्मिन्पक्षे—'यो यः शस्त्रं बिभर्ति—' इत्यादौ किमचारुत्वम्। अप्रतीयमानमेवारोपयामः। तस्माद्गुणव्यतिरिक्तत्वे गुणरूपत्वे च संघटनाया अन्यः कश्चिन्नियमहेतुर्वक्तव्य इत्युच्यते। 'तन्नियमे हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः'। तत्र वक्ता कविः कविनिबद्धो वा कश्चित्। कविनिबद्धश्चापि रसभावरहितो रसभावसमन्वितो वा। रसोऽपि कथानायकाश्रयस्तद्विपक्षाश्रयो वा। कथानायकश्च धीरोदात्तादिभेदभिन्नः पूर्वस्तदनन्तरो वेति विकल्पाः। वाच्यं च ध्वन्यात्मरसाङ्गं रसाभासाङ्गं वा, अभि-

---

विघातस्येव रसचर्वणस्य स्वादायमानत्वात्। उत्तमदेवतासंभोगपरिमर्शे च पितृसंभोग इव लज्जातङ्कादिना कथमत्कारावकाश इत्यर्थः। **शक्तितिरस्कृतत्वमिति**। संभोगोऽपि ह्यसौ वर्णितस्तथा प्रतिभानवता कविना यथा तत्रैव विश्रान्तं हृदयं पौर्वापर्यपरामर्शं कर्तुं न ददाति। यथा निर्व्याजपराक्रमस्य पुरुषस्याविषयेऽपि युध्यमानस्य तावत्तस्मिन्नवसरे साधुवादो वितीर्यते न तु पौर्वापर्यपरामर्शस्तथात्रापीति भावः। दर्शितमेवेति कारिकाकारेणेति भूतप्रत्ययः। वक्ष्यते हि—'अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम्' इत्यादि। **अप्रतीयमानमेवेति**। पूर्वापरपरामर्शविवेकशालिभिरित्यर्थः। व्यतिरेकपक्षे हि संघटनाया नियमहेतुरेव नास्ति। ऐक्यपक्षेऽपि न रसो नियमहेतुरित्यन्यो वक्तव्यः। तन्नियम इति कारिकावशेषः। कथां नयति स्वकर्तव्याङ्गभावमिति कथानायको यो निर्वहणे फलभागी। **धीरोदात्तादीति**। धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः। वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः। वीरशृङ्गारप्रधानो धीरललितः। दानधर्मवीरशान्तप्रधानो धीरप्रशान्त इति चत्वारो नायकाः क्रमेण सात्वत्यारभटीकैशिकीभारतीलक्षणवृत्तिप्रधानाः। पूर्वे कथानायकस्तदनन्तर उपनायकः। **विकल्पा इति**। वक्तृभेदा इत्यर्थः। **वाच्यमिति**। ध्वन्यात्मा ध्वनिस्वभावो यो रसस्तस्याङ्गं व्यञ्जकमित्यर्थः। अभिनेयो वागङ्गसत्त्वैरभिमुख्यं साक्षात्कारप्रायं नेयोऽर्थो व्यङ्ग्यरूपो ध्वनिस्वभावो यस्य तदभिनेयार्थं वाच्यं स एव हि काव्यार्थ इत्युच्यते। तस्यैव चाभिनययोगः। यदाह मुनिः—'वागङ्गसत्त्वोपेतात्काव्यार्थाद्भवति' इत्यादि। तैत्र तद्रसाभिनयनान्तरीयकतया तु तद्वि-

---

१. 'अवभासते' ग. २ 'प्रतीयमानं' ग. ३ 'संघटनाया' क-ख. ४. 'चेति' ग.

---

१. 'आस्वादयितृत्वात्' क-ख. २ 'सभोगे ह्यसौ' क-ख. ३. 'प्रतिनायक' क-ख. ४. 'सत्त्वोपेतान्काव्यार्थान्भावयन्ति' क-ख. ५ 'तत्र तत्र' क-ख.

नेयार्थमनभिनेयार्थं वा, उत्तमप्रकृत्याश्रयं तदितराश्रयं चेति बहुप्रकारम् । तत्र यदा कविरपगतरसभावो वक्ता तदा रचनायाः कामचारः । यदापि कविनिबद्धो वक्ता रसभावरहितस्तदा स एव । यदा तु कविः कविनिबद्धो वा वक्ता रसभावसमन्वितो रसश्च प्रधानभूतत्वाद्ध्वन्यात्मभूतस्तदापि नियमेनैव तत्रासमासामध्यमसमासे एव संघटने । करुणविप्रलम्भशृङ्गारयोस्त्वसमासैव संघटना । कैथमिति चेत्, उच्यते । रसो यदा प्राधान्येन प्रतिपाद्यस्तदा तत्प्रतीतौ व्यवधायका विरोधिनश्च सर्वात्मनैव परिहार्याः । एवं च दीर्घसमासा संघटना समासानामनेकप्रकारसंभावनया कदाचिद्रसप्रतीतिं व्यवदधातीति तस्यां नात्यन्तमभिनिवेशः शोभते । विशेषतोऽभिनेयार्थे काव्ये ततोऽन्यत्र च विशेषतः करुणविप्रलम्भशृङ्गारयोः । तयोर्हि सुकुमा-

भावादिरूपतया वाच्योऽर्थोऽभिनीयत इति वाच्यमभिनेयमर्थमित्येवं युक्ततरा वाचोयुक्तिः । न त्वत्र व्यपदेशिवद्भावो व्याख्येयः, यथान्यैः । तदितरेति । मध्यमप्रकृत्याश्रयमधमप्रकृत्याश्रयं चेत्यर्थः । एवं वक्तृभेदान्वाच्यभेदांश्चाभिधाय तद्गतमौचित्यं नियामकमाह—तत्रेति । रचनाया इति संघटनायाः । रसभावहीनोऽसावितिस्तापसादिरुदासीनोऽसीति वृत्तान्ततया यद्यपि प्रधानरसानुयाय्येव तथापि तावति तावति रसादिहीन इत्युक्तम् । स एवेति कामचारः । एवं शुद्धवक्त्रौचित्यं विचार्य वाच्यौचित्येन सह तदेवाह—यदा त्विति । कविर्यद्यपि रसाविष्ट एव वक्ता युक्तः । अन्यथा 'स एव वीतरागश्चेत्' इति स्थित्या नीरसमेव काव्यं स्यात् । तथापि यदा यमकादिचित्रप्रदर्शनप्रधानोऽसौ भवति तदा 'रसादिहीने' इत्युक्तम् । नियमेन रसभावसमन्वितो वक्ता न तु कथंचिदपि तटस्थः । रसश्च ध्वन्यात्मभूत एव । न तु रसवदलंकारप्रायः । तदासमासमध्यमसमासे एव संघटने । अन्यथा तु दीर्घसमासापीत्येव योज्यम् । तेन नियमशब्दस्य द्वयोरधिकारयोः पौनरुक्त्यमनाशङ्क्यम् । कथमिति चेदिति । किं धर्मसूत्रकारवचनमेतदिति भावः । उच्यत इति । न्यायोपपत्त्येत्यर्थः । तत्प्रतीताविति । तदास्वादीये व्यवधायका विरोधिनश्च तद्विपरीतास्वादमया इत्यर्थः । संभावनयेति । अनेकप्रकारः संभाव्यते संघटना तु संभावनायां प्रयोक्तेति द्वौ णिचौ । विशेषतोऽभिनेयार्थेति । अस्फुटितेन हृदयेन तावत्समासाभिनयो नो शक्यः कर्तुम् । काक्वादयोऽन्तरप्रसादगानादयश्च । तत्र दुष्प्रयोज्यबहुतरसंदेहसूचनाय प्रतिपत्तिर्न नाट्यरूपा स्यात् । प्रत्यक्षरूपत्वात्तस्या इति भावः । अन्यत्र चेति । अभिनेयार्थेऽपि मन्थरीभवतीत्या-

१. 'तदापि' क-ख. २. 'प्रधानाश्रितत्वात्' क-ख. ३. 'कथं चेत्' ग. ४. 'परिभाव्या.' ग. ५ 'तत्रान्यत्र' ग.

१. 'वस्तुभेदाद्वाच्य स्वाभिधाय' ग. २. 'हीन कर्मिस्तापसादि' क-ख. ३. 'व्यङ्ग्येन' ग.

रतरत्वात्स्वल्पायामप्यस्वच्छतायां शब्दार्थयोः प्रतीतिर्मन्थरीभवति। रसान्तरे पुनः प्रतिपाद्ये रौद्रादौ मध्यमसमासा संघटना कदाचिद्धीरोद्धतनायकसंबन्धव्यापाराश्रयेण दीर्घसमासापि वा तदाक्षेपाविनाभाविरसोचितवाच्यापेक्षया न विगुणा भवतीति सापि नात्यन्तं परिहार्या। सर्वासु च संघटनासु प्रसादाख्यो गुणो व्यापी। स हि सर्वरससाधारणः सर्वसंघटनासाधारणश्चेत्युक्तम्। प्रसादातिक्रमे ह्यसमासापि संघटना करुणविप्रलम्भशृङ्गारौ न व्यनक्ति। तदपरित्यागे च मध्यमसमासापि प्रकाशयति। तस्मात्सर्वत्र प्रसादोऽनुसर्तव्यः। अत एव च 'यो यः शस्त्रं बिभर्ति–' इत्यादौ यदोजसः स्थितिर्नेष्यते तत्प्रसादाख्य एव गुणो न माधुर्यम्। न चाचारुत्वम्। अभिप्रेतरसप्रकाशनात्। तस्माद्गुणाव्यतिरिक्तत्वे गुणव्यतिरिक्तत्वे वा संघटनाया यथोक्तादौचित्याद्विषयनियमोऽस्तीति तस्या अपि रसव्यञ्जकत्वम्। तस्याश्च रसाभिव्यक्तिनिमित्तभूताया योऽयमनन्तरोक्तो नियमहेतुः स एव गुणानां नियतो विषय इति गुणाश्रयेण व्यवस्थानमप्यविरुद्धम्।

[illegible] इत्यर्थः। [illegible] आक्षेपकेन विना [illegible] न [illegible] दीर्घसमास [illegible] स्फुटार्थीति। [illegible] उक्तमिति। [illegible] न व्यनक्तीति। [illegible] मादिति। [illegible] न माधुर्यमिति। [illegible] इति [illegible] न चेति। [illegible] तस्याश्चेति। [illegible]

[illegible]

विषयाश्रयमप्यन्यदौचित्यं तां नियच्छति ।
काव्यप्रभेदाश्रयतः स्थिता भेदवती हि सा ॥ ७ ॥

वक्तृवाच्यगतौचित्ये सत्यपि विषयाश्रयमन्यदौचित्यं संघटनां नियच्छति । यतः काव्यस्य प्रभेदा मुक्तकं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशनिबद्धम् । संदानितकविशेषककलापककुलकानि पर्यायबन्धः परिकथा सकलकथा खण्डकथा सर्गबन्धोऽभिनेयार्थमाख्यायिका कथेत्येवमादयः । तदाश्रयेणापि संघटना विशेषवती भवति । तत्र मुक्तकेषु रसबन्धाभिनिवेशिनः कवेस्तदाश्रयमौचित्यम् । तच्च दर्शितमेव । अन्यत्र कामचारः । मुक्तकेषु हि

इति तात्पर्यम् । नियामकान्तरमप्यस्तीत्याह—विषयाश्रयमिति । विषयशब्देन संघातविशेष उक्तः । यथा हि सेनात्मकसंघातनिवेशी पुरुषः कातरादिभिरपि तदौचित्यादनुगुणतयैवास्ते तथा काव्यवाक्यमपि संघातविशेषात्मकसंदानितकादिमध्यनिविष्टं तदौचित्येन वर्तते । मुक्तकं तु विषयशब्देन यदुक्तं तत्संघाताभावे तत्स्वातन्त्र्यमात्रं प्रदर्शयितुं सप्रतिद्वन्द्विमाकाशनिवेति । अपिशब्देनेदमाह—सत्यपि वक्तृवाच्यौचित्ये विषयौचित्यं केवलं तारतम्यभेदमात्रव्यापारम् । न तु विषयौचित्येन वक्तृवाच्यौचित्यं निवार्यत इति । मुक्तकमिति । मुक्तमन्येन नालिङ्गितम् । तस्य संज्ञायां कन् । तेन स्वतन्त्रतया परिसमाप्तनिराकाङ्क्षार्थमपि प्रबन्धमध्यवर्ति मुक्तकमित्युच्यते । मुक्तकस्यैव विशेषणं संस्कृतेत्यादि । क्रमभावित्वात्तथैव निर्देशः । द्वाभ्यां क्रियासमाप्तौ संदानितकम् । त्रिभिर्विशेषकम् । चतुर्भिः कलापकम् । पञ्चप्रभृतिभिः कुलकम् । इति क्रियासमाप्तिकृतो भेद इति द्वन्द्वेन निर्दिष्टाः । अवान्तरक्रियासमाप्तावपि वसन्तवर्णनादेकवर्णनीयोद्देशेन प्रवृत्तः पर्यायबन्धः । एकं च धर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्य प्रकारवैचित्र्येणानन्तवृत्तान्तवर्णनप्रकारा परिकथा । एकदेशवर्णना खण्डकथा । समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना सकलकथा । द्वयोरपि प्राकृतप्रसिद्धत्वाद्द्वन्द्वेन निर्देशः । पूर्वेषां तु मुक्तकादीनां भाषायामनियमः । महाकाव्यरूपः पुरुषार्थफलः समस्तवस्तुवर्णनाप्रबन्धः सर्गबन्धः संस्कृत एव । अभिनेयार्थं दशरूपकं नाटिकात्रोटकरासकप्रकरणिकाद्यवान्तरप्रपञ्चसहितमनेकभाषाव्यामिश्ररूपम् । आख्यायिकोच्छ्वासादिना वक्त्रापरवक्त्रादिना च युक्ता । कथा तद्विरहिता । उभयोरपि गद्यबन्धस्वरूपतया द्वन्द्वेन निर्देशः । आदिग्रहणाच्चम्पूः । यथाह दण्डी—'गद्यपद्यमयी चम्पूः' इति । अन्यत्रेति । रसबन्धाभिनिवेशे । ननु मुक्तके विभावादिसंघटना कथं येन तदायत्तो रसः स्यादित्याशङ्क्याह—मुक्तकेष्विति । अ-

१ 'विषयाश्रयगतमनौचित्य' ग.　२ 'अन्यत्र तु' क-ख.

१. 'क्रमप्रभावात्' क-ख.　२ 'निर्देश' क-ख.　३ 'वृत्तान्तप्रधाना' क-ख.
४. 'प्रपञ्च' ग.

प्रबन्धेष्विव रसबन्धाभिनिवेशिनः कवयो दृश्यन्ते । यथा ह्यमरुकस्य कवे
र्मुक्तकाः शृङ्गाररसस्यन्दिनः प्रबन्धायमानाः प्रसिद्धा एव । संदानितकादि
तु विकटनिबन्धनौचित्यान्मध्यमसमासादीर्घसमासे एव संघटने । प्रबन्ध
श्रयेषु यथोक्तप्रबन्धौचित्यमेवानुसर्तव्यम् । पर्यायबन्धे पुनरसमासामध्यम
समासे एव संघटने । कदाचिदर्थौचित्याश्रयेण दीर्घसमासायामपि संघट
नायां परुषा ग्राम्या च वृत्तिः परिहर्तव्या । परिकथायां कामचारः । तत्रे
तिवृत्तमात्रोपन्यासेन नात्यन्तं रसबन्धाभिनिवेशात् । खण्डकथासकलकथयो
प्राकृतप्रसिद्धयोः कुलकादिनिबन्धनभूयस्त्वाद्दीर्घसमासायामपि न विरोधः
वृत्त्यौचित्यं तु यथारसमनुसर्तव्यम् । सर्गबन्धे तु रसतात्पर्येण यथारसमौ
चित्यमन्यथा तु कामचारः । द्वयोरपि मार्गयोः सर्गबन्धविधायिनां दर्शना
द्रसतात्पर्यं साधीयः । अभिनेयार्थे तु सर्वथा रसबन्धेऽभिनिवेशः कार्यः
आख्यायिकाकथयोस्तु गद्यनिबन्धनबाहुल्याद्गद्ये च च्छन्दोबन्धभिन्नप्रस्थान
त्वादिह नियमे हेतुरकृतपूर्वोऽपि मनाक्क्रियते ।

मुक्तकेष्विति । 'कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये [illegible] ... [illegible] अनद्भ्यासा हि [illegible] ... प्रबन्धाश्रयेष्विति । [illegible] ... [illegible]

[illegible]

१. [illegible] ग. २. [illegible] ग. ३. [illegible] क. ख. ४. [illegible] क. ख. ५. [illegible] क. ख. ६. [illegible] ७. [illegible] ग. ८. [illegible] ग. ९. [illegible] क. ख.

१. [illegible] क. ख. २. [illegible] ग.

एतद्यथोक्तमौचित्यमेव तस्या नियामकम् ।
सर्वत्र गद्यबन्धेऽपि च्छन्दोनियमवर्जिते ॥ ८ ॥

यदेतदौचित्यं वक्तृवाच्यगतं संघटनाया नियामकमुक्तमेतदेव गद्ये छन्दोनियमवर्जितेऽपि विषयापेक्षं नियमहेतुः । तथा ह्यत्रापि यदा कविः कविनिबद्धो वा वक्ता रसभावरहितस्तदा कामचारः । रसभावसमन्विते तु वक्तरि पूर्वोक्तमेवानुसर्तव्यम् । तत्रापि च विषयौचित्यमेव । आख्यायिकायां तु भूम्ना मध्यमसमासादीर्घसमासे एव संघटने । गद्यस्य विकटनिबन्धाश्रयेण च्छायावत्त्वात् । तत्र च तस्य प्रकृष्यमाणत्वात् । कथायां तु विकटबन्धप्राचुर्येऽपि गद्यस्य रसबन्धोक्तमौचित्यमनुसर्तव्यम् ।

रसबन्धोक्तमौचित्यं भाति सर्वत्र संश्रिता ।
रचना विषयापेक्षं तत्तु किंचिद्विभेदवत् ॥ ९ ॥

अथ वा पद्यवद्गद्यबन्धेऽपि रसबन्धोक्तमौचित्यं सर्वत्र संश्रिता रचना भाति । तत्तु विषयापेक्षं किंचिद्विशेषवद्भवति । न तु सर्वाकारम् । तथा हि गद्यबन्धेऽप्यतिदीर्घसमासा रचना न विप्रलम्भशृङ्गारकरुणयोराख्यायिकायामपि शोभते । नाटकादावप्यसमासैव घटना । रौद्रादिवर्णने विषयापेक्षं त्वौचित्यं प्रमाणतोऽपकृष्यते प्रकृष्यते च । तथा ह्याख्यायि-

अत एव च भरते प्रबन्धप्रख्यातवस्तुविषयत्वं प्रख्यातोदात्तनायकत्वं च नाटकस्यावश्यकर्तव्यतयोपन्यस्तम्। तेन हि नायकौचित्यानौचित्यविषये कर्तव्ये कविर्न विमुह्यति। यस्तूत्पाद्यवस्तु नाटकादिकुर्यात्तस्याप्रसिद्धानुचितनायकस्वभाववर्णने महान्प्रमादः। ननु यद्युत्साहादिभाववर्णने कथंचिद्दिव्यमानुष्याद्यौचित्यपरीक्षा क्रियते तत्क्रियताम् रत्यादौ तु किं तया प्रयोजनम्। रतिर्हि भारतवर्षोचितेनैव व्यवहारेण दिव्यानामपि वर्णनीयेति स्थितिः। नैवम्। तत्रौचित्यातिक्रमेण सुतरां दोषः। तथा ह्यधमप्रकृत्यौचित्येनोत्तमप्रकृतेः शृङ्गारोपनिबन्धने का भवेन्नोपहास्यता। त्रिविधं प्रकृत्यौचित्यं भारते वर्षेऽप्यस्ति शृङ्गारविषयम् यैत्त्वन्यद्दिव्यमौचित्यं त[द]त्रानुपकारकमेवेति चेत्, न वयं दिव्यमौचित्यं शृङ्गारविषयमन्यत्किंचिद्ब्रूमः। किं तर्हि भारतवर्षविषये यथोत्तमनायकेषु राजादिषु शृङ्गारोपनिबन्धस्तथा दिव्याश्रयोऽपि शोभते। न च राजादिषु प्रसिद्धग्राम्यशृङ्गारोपनिबन्धनं प्रसिद्धं नाटकादौ। तथैव देवेषु तत्परिहर्तव्यम्। नाटकादेरभिनेयत्वादभि-

प्र······पि न संप्रत्ययोपारूढमसत्यतया चकास्ति। अत एव तस्यापि यदा प्रभावान्तरमुत्प्रेक्ष्यते तदा तादृशमेव न त्वसंभावनास्पदं वर्णनीयमिति। तेन हीति। प्रख्यातोदात्तनायकवस्तुत्वेन न व्यामुह्यतीति किं वर्णनीयमिति। यस्त्विति कविः। महान्प्रमाद इति तेनोत्पाद्यवस्तु नाटकादि निरूपितं मुनिनेति न कर्तव्यमिति तात्पर्यम्। आदिशब्द प्रकारे त्विल्येवमादे (?) प्रसिद्धदेवचरितस्य न समद्वोऽर्थं। अन्यस्तु—'उपलक्षणमुक्तो बहुव्रीहिरिति प्रकरणमात्रोक्तम्, इत्याह। 'नाटकादि' इति वा पाठः। तदादिग्रहणं प्रकारसूचकम्। तेन मुनिनिरूपिते नाटिकालक्षणे प्रकरणनाटिकायोगादुत्पाद्य वस्तु। 'नायको नृपति' इत्यत्र यथासंख्येन प्रख्यातोदात्तनृपतिनायकत्वं बोद्धव्यमिति भाव। कथं तर्हि संभोगशृङ्गारः कविना निबध्यतामित्याशङ्क्याह—नन्विति। तथैवेति। मुनिनापि स्थाने प्रकृत्यौचित्यमेव विभावानुभावादिषु बहुतरं प्रमर्णाकृत 'धैर्येणोत्तममध्यमाधमाणां नीचानां सभ्रमेण' इत्यादिवदता दर्शयिष्यति। लक्षणज्ञैव लक्ष्यपरिशीलनसहृदयप्रमादोदितस्वप्रतिभाशालित्वं चानुसर्तव्यमिति संक्षेपः।

१ कर्तव्य' ग पुस्तके नास्ति २. 'व्यामुह्यति' ग. ३. 'यत्तु दिव्य' ग. ४. 'शृङ्गार उपनिबद्ध' क-ख. ५. 'अप्रसिद्धग्राम्यसंभोगशृङ्गार' क-ख. ६. 'परिहातव्यम्' क. ७ 'अभिनयार्थत्वात्तत्र परिहार' ग.

१ 'नाटकादि' क-ख. २ 'भद्रादि' क-ग. ३. 'नाट्ययोगात्' क-ग. ४. 'बोध्यम्' ग. ५. 'इत्यादिवदता' क-ग. ६. 'चानुसन्तव्यम्' क-ग.

नैयम्य च संभोगशृङ्गारविषयत्वात्तत्र परिहार इति चेत्, न । यद्यभिनयस्यैवंविषयस्यासद्यता तत्काव्यस्यैवंविषयस्य सा केन निवार्यते । तस्मादभिनेयार्थे च काव्ये यदुत्तमप्रकृते राजादेरुत्तमप्रकृतिभिर्नायिकाभिः सह ग्राम्यसंभोगवर्णनं तत्पित्रोः संभोगवर्णनमिव सुतरामसभ्यम् । तथैवोत्तमदेवताविषयम् । न च संभोगशृङ्गारस्य सुरतलक्षण एवैकः प्रकारः, यावदन्येऽपि प्रभेदाः परस्परप्रेमदर्शनादयः संभवन्ति । ते कस्मादुत्तमप्रकृतिविषये न वर्ण्यन्ते । तस्मादुत्साहवद्रतावपि प्रकृत्यौचित्यमनुसर्तव्यम् । तथैव विस्मयादिषु । यत्त्वेवंविधे विषये महाकवीनामप्यसमीक्ष्यकारिता लक्ष्ये दृश्यते स दोष एव । स तु शक्तितिरस्कृतत्वात्तेषां न लक्ष्यत इत्युक्तमेव । अनुभावौचित्यं तु भरतादौ प्रसिद्धमेव । इयत्तूच्यते—भरतादिविरचितां स्थितिं चानुवर्तमानेन महाकविप्रबन्धांश्च पर्यालोचयता स्वप्रतिभां चानुसरता कविनावहितचेतसा भूत्वा विभावाद्यौचित्यभ्रंशपरित्यागे परः प्रयत्नो विधेयः । औचित्यवतः कथाशरीरस्य वृत्तस्योत्प्रेक्षितस्य वा ग्रहो व्यञ्जक इत्यनेनैतत्प्रतिपादयति—यदितिहासादिषु रसवतीषु कथासु विविधासु सतीष्वपि यत्तत्र विभावाद्यौचित्यवत्कथाशरीरं तदेव ग्राह्यं नेतरत् । वृत्तादपि च कथाशरीरादुत्प्रेक्षिते विशेषतः प्रयत्नवता भवितव्यम् । तत्र ह्यनवधानात्स्खलतः कवेरव्युत्पत्तिसम्भावना महती भवति ।

परिकरश्लोकश्चात्र—

> 'कथाशरीरमुत्पाद्यवस्तु कार्यं तथा तथा ।
> यथा रसमयं सर्वमेव तत्प्रतिभासते ॥'

रसवतीष्वनन्तरोक्ते सामग्री । [illegible] न मन्तव्यम् । विभावाद्यौचित्येन हि विना का रसवत्ता [illegible] । [illegible] विभावाद्यौचित्यमेव रसवत्ताप्रयोजकमित्यभिप्राय । नहि तत्त्वमिति । [illegible] मया [illegible]

१ [illegible]' क-ख　२ [illegible] ग　३ [illegible]' क-ख　४ [illegible] प्रमदा [illegible]　५ 'तस्मात् ग.　६ 'औचित्यवता क ग　७ [illegible] वानुवर्तमानेन वृत्तादपि कथा क-ख　८ 'शरीरात्' क ग

१ 'वाचिकाभिमानात्' ग

मुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्यानां तदङ्गानां चोपक्षेपादीनां घटनं रसाभिव्यक्त्यपेक्षया । यथा रत्नावल्याम् । न तु केवलं शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया । यथा वेणीसंहारे विलासाख्यस्य प्रतिमुखसंध्यङ्गस्य प्रकृतरसनिबन्धनाननुगुणमपि द्वितीयेऽङ्के भग्नमतानुसरणमात्रेच्छया घटनम् । इदं चापरं प्रबन्धस्य रसव्यञ्जकत्वे निमित्तं यदुद्दीपनप्रशमने यथावसरं······रसस्य । यथा रत्नावल्यामेव । पुनरारब्धविश्रान्ते रसस्याङ्गिनोऽनुसंधिश्च । यथा

'विश्रान्तविग्रहकथः–' इति 'राज्यं निर्जितशत्रु–' इति च वचोभिः 'उपभोगसेवावसरोऽयम्' इत्युपक्षेपात्प्रभृति हि निरूपितम् । एतत्तु समस्तसंध्यङ्गस्वरूपं तत्पाठपृष्ठं(!) प्रदर्श्यमानमतितमां ग्रन्थगौरवमावहति । ग्रन्थैकेन तु प्रदर्श्यमानं पूर्वापरानुसंधानसन्ध्यतया केवलं संमोहदायि भवतीति न निततम् । अस्यार्थस्य यच्चात्वधेयत्वेनेष्टत्वाज्ञस्वकण्ठेन यो व्यतिरेक उक्तो 'न तु केवलया' इति तस्योदाहरणमाह—न त्विति । केवलशब्दमिच्छाशब्दं च प्रयुञ्जानस्यायमाशय —भरतमुनिना संध्यङ्गानां रसाङ्गभूतमिति वृत्तप्रशस्त्युपादानमेव प्रयोजनमुक्तम् । न तु पूर्वरङ्गवददृष्टसंपादनं विघ्नवारणम् । यथोक्तम्—'इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्यानपक्षय । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानां चैव गूहनम् ॥ आश्चर्यवदभिख्यानं प्रकाश्यानां प्रकाशनम् । अङ्गानां षड्विधं ह्येतदृष्टं शास्त्रे प्रयोजनम् ॥' इति । ततश्च, 'समीहा रतिभोगार्था विलास परिकीर्तितः ।' इति, प्रतिमुखसंध्यङ्गविलासलक्षणे रतिभोगशब्द आधिकारिकरसोचितस्थायिभावोपव्यञ्जकविभावाद्युपलक्षणार्थत्वेन प्रयुक्तः । यथा—'तत्त्वं नाधिगतार्थं–' इति । प्रकृते ह्यत्र वीररस । उद्दीपनइति । उद्दीपनं विभावादिपरिपूरणम् । यथा—'अयं स राआ उदयणो त्ति' इत्यादि सागरिकाया प्रशमनं वासवदत्तातः पलायने पुनरुद्दीपनं चित्रफलकोल्लेखे प्रशमनं सुसंगताप्रवेशे इत्यादि । गाढं घनवरतपरिमृदितो रस सुकुमारमालतीकुसुमवज्झटित्येव ग्लानिमवलम्बते । विशेषतस्तु शृङ्गार । यदाह मुनिः—'यद्वाम्याभिनिवेशित्वं यतश्च विनिवार्यते । दुर्लभत्वं यतो नार्यां कामिनः सा परा रतिः ॥' इति । वीररसादावपि यथावसरमुद्दीपनप्रशमनाभ्यां विनापि झटित्येवाद्भुतफलकल्पे साध्ये लब्धे प्रकर्षाचिकीर्षितं उपायोपेयभावो न प्रदर्शित एव स्यात् । पुनरिति । इतिवृत्तवशादारब्धाशङ्क्यमानप्राया न तु सर्वथैवोपनता विश्रान्तिर्विच्छेदो यस्य स तथा । रसस्येति । रसाङ्गभूतस्य कस्यापीति यावत् । तापसवत्सराजे हि वासवदत्ताविषयो

१. 'यथावसर ''रहस्य' क-ख.पुस्तकयोर्नास्ति

१. 'स्वरूपतत्पर पृष्ठ प्रदर्श्यमान' ग. २ 'प्रमुख' क. ३ 'स्थायिभावोपपत्तिक'क. ४. 'पूरणया' क-ख. ५. 'सुमङ्गलता' क, 'सुसगतात.' ग. ६. 'घनुवासरमृदितसुकुमार' क-ख. ७. 'फुल्लकल्पो मध्ये' क-ख.

तापसवत्सराजे। प्रबन्धविशेषस्य नाटकादे रसव्यक्तिनिमित्तमिदं चावगन्तव्यं यदलंकृतीनां शक्तावप्यानुरूप्येण योजनम्। शक्तो हि कविः कदाचिदलंकारनिबन्धने तदाक्षिप्ततयैवानपेक्षितरसबन्धः प्रबन्धमारभते तदुपदेशार्थमिदमुक्तम्। दृश्यन्ते च कवयोऽलंकारनिबन्धनैकरसा अनपेक्षितरसाः प्रबन्धेषु।

किं च।

अनुस्वानोपमात्मापि प्रभेदो य उदाहृतः।
ध्वनेरस्य प्रबन्धेषु भासते सोऽपि केषुचित्॥ १५॥

पसः इत्यत्र तद्धितनिपातयोः। 'सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्
रावणः' इत्यत्र तिङ्कारकशक्तीनाम्। 'धिग्धिक्शक्रजितं-' इत्यादौ श्लो
'कार्थे कृत्तद्धितसमासोपसर्गाणाम्। एवंविधस्य व्यञ्जकभूयस्त्वे च घटमा
काव्यस्य सर्वातिशायिनी बन्धच्छाया समुन्मीलति। यत्र हि व्यङ्ग्यावभा
सिनः पदस्यैकस्यैव तावदाविर्भावस्तत्रापि काव्ये कापि बन्धच्छाया किमु
यत्र तेषां बहूनां समवायः। यथात्रानन्तरोदितश्लोके। अत्र हि राव
इत्यस्मिन्पदेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्येन ध्वनिप्रभेदेनालंकृतेऽपि पुनरनन्तरो
क्तानां व्यञ्जकप्रकाराणामुद्भासनम्। दृश्यन्ते च महात्मनां प्रतिभाविशेष
भाजां बाहुल्येनैवंविधा बन्धप्रकाराः।

धिष्ठितो देशोऽधिकरणम्। निःशेषेण हन्यमानतया राक्षसबलं च कर्मेति। तदिदमसं
भाव्यमानमुपनतमिति पुरुषकारासंपत्तिर्ध्वन्यत इति। कारकशक्तिप्रतिपादकैश्च शब्दै
रावण इति त्वर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वं पूर्वमेव व्याख्यातम्। धिग्धिगिति निपातस्
शक्रं जितवानित्याख्यायिकेयमिति उपपदसमासेन सहकृतः स्वर्गेत्यादिसमासस्य क्षपो
पानुसरणं प्रति······तद्धितप्रयोगस्य प्रत्ययसहितस्याबहुमानास्पदत्वम्। विलुण्ठ
नशब्देन······निर्दयावस्कन्द······व्यञ्जकत्वम्। वृथाशब्दस्य निपातस्य स्वात्मपौ
रुषनिन्दां प्रति व्यञ्जकता। भुजैरिति बहुवचनेन प्रत्युत भारमात्रमेतदिति व्यज्यते
तेन तिलशस्तिलशोऽपि विभज्यमानेऽत्र श्लोके सर्व एवांशो व्यञ्जकत्वेन भाती
किमन्यत्। एतदर्थप्रदर्शनस्य फलं दर्शयति—**एवमिति**। एकस्य पदस्येति यदुक्
तदुदाहरति—**यथात्रेति**। अतिक्रान्ता न तु कदाचन वर्तमानतामवलम्बमानं सुखं
येषु ते काला इति सर्व एव। न तु सुखं प्रति वर्तमानो नाम कोऽपि काललेश इत्यर्थः
प्रतीपान्युपस्थितानि निकटतया वर्तमानानि भवन्ति दारुणानि दुःखानि येषु ते
दुःखं बहुप्रकारमेव प्रति वर्तमानरूपाः सर्वे कालांशा इत्यनेन कालस्य तावन्निर्वेदमभि-
व्यञ्जयत शान्तरसव्यञ्जकत्वम्। देशस्याप्याह—पृथिवी श्वः श्वः प्रातः प्रातर्दिनादिनं
पापीयदिवसा पापीयसां सबन्धिनः पापिष्ठजनस्वामिका दिवसा यस्याः सा तथोक्ता।
स्वभावत एव तावत्कालो दुर्गमः तत्रापि पापिष्ठजनस्वामिका पृथिवी।········

१ 'एवंविध' क. २ 'बन्धाद्धि' क-ख. ३ 'यथात्रैवानन्तरोदाहृते' क-ख.

---

१. 'प्रति' इत्यस्मादनन्तरं 'व्यञ्जकत्वम्' अस्मात्पूर्वं क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'एवं-
विधमिति' क-ख. ३ 'यथा चात्रेवेति' क-ख. ४ 'प्रतिपादस्थितानि प्र······नि-
······प्रत्यावर्तमानानि। तथा दृग्भावीन्यपि प्रत्युपस्थितानि निकटतया' ग. ५. 'वर्त-
माना' ग. ६. 'पापाना' क-ख.

यथा महर्षेर्व्यासस्य—

'अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
श्वः श्वः पापीयदिवसा पृथिवी गतयौवना ॥'

अत्र हि कृत्यदितवचनैरलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, 'पृथिवी गतयौवना' इत्यनेन चात्यन्ततिरस्कृतवाच्यो ध्वनिः प्रकाशितः ।

एषां च सुवादीनामेकैकशः समुदितानां च व्यञ्जकत्वं महाकवीनां प्रबन्धेषु प्रायेणान्यत्रापि दृश्यते । सुबन्तस्य व्यञ्जकत्वं यथा—

'तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैः कान्तया नर्तितो मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥'

तिङन्तस्य यथा—

'अवसर रोउं चिअ णिम्मिआइँ मा पुंस मे हअच्छीइं ।
दंसणमेत्तुम्मत्तेहिं जेहिँ हिअअं तुह ण णाअम् ॥'

यथा वा—

'मा पन्थं रुन्धीओ अवेहि बालअ अहोसि अहिरीओ ।
अम्हेअ णिरिच्छाओ सुण्णघरं रक्खिदव्वं णो ॥'

कालकदेवादीरामन्याद्विनिवृत्तो दुर्गमश्च इत्यर्थः । तथा हि श्वः श्व इति दिनादिनं गतयौवना वृद्धस्त्रीवदसंभाव्यमानसंभोगा गतयौवना हि । यो यो दिवस आगच्छति स स पूर्वपूर्वापेक्षया पापीयान् निकृष्टत्वात् ।··· ··चे··· ··शब्दो··· ··एवंप्रयुक्तो जन्तो ·········। अत्यन्तेति । सोऽपि प्रकारसंख्यानमनेनीति भावः । सुबन्तस्येति । समुदितत्वे तूदाहरणं दन्त व्यस्तत्वे चोच्यत इति भावः । ताळैरिति बहुवचनमनेकविधं वैदग्ध्यं ध्वनि(?)विप्रलम्भोद्दीपकतामेति । 'अपसर रोदितुमेव निर्मिते मा उत्पुंसय हते अक्षिणी मे । दर्शनमात्रोन्मत्ताभ्यां याभ्यां तव हृदयमेवंरूपं न ज्ञातम् ॥' उन्मत्तो हि न किंचिज्जानातीति न कस्याप्यपराधः दैवेनेत्थमेव निर्माण कृतमिति । अपसर मा वृथा प्रयासं कार्षीः दैवस्य निर्मितमन्यथाभावयितुमशक्यत्वादिति । तिङन्तो व्यञ्जकः तरतु एतीतानि पदान्तराण्यपीति भावः । 'मा पन्थानं रुध अपेहि बालक अप्रौढ अहो असि अह्रीक । वयं परतन्त्रा यत शून्यगृहमस्माकं रक्षणीयं वर्तते ॥' इत्यत्रापेहीति तिङन्त-

संबन्धस्य यथा—

'अण्णत्त वच्च बालअ अह्णा अन्ति किसमलेहसिएअम् (?) ।

हो जाआभीरुआण तुह·········विअणु होइ ॥' (?)

कृतकप्रयोगेषु प्राकृतेषु तद्धितविषये व्यञ्जकत्वमावेद्यत एव । सैना सानां च वृत्त्यौचित्येन विनियोजने निपातानां व्यञ्जकत्वं यथा—

'अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥'

इत्यत्र चशब्दः । यथा वा—

'मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् ।

मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥'

अत्र तुशब्दः । निपातानां प्रसिद्धमपीदं द्योतकत्वं रसापेक्षयोक्तमिति द्रष्टव्यम् । उपसर्गाणां व्यञ्जकत्वं यथा—

'नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

मिदं भवति—त्वं तावदप्रौढो लोकमध्ये यदेव प्रकाशयसि । अस्ति तु संकेतस्थानं [illegible] स्पर्द्दं तवैवगन्तव्यमिति । 'अन्यत्र व्रज बालक अत्रैव [illegible] । [illegible] इति [illegible] । जाराभीरकाणां संबन्धमेव (?) न भवति । अत्र [illegible] [illegible] संबन्ध इत्यनेन [illegible] [illegible] । कृतकेति [illegible] । कृत. [illegible] [illegible] यथा [illegible] । ये हि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । अत एव [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]

१. [illegible] ग. २. [illegible] ग. ३. [illegible] ग. ४. [illegible] ग.

१. [illegible] ग. २. [illegible] ग.

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-
स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दलेखाङ्किताः ॥'

'मदमुखरकपोतमुन्मयूरं प्रविरलवामनवृक्षसंनिवेशम् ।
वनमिदमवगाहमानभीमं व्यसनमिवोपरि दारुणत्वमेति ॥'

इत्यादौ प्रशब्दसौपच्छन्दसिकस्य च व्यञ्जकत्वमधिकं द्योतते ।

द्वित्राणां चोपसर्गाणामेकत्र पदे यः प्रयोगः सोऽपि रसव्यक्त्यनुगुणतयैव निर्दोषः । यथा—'प्रभ्रश्यत्युत्तरीयत्विषि तमसि समुद्वीक्ष्य वीतावृतीन्दाग्जन्तून्–' इत्यादौ । यथा वा—'मनुष्यवृत्त्या समुपाचरन्तं–' इत्यादौ । 'यैः समे सदुपानतस्य–' इत्यादौ च ।

निपातानामपि तथैव । यथा—'अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः' इत्यादौ । यथा वा—

'ये जीवन्ति न मान्ति ये स्ववपुषि प्रीत्या प्रनृत्यन्ति ये
प्रस्यन्दिप्रमदाश्रवः पुलकिता दृष्टे गुणिन्यूर्जिते ।
हा धिक्कष्टमहो क यामि शरणं तेषां जनानां कृते
नीतानां प्रलयं शठेन विधिना साधुद्विषः पुष्णता ॥'

इत्यादौ ।

तथा निपाता इत्युद्योत्यत एवेति भावः । प्रकर्षेण स्निग्धा इति प्रशब्दः प्रकर्षं द्योतयन्हृद्दीपकानां शमनत्वमावक्षाण आश्रमस्य सौन्दर्यातिशयं ध्वनयति । 'तापसस्य फलविषयोऽभिलाषातिरेको ध्वन्यत' इति त्वसत् । अभिज्ञानशाकुन्तले हि राज्ञ इयमुक्तिर्न तापसस्येत्यलम् । द्वित्राणामित्यनेनाधिकम् निरस्यति । सम्यगुपविशेषणत्वे हि भगवतः कृपातिशयोऽभिव्यक्तः । 'मनुष्यवृत्त्या समुपाचरन्तं स्वबुद्धिसामान्यकृतानुमानाः । योगीश्वरैरप्यसुबोधमीश त्वां बोद्धुमिच्छन्त्यबुधाः स्वतर्कैः ॥' सम्यग्भूतमुपाहृता आ समन्तादाचरन्तमित्यनेन लोकानुजिघृक्षातिशयस्तथा चरतः परमेश्वरस्य ध्वनितः । तथैवेति । रसव्यञ्जकत्वेन द्वित्राणामपि प्रयोगा निर्दोषा इत्यर्थः । हा धिगिति

१ 'यथा वा' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति २. 'ये स्वप्ने– इत्यादि' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति ३ 'च' ग. ४ 'पुलकिन' ग. ५. 'शनैश्च' ग ६ 'सा धिद्विषा' ग.

१. 'समुदा' ग. २ 'कृताभिमाना' ग. ३. 'बुधा' ग ४ 'लोकानितरां जिघृक्षा-तिशय' ग.

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिता-
माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥'

अत्र श्लोके दिवसैरित्यस्मिन्पदे प्रकृत्यंशोऽपि द्योतकः । सर्वनाम्नां च व्यञ्जकत्वं यथात्रैवानन्तरोक्ते श्लोके । अत्र च सर्वनाम्नामेव व्यञ्जकत्वं हृदि व्यवस्थाप्य कविना क्वेत्यादिशब्दप्रयोगो न कृतः । अनया दिशा सहृदयैरन्येऽपि व्यञ्जकविशेषाः स्वयमुत्प्रेक्षणीयाः । एतच्च सर्वं पदवाक्यरचनाद्योतनोक्त्यैव गतार्थमपि वैचित्र्येण व्युत्पत्तये पुनरुक्तम्, ननु चार्थसामर्थ्याक्षेप्या रसादय इत्युक्तम् । तथा च सुबादीनां व्यञ्जकत्ववैचित्र्यकथनमनन्वितमेव । उक्तमत्र पदानां व्यञ्जकत्वोक्त्यवसरे । किंचार्थविशेषाक्षेप्यत्वेऽपि रसादीनां तेषामर्थविशेषाणां व्यञ्जकशब्दाविनाभावित्वाद्यथाप्रदर्शितं व्यञ्जकस्वरूपपरिज्ञानं विभज्योपयुज्यत एव । शब्दविशेषाणां चात्रा-

---

स्वार्थो यथाशक्त्यार्थभाव्यमानतामस्यार्थस्य ध्वनति । सर्वनाम्नां चेति । प्रकृत्यंशस्य द्योतकत्वं । तेन प्रकृत्यंशेन संभूय सर्वनामव्यञ्जकत्वं [illegible] इत्युक्तं भवतीति न पौनरुक्त्यम् । तथा हि तदिति पदे [illegible] ध्वनति । तदिति हि केवलमुच्यमाने [illegible] । न च [illegible] । एते दौर्भाग्य[illegible] विशेषा उक्ताः । एवं स [illegible] योऽयम । एवंविधे च विषये [illegible] । ननु [illegible] तदिदरीत्या [illegible] योजिता । तदिदशब्दाभावे तु [illegible] प्राणत्व योऽयम । [illegible] तेन [illegible] । ईदृग्—अन्ये-ऽपीति । [illegible] । [illegible] विचित्रपदेनेति । पूर्वं [illegible] । उक्तमत्रेति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] शब्दविशेषाणां चेति । अत्रेति । [illegible] । हि

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible] ४. [illegible] ५. [illegible]

न्यत्र च चारुत्वं यद्विभागेनोपदर्शितं तदपि तेषां व्यञ्जकत्वेनैवावगन्तव्यमित्यवगन्तव्यम् । यत्रापि न तत्संप्रतिभासते तत्रापि व्यञ्जके रचनान्तरे यद्दृष्टं सौष्ठवं तेषां प्रवाहपतितानां तदेवाभ्यासादपोद्धृतानामप्यवभासते इत्यवसातव्यम् । कोऽन्यथा तुल्ये वाचकत्वे शब्दानां चारुत्वविषयो विशेषः स्यात् । अन्य एवासौ सहृदयसंवेद्य इति चेत्, किमिदं सहृदयत्वं नाम । किं रसभावानपेक्षकाव्याश्रितसमयविशेषाभिज्ञत्वम्, उत रसभावादिमयकाव्यस्वरूपपरिज्ञाननैपुण्यम् । पूर्वस्मिन्पक्षे तथाविधसहृदयव्यवस्थापितानां शब्दविशेषाणां चारुत्वनियमो न स्यात् । पुनः समयान्तरेणान्यथापि व्यवस्थापनसंभवात् । द्वितीयस्मिंस्तु पक्षे रसज्ञतैव सहृदयत्वमिति । तथाविधैः सहृदयैः संवेद्यो रसादिसमर्पणसामर्थ्यमेव नैसर्गिकं शब्दानां विशेष इति व्यञ्जकत्वाश्रय एव तेषां मुख्यं चारुत्वम् । वाचकत्वाश्रयस्तु प्रसाद एवार्थापेक्षायां तेषां विशेषः । अर्था(न?)पेक्षायां त्वनुप्रासादिरेव ।

भागेनेति । स्रक्चन्दनादयः शब्दाः शृङ्गारे चारवो बीभत्से त्वचारव इति रसकृत एव विभागः । रसं प्रति च शब्दस्य व्यञ्जकत्वमेवेत्युक्तं प्राक् । स्रक्चन्दनादिशब्दाना तदानीं शृङ्गारादिव्यञ्जकत्वाभावेऽपि व्यञ्जकत्वशक्तेर्भूयसा दर्शनात्तदधिवासमुन्दरीभूतमर्थं प्रतिपादयितुं सामर्थ्यमस्ति । तथा हि—'तटी तारं ताम्यति–' इत्यत्र तटशब्दस्य पुंस्त्वनपुंसकत्वे अनादृत्य स्त्रीत्वमेवाश्रितं सहृदयैः । 'स्त्रीति नामापि मधुरं' इति कृत्वा । यथा वास्मदुपाध्यायस्य विद्वत्कविसहृदयचक्रवर्तिनो भट्टेन्दुराजस्य—'इन्दीवरद्युति यदा बिभर्या न लक्ष्म स्युर्विस्मयैकसुहृदोऽस्य यदा विलासाः । स्यान्नाम पुण्यपरिणामवशात्तदानीं कीरीकपोलतलकोमलकान्तिरिन्दुः ॥' अत्र इन्दीवरलक्ष्मविस्मयसुहृद्विलासनामपरिणामकोमलादयः शब्दाः शृङ्गाराभिव्यञ्जनदृष्टशक्तयोऽत्र परं सौन्दर्यमावहन्ति । अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यमित्याह—**कोऽन्यथेति** । असंवेद्यमानत्वादसौ न युक्त इत्याशयेनाह—**अन्येति** । पुनरप्यनियन्त्रितपुरुषेच्छायत्तोऽपि समयः कथं नियतः स्यात् । **मुख्यं चारुत्वमिति** । विशेष इति पूर्वेण संबन्धः । **अर्थापेक्षायामिति** । वाच्यापेक्षायामित्यर्थः । **अनुप्रासादिरेवेति** । शब्दान्तरेण सह या रचना तदपेक्षोऽसौ विशेष इत्यर्थः । आदिशब्दादर्थगुणानां संग्रहः । अत एव रचनाया प्राधान्येन चारुत्वेनोपवृं-

---

१. 'तत्संप्रति न भासते' ग. २ 'तेषां तेषां' ग. ३ 'वाचकत्वाश्रयाणां तु ...' ग.

१. 'सरादयितुं' क. ख. २. 'आदिग्रहणाच्छब्दगुणालंकाराणां' ग.

एवं रसादीनां व्यञ्जकस्वरूपमभिधाय तेषामेव विरोधिरूपं लक्षयितुमिदमुपक्रम्यते—

प्रबन्धे मुक्तके वापि रसादीन्बन्द्धुमिच्छता ।
यत्नः कार्यः सुमतिना परिहारे विरोधिनाम् ॥ १७ ॥

प्रबन्धे मुक्तके वापि रसभावनिबन्धनं प्रत्यादृतमनाः कविर्विरोधिपरिहारे परं यत्नमादधीत । अन्यथा त्वस्य रसमयः श्लोक एकोऽपि सम्यङ्न संपद्यते ।

कानि पुनस्तानि विरोधीनि यानि यत्नतः कवेः परिहर्तव्यानीत्युच्यते—

विरोधिरससंबन्धिविभावादिपरिग्रहः ।
विस्तरेणान्वितस्यापि वस्तुनोऽन्यस्य वर्णनम् ॥ १८ ॥
अकाण्ड एव विच्छित्तिरकाण्डे च प्रकाशनम् ।
परिपोषं गतस्यापि पौनःपुन्येन दीपनम् ।
रसस्य स्याद्विरोधाय वृत्त्यनौचित्यमेव च ॥ १९ ॥

प्रस्तुतरसापेक्षया विरोधी यो रसस्तस्य संबन्धिनां विभावानुभावव्यभिचारिणां परिग्रहो रसविरोधहेतुरेकः संभवनीयः । तत्र विरोधिरसविभाव-

हिता एव शब्दाः काव्ये योज्या इति तात्पर्यम् । रसादीनां यद्व्यञ्जकं वर्णपदादिप्रबन्धान्तं तस्य स्वरूपमभिधायेति संबन्ध । उपक्रम्यत इति । विरोधिनामपि लक्षणकरणे प्रयोजनमुच्यते शक्यमानन्त्व नाम अनया वैशिक्या लक्षणं तु विरोधिरससंबन्धीत्यादिना भविष्यतीत्यर्थः । ननु 'विभावभावानुभावसञ्चार्यौचित्यचारुणः' इति यदुक्तं तत एव व्यतिरेकमुखेनैतदप्यवगंस्यते । नैवम् । व्यतिरेकेण हि तदभावमात्रं प्रतीयते न तु तद्विरुद्धम् । तदभावमात्रं च न तथा दूषकं यथा तद्विरुद्धम् । पथ्यानुपयोगो हि न तथा व्याधिं जनयति यद्वदपथ्योपयोग । तदाह—कानीति । विभावेत्यादिना श्लोकेन यदुक्तं तद्विरुद्धं विरोधीत्यादिनार्धश्लोकेनाह । इतिवृत्तेत्यादिना श्लोकद्वयेन यदुक्तं तद्विरुद्धं विस्तरेणेत्यर्धश्लोकेनाह । उद्दीपनेत्यर्धश्लोकोक्तस्य विरुद्धमकाण्ड इत्यर्धश्लोकेन । रसस्येत्यर्धश्लोकोक्तस्य विरुद्धं परिपोषं गतस्येत्यर्धश्लोकेन । अलङ्कृतीनामित्यनेन यदुक्तं तद्विरुद्धमन्यदपि च विरुद्धं वृत्त्यनौचित्यमित्यनेन । एतत्क्रमेण व्याचष्टे—प्रस्तुतर-

१ 'लक्षयितुमुपक्रमते' क-ख.

१. 'उपक्रमते' क-ख. २ 'शक्यमानन्त्व' क-ख. ३ 'वैशिक्या' ग. ४ 'गतार्थं' ग. ५. 'इत्यादि' क-ख. ६. 'अपि गम्यते' क-ख. ७ 'गम्यते' क-ख.

परिग्रहो यथा शान्तरसविभावेषु तद्विभावतयैव निरूपितेष्वनन्तरमेव शृङ्गारादिवर्णने। विरोधिरसभावपरिग्रहो यथा प्रियं प्रति प्रणयकलहकुपितासु कामिनीषु वैराग्यकथाभिरनुनये। विरोधिरसानुभावपरिग्रहो यथा प्रणयकुपितायां प्रियायामप्रसीदन्त्यां नायकस्य कोपावेशविवशस्य रौद्रानुभाववर्णने। अयं चान्यो रसभङ्गहेतुर्यत्प्रस्तुतरसापेक्षया वस्तुनोऽन्यस्य कथंचिदन्वितस्यापि विस्तरेण कथनम्। यथा विप्रलम्भशृङ्गारे नायकस्य कस्यचिद्वर्णयितुमुपक्रान्तस्य कवेर्यमकाद्यलंकारनिबन्धनरसिकतया महता प्रबन्धेन पर्वतादिवर्णने। अयं चापरो रसभङ्गहेतुरवगन्तव्यो यदकाण्ड एव विच्छित्तिः रसस्याकाण्डे च प्रथनम्। तत्रानवसरे विरामो यथा नायकस्य कस्यचित्स्पृहणीयसमागमया नायिकया कयाचित्परां परिपोषपदवीं प्राप्ते शृङ्गारे विदिते च परस्परानुरागे समागमोपायचिन्तोचितं व्यवहारमुत्सृज्य स्वतन्त्रतया व्यापारान्तरवर्णने। अनवसरे च प्रकाशनं यथा प्र-

---

सापेक्षयेत्यादिना। हास्यशृङ्गारयोर्वीराद्भुतयो रौद्रकरुणयोर्भयानकबीभत्सयोर्न विभावविरोध इत्यभिप्रायेण शान्तशृङ्गारावुपन्यस्तौ। प्रशमगर्वयोर्विरोधात्। विरोधिनि रसस्य यो भावो व्यभिचारी तस्य परिग्रहः विरोधिनस्तु यः स्थायी तस्य तया तावत्परिग्रहोऽसम्भवनीय एव। तदनुत्थानप्रसङ्गात्। व्यभिचारितया तु परिग्रहो भवत्येव। अत एव सामान्येन भावग्रहणम्। वैराग्यकथाभिरिति वैराग्यशब्देन निर्वेदः शान्तस्य यः स्थायी स उक्तः। यथा—'प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषम्' इत्याद्युपक्रम्यार्थान्तरन्यासो 'न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः' इति। मनागपि निर्वेदानुप्रवेशे सति रतेर्विच्छेदात्। ज्ञातविषयसतत्त्वो हि जीवितसर्वस्वाभिमानात्कथं भजेत। नहि ज्ञातशुक्तिरजततत्त्वस्तदुपादेयधियं भजते। कृते मानिमात्रात्। कथाभिरिति बहुवचनं शान्तरसस्य व्यभिचारिणो धृतिमतिप्रभृतीन् संगृह्णाति। नैवान्यदनुमतं कथं वर्णयेत् विभुन विमागन इत्याह—कथंचिदन्वितस्येति व्यापारान्तरेति। यथा वत्सराजचरिते चतुर्थेऽङ्के—रत्नावलीनामधेयमप्यगृह्णतो विजयवर्मवृत्तान्तवर्णने। अपि तावदिति शब्दाभ्यां दुर्योधनादेस्तद्वर्णनं दूरापास्तमिति। वेणीसंहारे द्वितीयाङ्कमेवोदाहरणत्वेन

---

१ 'रसापेक्षया' ग. २ 'अनुक्रान्ते' ग. ३ 'भङ्गहेतुमावहति' ग. ४. 'अकाण्ड एव प्रकाशनम्' ग. ५ 'विरामो रसस्य' क. ख. ६ 'सह' क-ख. ७ 'चिन्तितोचितं' ८ 'प्रकाशनं रसस्य' क. ख.

---

१. 'अनुभाव' क. ख. २ 'प्रशमस्य' ग. ३ 'दुर्बंधे' ग. ४ 'न त्वन्यदनुमतम्' क-ख. ५. 'अग्रहणता' ग. ६. 'वृत्तान्तवर्णने' ग. ७ 'तावदिति' ग.

दृष्टे महद्भिर्विविधैर्निरन्तरतये कल्पसंक्षयकल्पे सङ्गमे देव्येमायस्यापि तावत्पापरसानुपक्रान्तविप्रलम्भशृङ्गारस्य निमित्तमुचितमन्तरेणैव शृङ्गारकथायामदनावर्णने । न चैवंविधे विषये दैवत्वामोहितत्वं कथापुरुषस्य परिहारो यतो रसबन्ध एव कवेः प्राधान्येन प्रवृत्तिनिबन्धनं युक्तम् । इतिवृत्तवर्णने तदुपाय एवैतदुक्तं प्राक् 'आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवाञ्जनः' इत्यादिना । अत एव चेतिवृत्तमात्रवर्णनप्राधान्येऽङ्गाङ्गिभावरहितरसभावनिबन्धेन च कवीनामेवंविधानि स्खलितानि भवन्तीति रसादिरूपव्यङ्ग्यतात्पर्यमेवैषां युक्तमिति यत्नोऽस्माभिरारब्धो न ध्वनिप्रतिपादनमात्राभिनिवेशेन । पुनश्चायमन्यो रसभङ्गहेतुरवधारणीयो यत्परिपोषं गतस्यापि रसस्य पौनःपुन्येन दीपनम् । उपभुक्तो हि रसः स्वसामग्रीलब्धपरिपोषः पुनः पुनः परामृश्यमानः परिम्लानकुसुमकल्पः कल्पते । तथा वृत्तेर्व्यवहारस्य यदनौचित्यं तदपि रसभङ्गहेतुरेव । यथा नायकं प्रति नायिकायाः कस्याश्चिदुचितां भङ्गिमन्तरेण स्वयं संभोगाभिलापकथने । यदि वा वृत्तीनां भरतप्रसिद्धानां कैशिक्यादीनां काव्यालंकारान्तरप्रसिद्धानामुपनागरिकाद्यानां वा यदनौचित्यमविषये निबन्धनं तदपि रसभङ्गहेतुः । एवमेषां रसविरोधिनामन्येषां चानया दिशा स्वयमुत्प्रेक्षितानां परिहारे सत्कविभिरवहितैर्भवितव्यम् । परिकरश्लोकाश्चात्र—

ध्वनति । अत एव [illegible]—दैवत्वामोहि [illegible] । [illegible] प्रत्युदाहरणमुक्तम् । [illegible] । अत एव चेति । [illegible] प्रबन्ध एव मुख्य [illegible] हितानामसभावादि [illegible] सर्व [illegible] । न ध्वनिप्रतिपादनमात्रेति । [illegible] बहुधा [illegible] तदनौचित्यमेव । [illegible] । नायकं प्रतीति । नायकस्य हि [illegible] । परिकरश्लोका इति । [illegible] ।

1. [illegible] ग. [illegible] क. [illegible]

1. [illegible] पुनःपुनः [illegible] ग. [illegible] ग.

'मुख्या व्यापारविषयाः सुकवीनां रसादयः ।
तेषां निबन्धने भाव्यं तैः सदैवाप्रमादिभिः ॥
नीरसस्तु प्रबन्धो यः सोऽपशब्दो महान्कवेः ।
स तेनाकविरेव स्यादन्येनास्मृतलक्षणः ॥
पूर्वे विशृङ्खलगिरः कवयः प्राप्तकीर्तयः ।
तान्समाश्रित्य न त्याज्या नीतिरेषा मनीषिणा ॥
वाल्मीकिव्यासमुख्याश्च ये प्रख्याताः कवीश्वराः ।
तदभिप्रायबाह्योऽयं नास्माभिर्दर्शितो नयः ॥' इति ।

विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् ।
बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥ २० ॥

स्वसामग्रीलब्धपरिपोषे तु विवक्षिते रसे विरोधिनां विरोधिरसाङ्गानां बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानां सतामुक्तिरदोषा । बाध्यत्वं हि विरोधिनां शक्याभिभवत्वे सति नान्यथा । तेषामुक्तिः प्रस्तुतरसपरिपोषायैव संपद्यते । अङ्गभावं प्राप्तानां च तेषां तावदुक्ताविरोध एव । यथा विप्रलम्भशृङ्गारे (तदङ्गानां) व्याध्यादीनां तदङ्गानामेवादोषो नातदङ्गानाम् । तदङ्गत्वे च संभवत्यपि मरणस्योपन्यासो न न्याय्यः । आश्रयविच्छेदे रसस्या-

[illegible] । सोऽपशब्द इति दुर्यश इत्यर्थः । ननु कालिदास परिपोषं गत- [illegible] । तत्कोऽयं रसविरोधिनो [illegible] —पूर्वे इति । नहि [illegible] कथंचिदपि स्मृति- [illegible] भावः । इति- [illegible] परिहार सामान्येनाक्षिप्य प्रतिप्रसवं [illegible] विवक्षित इति । बाध्यानामिति । बा [illegible] [illegible] ..... [illegible] —तदङ्गानामिति । [illegible] । अतदङ्गानामिति । [illegible] [illegible] इति । [illegible]

१ [illegible] । [illegible] 'आश्वास' ग.

१ [illegible] ग.

त्यन्तविच्छेदप्राप्तेः। करुणस्य तु तथाविधे विषये परिपोषो भविष्यतीति चेत् न। तस्याप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च विच्छेदात्। यत्र तु करुणस्यैव काव्यार्थत्वं तत्राविरोधः। शृङ्गारे वा मरणस्यादीर्घकालप्रत्यापत्तिसम्भवे कदाचिदुपनिबन्धो नात्यन्तविरोधी। दीर्घकालप्रत्यापत्तौ तु तस्यान्तरा प्रवाहविच्छेद एवेत्येवंविधेतिवृत्तोपनिबन्धनं रसबन्धप्रधानेन कविना परिहर्तव्यम्।

तत्र लब्धप्रतिष्ठे तु विवक्षिते रसे विरोधिरसाङ्गानां बाध्यत्वेनोक्तावदोषो यथा—

'क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्।

भावः। आश्रयस्य स्त्रीपुरुषान्यतरस्याधिष्ठानस्यापाये रतिरेवोच्छिद्येत। तस्या जीवितसर्वस्वाभिमानरूपत्वेनोभयाधिष्ठानत्वात्। प्रस्तुतस्येति। विप्रलम्भस्येत्यर्थः। काव्यार्थत्वमिति। प्रस्तुतत्वमित्यर्थः। नन्वेवं सर्व एव व्यभिचारिण इति विघटितमित्याशङ्क्याह—शृङ्गारे वेति। अदीर्घकाले यत्र मरणे [illegible] एव नोत्पद्यते तत्राप्यव्यभिचारित्वम्। कदाचिदिति। यदि नेदृशी भङ्गिं घटयितुं शुद्धे कौशलं भवति। यथा—तीर्थे तोयव्यतिकरभवे [illegible] [illegible] पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु॥' अत्र [illegible] मरणस्य। [illegible]

न कृतम्। [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] तद्व्याख्यादिना। क्वाकार्यमिति [illegible]

[illegible]

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति ॥'

यथा वा पुण्डरीकस्य महाश्वेतां प्रति प्रवृत्तनिर्भरानुरागस्य द्वितीयमुनिकुमारोपदेशवर्णने । स्वाभाविक्यामङ्गभावप्राप्तावदोषो यथा—

'भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥'

इत्यादौ । समारोपितायामप्यविरोधो यथा—'पाण्डुक्षामं—' इत्यादौ । यथा वा—'कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन' इत्यादौ । इयं चाङ्गभावप्राप्तिरन्या यदधिकारिकत्वात्प्रधान एकस्मिन्वाक्यार्थे रसयोर्भावयोर्वा परस्परविरोधिनोर्द्वयोरङ्गभावगमनं तस्यामपि न दोषः । यथोक्तं 'क्षिप्तो हस्तावलग्नः—' इत्यादौ । कथं तत्राविरोध इति चेत्, द्वयोरपि तयोरन्यपरत्वेन व्यवस्थापनात् । अन्यपरत्वेऽपि विरोधिनोः कथं विरोधनिवृत्तिरिति चेत्, उच्यते—विधौ विरुद्धसमावेशस्य दुष्टत्वं नानुवादे । यथा—

'एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥'

[illegible] । द्वितीयेति । [illegible] । समारोपितायामिति । [illegible] पाण्डुक्षाम [illegible] । [illegible] । अङ्गेति । [illegible] । [illegible] अन्यपरत्व [illegible] । विरोधिनोरिति । [illegible] । विधाविति । [illegible]

1. [illegible]

1. [illegible] 2. [illegible] 3. [illegible]

इत्यादौ । अत्र हि विधिप्रतिषेधयोरनूद्यमानत्वेन समावेशे न विरोध-स्तथेहापि भविष्यति । श्लोके चास्मिन्नीर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारकरुणवस्तुनोर्न वि-धीयमानत्वम् । त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वात्तदङ्गत्वेन च तयो-र्व्यवस्थानात् । न च रसेषु विध्यनुवादव्यवहारो नास्तीति शक्यं वक्तुम् । तेषां वाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात् । वाक्यार्थस्य वाच्यस्य च यौ विध्यनुवादौ तौ तदाक्षिप्तानां रसानां केन वार्येते । यैर्वा साक्षात्काव्यार्थता रसादीनां नाभ्युपगम्यते तैस्तेषां तन्निमित्तता तावदवश्यमभ्युपगन्तव्या । तथाप्यत्र श्लोके न विरोधः । यस्मादनूद्यमानाङ्गनिमित्तोभयरसवस्तुसहकारिणो

इह मा कार्षीरिति यथा विधिशब्देनात्रैव प्राधान्यमुच्यते । अत एवातिरात्रे षोड-शिनं गृह्णन्ति न गृह्णन्तीति विरुद्धविधिविकल्पपर्यवसायीति वाक्यविद् । अनुवाद इत्य-प्राकृततायामित्यर्थः । नन्वत्र विरुद्धानामर्थानामभिधानमिति राजनिकटव्यवस्थिता (!) । तत्रापि विरुद्धन्यायेन विरुद्धानामन्यमुखप्रेक्षितापरतन्त्रीभूतानां धौतेन क्रमेण स्वात्म-परामर्शेऽप्यविश्राम्यता वा कथा परस्परस्वरूपचिन्तायां येन विरोधः स्यात् । केवलमपि विरुद्धत्वादरूणाधिकरणस्थिता यो वाक्यो य एषां पाश्चात्य संबन्धः संभाव्यते स वि-घटताम् । न तु प्रधानतया यद्वाच्यं तद्विधि । अप्रधानत्वेन तु वाच्येऽनुवाद । न च रसस्य वाच्यत्वं त्वयैव सोढमित्याशङ्कमान परिहरति—न चेति । प्रधानाप्रधानभा-वकृतौ विध्यनुवादौ तौ च व्यञ्जनायामपि भवत एवेति भाव । मुख्यतया च रस एव काव्यवाक्यानामर्थ इत्युक्तम् । तेन मुख्यतया यत्र [illegible] रसस्यापि युक्तम् । यदिवानूद्यमानविभावादिसामर्थ्य [illegible] वाक्यार्थ-स्येति । यदि वा मा भूदनूद्यमानतया [illegible] विध्यतीति सर्वथाविरुद्धयाप्युपगम [illegible] यैर्वेति । तन्निमित्ततेति । वाक्यार्थ [illegible] स्तता । अनूद्यमाना ये [illegible] प्रलम्भात्मक रसवस्तु [illegible] नितदुरितदाहलक्षणस्य [illegible] तीतिरिति मर्गा । विरुद्ध [illegible] एव [illegible] विशेषस्य कामदम्भ [illegible]

---

१ [illegible] क-ख. २ 'रागमनीया' क-ख. ३ [illegible]

१ [illegible] २ 'उत्तरीय' क-ख. ३ [illegible]
५ 'गुणित' क-ख. ६ [illegible] क-ख.

इत्यनङ्गस्य तुष्टतापादकत्वात्तद्विरोधविधायिनो न कश्चिद्दोषः । तस्माद्वाक्यार्थीभूतस्य रसस्य भावस्य वा विरोधी यो रसः स रसविरोधीति वक्तुं न्याय्यः । न त्वङ्गभूतस्य कस्यचित् । अथवा वाक्यार्थीभूतस्यापि कस्यचित्करुणरसविषयस्य तादृशेन शृङ्गारवस्तुना भङ्गिविशेषाश्रयेण संयोजनं रसपरिपोषायैव जायते । यतः प्रकृतिमधुराः पदार्थाः शोचनीयतां प्राप्ताः प्रागवस्थाभाविभिः संस्मर्यमाणैर्विलासैरधिकतरं शोकावेगमुपजनयन्ति । यथा—'अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥' इत्यादौ । तदत्र त्रिपुरयुवतीनां शाम्भवः शराग्निरार्द्रापराधः कामी यथा व्यवहरति तथा व्यवहृतवानित्यनेनापि प्रकारेणास्त्येव निर्विरोधत्वम् । तस्माद्यथा यथा निरूप्यते तथा तथात्र दोषाभावः । इत्थं च ।

'क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः
पादैः पातितयावकैरिव पतद्बाष्पाम्बुधौताननाः ।
भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वद्वैरिनार्योऽधुना
दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव ॥'

इत्येवमादीनां सर्वेषामेव निर्विरोधत्वमवगन्तव्यम् ।

एतदेवोपपादयितुमुच्यते—

कार्यमेकं यथा व्यापि प्रबन्धस्य विधीयते ।
तथा रसस्यापि विधौ विरोधो नैव विद्यते ॥ २३ ॥

संध्यादिमयस्य प्रबन्धशरीरस्य यथा कार्यमेकमनुयायि व्यापकं कल्प्यते न च तत्कार्यान्तरैर्न संकीर्यते न च तैः संकीर्यमाणस्यापि तस्य प्राधान्यमपचीयते तथैव रसस्याप्येकस्य संनिवेशे क्रियमाणे विरोधो न कश्चित् । प्रत्युत प्रत्युदितविवेकानामनुसंधानवतां सचेतसां तथाविधे विषये प्रह्लादातिशयः प्रवर्तते ।

एवं विततव्यापित्वेनाङ्गिभावोचितस्य रसस्य रसान्तरैरविरुद्धैर्व्यभिचारिरूपत्वेन परिमितकथाशकलव्यापिभिर्यः समावेशः समुपबृंहणं तस्य स्थायित्वेनेतरव्यभिचारितया भागमात्रस्य नाङ्गितामुपहन्ति । अङ्गितां पोषयत्येवेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अङ्गिभूतान्यपि रसान्तराणि स्वभावादिसामग्र्या स्वावस्थायां यद्यपि लब्धपरिपोषाणि चमत्कारगोचरतां प्रतिपद्यन्ते तथापि स चमत्कारस्तावत्येव न परितुष्य विश्राम्यति किं तु चमत्कारान्तरमनुधावति । सर्वत्रैव ह्यङ्गाङ्गिभावेऽयमेवोदन्तः । यथाह तत्रभवान्—'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥' इति । उपपादयितुमिति । दृष्टान्तस्य समुचितस्य निरूपणेनेति भावः । व्यापकेन पैनश्चेवोपपद्यते । कार्यं हि तावदेकमेवाधिकारिकं व्यापकं प्रासङ्गिकवीजान्तरोपक्रमणमवान्तरमङ्गीकार्यम् । तत्पूर्वनिर्णीता नायकचित्तवृत्तीना मङ्गलदेवताङ्गिभाव [illegible] इति [illegible] त्यपूर्वमिति तात्पर्यम् । तथेति व्यापितया । यदि वा एवकारो भिन्नक्रमः । तथैव तथैव प्रकारेण कार्याङ्गाङ्गिभावरूपेण रसानामपि [illegible] । [illegible] कार्यमिति । [illegible]

[illegible] अनुयायीति । [illegible] कार्यान्तरैरिति । [illegible] तथाविध इति [illegible]

[illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

एवं तावद्रसादीनां विरोधिरसादिभिः समावेशासमावेशयोर्विषयविभागो दर्शितः। इदानीं तेषामेकप्रबन्धविनिवेशने न्याय्यो यः क्रमस्तं प्रतिपादयितुमुच्यते—

प्रसिद्धेऽपि प्रबन्धानां नानारसनिबन्धने।
एको रसोऽङ्गीकर्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता॥ २१॥

प्रबन्धेषु महाकाव्यादिषु नाटकादिषु वा विप्रकीर्णतयाङ्गाङ्गिभावेन वा बहवो रसा उपनिबध्यन्ते इत्यत्र प्रसिद्धौ सत्यामपि यः प्रबन्धानां छायातिशयमिच्छति तेन तेषां रसानामन्यतमः कश्चिद्विवक्षितो रसोऽङ्गित्वेन विनिवेशयितव्य इत्ययं युक्ततरो मार्गः।

ननु रसान्तरेषु बहुषु प्राप्तपरिपोषेषु सत्सु कथमेकस्याङ्गिता न विरुध्यत इत्याशङ्क्येदमुच्यते—

रसान्तरसमावेशः प्रस्तुतस्य रसस्य यः।
नोपहन्त्यङ्गितां सोऽस्य स्थायित्वेनावभासिनः॥ २२॥

प्रबन्धेषु प्रथमतरं प्रस्तुतः सन्पुनःपुनरनुसंधीयमानत्वेन स्थायी यो रसस्तस्य सकलसंध्यव्यापिनो रसान्तरैरन्तरालवर्तिभिः समावेशो यः स नाङ्गितामुपहन्ति।

शोकाग्निधूमहतं [illegible] यदि वा बन्धुदुःखबाष्पोद्गमम्। [illegible] कुमारीजनोचित [illegible]। एवमियताङ्गभावं प्राधान्यमुचितरसस्येति कारिकाभागोऽयोगिनिर्वचनमिन्दुरसहरति—एवमिति। [illegible] वक्तव्यान्तरमस्त्यस्तीति सूचयति। तदेवावतारयति—इदानीमित्यादिना। तेषां रसानां क्रम इति योजना। प्रसिद्धेऽपीति। भरतमुनिप्रभृतिभिर्निरूपितेऽपीत्यर्थः। तेषामिति प्रबन्धानाम्। महाकाव्यादिष्विव नाटकादिष्वपि [illegible] अनेकसंधिसंदर्भत्वात् [illegible]। विप्रकीर्णतयेति। नायकप्रतिनायकपताकाप्रकर्यादिनिष्ठतयेत्यर्थः। अङ्गाङ्गिभावेनेत्येकनायकनिष्ठत्वेन। युक्ततर इति। यद्यपि [illegible] च नैकस्याङ्गित्व तेषां न युक्ता तथाप्येकोऽपि यः प्रबन्ध [illegible] महाकाव्य वा [illegible] [illegible]। ननु [illegible] [illegible] कथं [illegible] [illegible]। तेषां [illegible] [illegible] [illegible]। रसान्तरेति। प्रस्तुतस्य [illegible]

१ 'छायादेशं' ग. २ '[illegible]' क-ख.

१. '[illegible]' ग. १. '[illegible]' ग.

एतदेवोपपादयितुमुच्यते—

कार्यमेकं यथा व्यापि प्रबन्धस्य विधीयते ।
तथा रसस्यापि विधौ विरोधो नैव विद्यते ॥ २३ ॥

सन्ध्यादिमयस्य प्रबन्धशरीरस्य यथा कार्यमेकमनुयायि व्यापकं कल्प्यते न च तत्कार्यान्तरैर्न संकीर्यते न च तैः संकीर्यमाणस्यापि तस्य प्राधान्यमपचीयते तथैव रसस्याप्येकस्य संनिवेशे क्रियमाणे विरोधो न कश्चित् । प्रत्युत प्रत्युदितविवेकानामनुसंधानवतां सचेतसां तथाविधे विषये प्रह्लादातिशयः प्रवर्तते ।

एवं निरन्तरव्यापित्वेनाङ्गिभावोचितस्य रसस्य रसान्तरैरितिवृत्तवशायातत्वेन परिमितकथाशकलव्यापिभिरविरोधः समावेशः समुपबृंहणं तस्य स्थायित्वेनेतिवृत्तव्यापितया भासमानस्य नाङ्गितामुपहन्ति । अङ्गिता पोषकत्वेनेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अङ्गिभूतान्यपि रसान्तराणि स्वभावादिशामध्या स्वावस्थायां यद्यपि लब्धपरिपोषाणि चमत्कारगोचरतां प्रतिपद्यन्ते तथापि स चमत्कारस्तावत्येव न परितुष्य विश्राम्यति किं तु चमत्कारान्तरमनुधावति । सर्वत्रैव ह्यङ्गाङ्गिभावेऽयमेवोदन्तः । यथाह तत्रभवान्—'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥' इति । उपपादयितुमिति । दृष्टान्तस्य समुचितस्य निरूपणेनेति भावः । न्यायेन चैतदेवोपपद्यते । कार्यं हि तावदेकमेवाधिकारिकं व्यापकं प्रासङ्गिककार्यान्तरोपक्रियमाणमवश्यमङ्गीकार्यम् । तस्मृश्यत्तिनीना नायकचित्तवृत्तीनां तद्वदेवाङ्गाङ्गिभावः प्रवाहपतित इति किमपूर्वमत्र नाम्प्रतम् । तथेति व्यापितया । यदि वा एवकारो भिन्नक्रमः । तथैव तेनैव प्रकारेण कार्याङ्गाङ्गिभावरूपेण रसानामपि बलाद्वाभाव्यापतनीत्यर्थः । तथा च इत्थं वक्ष्यति तथैवेति । कार्यमिति । 'स्वल्पमात्रं समुत्सृष्टं बहुधा यद्विसर्पति' इति लक्षितबीजम् । बीजानन्तरं, प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् । स बिन्दुः । न तु बिन्दु इति बिन्दुभवनयोर्भेदो निरूपणार्थेन व्याप्तोऽपि तदाह—अनुयायीति । अनेन बीज बिन्दुश्चोक्त । प्रकृते सङ्गते । कार्यान्तरैरिति । 'आगर्भाद्विमर्शाद्वा पताका विनिवर्तते' इति । प्रासङ्गिक यस्तु कार्यं प्रकरीलक्षणं तेषु कार्यं यानि च तेषां न व्याप्तितया प्रकरीलक्षणं न कर्तृणि नैरन्तर्येण पताकाप्रकरीणां वाक्यैकवाक्यतया लेशतः उक्तं इति । तथाविध इति । यथा तापसवत्सराजे । एवमनेन भाव्यं ता या व्याप्यतयेति तत्त्वत परितन्त्वं च रस शृङ्गारभावव्याप्त इव निर्मापितम् । शान्तस्त्वोऽनुप्रयास्यत्वेनैव नेय । शृङ्गारेण वीरस्याविरोधो युद्धनयपराक्रमादिना कन्यारत्नलाभादौ । हास्यस्य तु स्पष्टमेव तदङ्गत्वम् ।

१ 'तथ कार्यान्तरै' क-ख. २ अपनादत ग.

१ 'व्याप्त ग. २ 'कार्यान्तर ग. ३ 'ओचिताङ्गाङ्गिभावस्यैव' क-ख.

एवं तावद्रसादीनां विरोधिरसादिभिः समावेशासमावेशयोर्विषयविभागो दर्शितः । इदानीं तेषामेकप्रबन्धविनिवेशने न्याय्यो यः क्रमस्तं प्रतिपादयितुमुच्यते—

प्रसिद्धेऽपि प्रबन्धानां नानारसनिबन्धने ।
एको रसोऽङ्गीकर्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता ॥ २१ ॥

प्रबन्धेषु महाकाव्यादिषु नाटकादिषु वा विप्रकीर्णतयाङ्गाङ्गिभावेन बहवो रसा उपनिबध्यन्ते इत्यत्र प्रसिद्धौ सत्यामपि यः प्रबन्धानां छायातिशयमिच्छति तेन तेषां रसानामन्यतमः कश्चिद्विवक्षितो रसोऽङ्गित्वेन विनिवेशयितव्य इत्ययं युक्ततरो मार्गः ।

ननु रसान्तरेषु बहुषु प्राप्तपरिपोषेषु सत्सु कथमेकस्याङ्गिता न विरुध्यत इत्याशङ्क्येदमुच्यते—

रसान्तरसमावेशः प्रस्तुतस्य रसस्य यः ।
नोपहन्त्यङ्गितां सोऽस्य स्थायित्वेनावभासिनः ॥ २२ ॥

प्रबन्धेषु प्रथमतरं प्रस्तुतः सन्पुनःपुनरनुसंधीयमानत्वेन स्थायी यो रसस्तस्य सकलसंधिव्यापिनो रसान्तरैरन्तरालवर्तिभिः समावेशो यः स नाङ्गितामुपहन्ति ।

होमाग्निधूमहृतं बाष्पाम्बु यदि वा बन्धुगृहत्यागोद्भवम् । अयं कुमारीजनोचितः साध्वसः । एवमिमनाङ्गभावं प्राप्तानामुक्तिरच्छलेति कारिकाभागोपयोगिनिरूपितमित्युपसंहरति—एवमिति । नाटकदर्पणेन वक्तव्यान्तरमप्यस्तीति सूचयति । तदेवावतारयति—इदानीमित्यादिना । तेषां रसानां क्रम इति योजना । प्रसिद्धेऽपीति । भरतमुनिप्रभृतिभिर्निरूपितेऽप्यर्थः । तेषामिति प्रबन्धानाम् । महाकाव्यादिष्वित्यादिशब्दः प्रकारेणाभिनयान्भेदान्द्व द्वितीयसर्गाभिनयान । विप्रकीर्णतयेति । नायकप्रतिनायकप्रतीनायकादिनिष्ठत्वेनेत्यर्थः । अङ्गाङ्गिभावेनेत्येकनायकनिष्ठत्वेन । युक्ततर इति । यद्यपि महाकाव्यादौ पर्यायबन्धादौ च नैकस्याङ्गित्वं तेषां न युक्तता तथाप्येकस्मिन्प्रबन्धे नाटके महाकाव्ये वा युक्ततरमिति तरप्प्रत्ययार्थः । ननु [illegible] रसान्तरेति । प्रस्तुतस्य समावेशैरन्तरालवर्तिभिः

1 'एतत्संगतं' ग. २ 'परिपोषितैः' क-ग.

1 'क्रमं सूचयति' ग. २. 'सत्स्वपि च ननु पुष्टिरूप' ग.

एतदेवोपपादयितुमुच्यते—

कार्यमेकं यथा व्यापि प्रबन्धस्य विधीयते ।
तथा रसस्यापि विधौ विरोधो नैव विद्यते ॥ २३ ॥

संध्यादिमयस्य प्रबन्धशरीरस्य यथा कार्यमेकमनुयायि व्यापकं कल्प्यते न च तत्कार्यान्तरैर्न संकीर्यते न च तैः संकीर्यमाणस्यापि तस्य प्राधान्यमपचीयते तथैव रसस्याप्येकस्य संनिवेशे क्रियमाणे विरोधो न कश्चित् । प्रत्युत प्रत्युदितविवेकानामनुसंधानवतां सचेतसां तथाविधे विषये प्रह्लादातिशयः प्रवर्तते ।

एवं विततव्यापित्वेनाङ्गिभावोचितस्य रसस्य रसान्तरैरविच्छिन्नप्रवाहावस्थानत्वेन परिमितकथाशकलव्यापिभिर्यः समावेशः स समुपबृंहणं तस्य स्थायित्वेनेतरव्यापितया भासमानस्य नाङ्गितामुपहन्ति । अङ्गितां पोषयत्येवेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अङ्गभूतान्यपि रसान्तराणि स्वसामग्र्या स्वावस्थायां यद्यपि लब्धपरिपोषाणि चमत्कारगोचरतां प्रतिपद्यन्ते तथापि स चमत्कारस्तावत्येव न परितुष्य विश्राम्यति किं तु चमत्कारान्तरमनुधावति । सर्वत्रैव ह्यङ्गाङ्गिभावेऽयमेवोदन्तः । यथाह तत्रभवान्—'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥' इति । उपपादयितुमिति । दृष्टान्तस्य समुचितस्य निरूपणेनेति भावः । न्यायेन चैतदेवोपपद्यते । कार्यं हि तावदेकमेवाधिकारिकं व्यापकं प्रासङ्गिकचरितान्तरोपक्रियमाणमवश्यमङ्गीकार्यम् । तत्पूर्ववर्तिनीनां नायकचित्तवृत्तीनां तद्वदङ्गाङ्गिभाव प्रवाहपतित इति क्रमप्राप्तमिति तात्पर्यम् । तथेति व्यापितया । यदि वा एवकारो भिन्नक्रमः । तथैव तेनैव प्रकारेण कार्याङ्गाङ्गिभावरूपेण रसानामपि बलादेवायातमङ्गाङ्गित्वमित्यर्थः । तथा च वृत्तौ रसस्यापि तथैवेति । कार्यमिति । 'स्वल्पमात्रं समुत्सृष्टं बहुधा यद्विसर्पति' इति लक्षितं बीजम् । बीजप्रभृति, प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् । यावत्समाप्तिः प्रबन्धस्य स तु बिन्दुः' इति बिन्दुस्वरूपनायकप्रयत्नात्मा निर्वहणपर्यन्तं व्याप्नोति तदाह—अनुयायीति । अनेन बीजं बिन्दुश्चेत्यर्थः । प्रकृते संदर्शितं । कार्यान्तरैरिति । 'आगर्भादाविमर्शाद्वा पताका विनिवर्तते' इति । प्रासङ्गिके च स्वल्पकालव्यापित्वेन निर्वहणपर्यन्तं कार्ये यानि च ततो न व्यापितया प्रवर्तितलक्षणानि कार्याणि तैरप्येव पताकाप्रकरीणां कार्यैकवाक्यतया निवेश उक्त इति । तथाविध इति । यथा रत्नावल्याम् । एवमनेन श्लोकेन ······ ·सा··· ·दा दृष्टान्तनिरूपणमिति कृतकल्पनिरन्तं च रसाङ्गाङ्गिभावसंदेहो दूरे निरूपितम् । इतिमध्येऽप्युपवर्णनमङ्गदेवैव भेद । तत्रैव चैकस्यविरोधो पुरुषस्वरूपमहिमा चमत्कारकलाभ्यां । हास्यस्य तु रसस्येव तदङ्गत्वम् ।

---

१. 'तत्र कार्यान्तरैः' क-ख. २. 'अपनीयते' ग.

---

१. 'व्याप्तं' ग. २. 'तावन्मात्रं' ग. ३. 'श्लोकेनाङ्गाङ्गिभावसंदेह' क-ख.

एवं तावद्रसादीनां विरोधिरसादिभिः समावेशासमावेशयोर्विषयविभागो दर्शितः । इदानीं तेषामेकप्रबन्धविनिवेशने न्याय्यो यः क्रमस्तं प्रतिपादयितुमुच्यते—

प्रसिद्धेऽपि प्रबन्धानां नानारसनिबन्धने ।
एको रसोऽङ्गीकर्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता ॥ २१ ॥

प्रबन्धेषु महाकाव्यादिषु नाटकादिषु वा विप्रकीर्णतयाङ्गाङ्गिभावेन वा बहवो रसा उपनिबध्यन्ते इत्यत्र प्रसिद्धौ सत्यामपि यः प्रबन्धानां छायातिशयमिच्छति तेन तेषां रसानामन्यतमः कश्चिद्विवक्षितो रसोऽङ्गित्वेन विनिवेशयितव्य इत्ययं युक्ततरो मार्गः ।

ननु रसान्तरेषु बहुषु प्राप्तपरिपोषेषु सत्सु कथमेकस्याङ्गिता न विरुध्यत इत्याशङ्क्येदमुच्यते—

रसान्तरसमावेशः प्रस्तुतस्य रसस्य यः ।
नोपहन्त्यङ्गितां सोऽस्य स्थायित्वेनावभासिनः ॥ २२ ॥

प्रबन्धेषु प्रथमतरं प्रस्तुतः सन्पुनःपुनरनुसंधीयमानत्वेन स्थायी यो रसस्तस्य सकलसव्यापिनो रसान्तरैरन्तरालवर्तिभिः समावेशो यः स नाङ्गितामुपहन्ति ।

होमाग्निधूमकृतं बाष्पाम्बु यदि वा बन्धुगृहत्यागोद्भवम् । भयं कुमारीजनोचितः साध्वसः । एवमियताङ्गभावं प्राप्तानामुक्तिरच्छलेति कारिकाभागोपयोगिनिरूपितमित्युपसंहरति—**एवमिति** । तावद्ग्रहणेन वक्तव्यान्तरमप्यस्तीति सूचयति । तदेवावतारयति—**इदानीमित्यादिना** । तेषां रसानां क्रम इति योजना । **प्रसिद्धेऽपीति** । भरतमुनिप्रभृतिभिर्निरूपितेऽपीत्यर्थः । तेषामिति प्रबन्धानाम् । महाकाव्यादिष्वित्यादिशब्दः प्रकारेणाभिनेयान्भेदानाह द्वितीयस्त्वभिनयान् । **विप्रकीर्णतयेति** । नायकप्रतिनायकप्रकरीनायिकादिनिष्ठतयेत्यर्थः । अङ्गाङ्गिभावेनेत्येकनायकनिष्ठत्वेन । **युक्ततर इति** । यद्यपि समानाकारादौ पर्यायबन्धादौ च नैकस्याङ्गित्वं तथा न युक्तता तथाप्येवंविधो यः प्रबन्धः तद्यथा नाटकं महाकाव्यं वा यदुत्कृष्टतरमिति तरशब्दस्यार्थः । स्वयं लब्धपरिपोषत्वे वा कथं रसत्वमिति रसत्वमङ्गत्वं चान्योन्यविरुद्धम् । तेषां चाङ्गत्वायोगे कथमेकस्याङ्गित्वमुक्तमिति भावः । **रसान्तरेति** । प्रस्तुतस्य समस्तेतिवृत्तव्यापिनस्तन

---

१. 'छायायोगं' ग. २ 'सधिव्यापिन.' क-ख.

---

१. 'क्रमं सूचयति' ग. २. 'तथापि च ननु युक्तिता ग.

एतदेवोपपादयितुमुच्यते—

कार्यमेकं यथा व्यापि प्रबन्धस्य विधीयते ।
तथा रसस्यापि विधौ विरोधो नैव विद्यते ॥ २३ ॥

सन्ध्यादिमयस्य प्रबन्धशरीरस्य यथा कार्यमेकमनुयायि व्यापकं कल्प्यते न च तत्कार्यान्तरैर्न संकीर्यते न च तैः संकीर्यमाणस्यापि तस्य प्राधान्यमपचीयते तथैव रसस्याप्येकस्य संनिवेशे क्रियमाणे विरोधो न कश्चित् । प्रत्युत प्रत्युदितविवेकानामनुसंधानवतां सचेतसां तथाविधे विषये प्रह्लादातिशयः प्रवर्तते ।

एवं विनश्वरस्थायित्वेनाङ्गिभावोचितस्य रसस्य रसान्तरैर्विच्छित्तिव्याघातत्वेन परिमितकथाशकलव्यापिभिर्यः समावेशः समुपबृंहणं तस्य स्थायित्वेनेतिवृत्तव्यापितया भासमानस्य प्राधान्यमुपहन्ति । अङ्गितां पोषयत्येवेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अङ्गभूतान्यपि रसान्तराणि स्वभावादिसामग्र्या स्वावस्थायां यद्यपि लब्धपरिपोषाणि चमत्कारगोचरतां प्रतिपद्यन्ते तथापि स चमत्कारस्तावत्येव न परितुष्य विश्राम्यति किं तु चमत्कारान्तरमनुधावति । सर्वत्रैव ह्यङ्गाङ्गिभावेऽयमेव वृत्तान्तः । यथाह तत्रभवान्—'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥' इति । उपपादयितुमिति । दृष्टान्तस्य समुचितस्य निरूपणेनेति भावः । न्यायेन चैतदेवोपपद्यते । कार्यं हि तावदेकमेवाधिकारिकं व्यापकं प्रासङ्गिककार्यान्तरोपक्रियमाणमवश्यमङ्गीकार्यम् । तन्मूलवर्तिनीनां नायकचित्तवृत्तीनां तद्बलादेवाङ्गाङ्गिभावः प्रवाहपतित इति किमत्रापूर्वमिति तात्पर्यम् । तथेति व्यापितया । यदि वा एवकारो भिन्नक्रमः । तथैव तेनैव प्रकारेण कार्याङ्गाङ्गिभावरूपेण रसानामपि बलादेवासावापततीत्यर्थः । तथा च वृत्तौ वक्ष्यति तथैवेति । कार्यमिति । 'स्वल्पमात्रं समुत्सृष्टं बहुधा यद्विसर्पति' इति लक्षितं बीजम् । बीजात्प्रभृति, प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् । यावत्समाप्तिः प्रबन्धस्य स तु बिन्दुः' इति बिन्दुस्वरूपतया पर्यन्ततो निर्वहणपर्यन्तं व्याप्नोति तदाह—अनुयायीति । अनेन बीजं बिन्दुश्चेत्यर्थः । प्रकृते संगृहीते । कार्यान्तरैरिति । 'आगर्भादाविमर्शाद्वा पताका विनिवर्तते' इति । प्रासङ्गिकं मन्थनालक्षणार्थप्रकृतिनिर्वाह्यं कार्यं यानि च ततो न व्यापितया प्रकरीलक्षणानि कार्याणि तैरित्येवं पञ्चानामर्थप्रकृतीनां कार्यैकवाक्यतया निवेश उक्त इति । तथाविध इति । यथा तापसवत्सराजे । एवमनेन श्लोकेना ······ ·ता ·· या दृष्टान्तनिरूपणमिति वृत्तबलापतितत्वं च रसाङ्गाङ्गिभावस्येति द्वयं निरूपितम् । इतिग्रन्थोऽप्युभयाभिप्रायेणैव नेयः । शृङ्गारेण वीरस्याविरोधो युद्धपराक्रमादिना कन्यारत्नलाभात् । हास्यस्य तु स्पष्टमेव तदङ्गत्वम् ।

---

१. 'तत्र कार्यान्तरैः' क-ख. २. 'अपनीयते' ग.

---

१. 'व्याप्तं' ग. २. 'काव्यान्तरं' ग. ३. 'श्लोकेनाङ्गाङ्गिभावस्येति' क-ख.

ननु येषां रसानां परस्परविरोधः यथा—वीरशृङ्गारयोः शृङ्गारहास्ययो रौद्रशृङ्गारयोर्वीराद्भुतयोर्वीररौद्रयो रौद्रकरुणयोः शृङ्गाराद्भुतयोर्वा तत्र भवत्वङ्गाङ्गिभावः। तेषां तु स कथं भवेद्येषां परस्परं बाध्यबाधकभावः। यथा—शृङ्गारबीभत्सयोर्वीरभयानकयोः शान्तरौद्रयोः शान्तशृङ्गारयोर्वा इत्याशङ्क्येदमुच्यते—

अविरोधी विरोधी वा रसोऽङ्गिनि रसान्तरे।
परिपोषं न नेतव्यस्तथा स्यादविरोधिता॥ २४॥

अङ्गिनि रसान्तरे शृङ्गारादौ प्रबन्धव्यङ्ग्ये सति अविरोधी विरोधी वा रसः परिपोषं न नेतव्यः। तत्राविरोधिरसस्याङ्गिरसापेक्षयात्यन्तमाधिक्यं न

हास्यस्यापुरुषार्थस्वभावत्वेऽपि समधिकतररञ्जनोत्पादनेन शृङ्गाराङ्गतयैव तथात्वम्। रौद्रस्यापि तेन कथंचिदविरोधः। यथोक्तम्—'शृङ्गारश्च तैः प्रसभं सेव्यते' । तैरिति रौद्रप्रकृतिभिः। रक्षोदानवोद्धतमनुष्यैरित्यर्थः। केवलं नायिकाविषयमौग्ध्यं तत्र परिहर्तव्यम्। असंभाव्यपृथिवीसंमार्जनादिजनितविस्मयतया तु वीराद्भुतयोः समावेशः। यथाह मुनिः—'वीरस्य चैव यत्कर्म सोऽद्भुतः' इति। वीर......................इत्ये भीमसेनादौ समावेशः। क्रोधोत्साहयोरविरोधात्। रौद्रकरुणयोरपि मुनिनैवोक्तः— 'रौद्रस्यैव च यत्कर्म स ज्ञेयः करुणो रसः' इति। शृङ्गाराद्भुतयोरिति। यथा रत्नावल्यामैन्द्रजालिकदर्शने। शृङ्गारबीभत्सयोरिति। यथाहि परस्परोन्मूलनात्मकतयैवोद्भवस्तत्र कोऽङ्गाङ्गिभावः। आलम्बननिमग्नतया च ...... ·किर्मतिर्शी। रत............ ...तयानुगुणेति समानाश्रयत्वेन तयोरन्योन्यमभावोन्मूलकत्वम्। भयोत्साहयोरेवमेव विरुद्धौ बाध्यौ। शान्तस्यापि तत्त्वज्ञानसमुत्थनिर्वेदस्य [illegible] विशेष एव। [illegible] ·वर्ते [illegible] भक्तिविशेषात्मा [illegible]

[illegible]। अथ तु पुनरि-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कर्तव्यमित्ययं प्रथमः परिपोषपरिहारः । उत्कर्षसाम्येऽपि तयोर्विरोधासंभवात् । यथा—

'एक्कत्तो रुअइ पिआ अण्णत्तो समरतूरणिग्घोसो ।
णेहेण रणरसेण अ भडस्स दोलाइअं हिअअम् ॥'

यथा वा—

'कण्ठाच्छित्त्वाक्षमालावलयमिव करे हारमावर्तयन्ती
कृत्वा पर्यङ्कबन्धं विषधरपतिना मेखलाया गुणेन ।
मिथ्यामन्त्राभिजापस्फुरदधरपुटव्यञ्जिताव्यक्तहासा
देवी संध्याभ्यसूयाहसितपशुपतिस्तत्र दृष्टा तु वोऽव्यात् ॥'

इत्यत्र ।

अङ्गिरसविरुद्धानां व्यभिचारिणां प्राचुर्येण निवेशनम्, निवेशने वा क्षिप्रमेवाङ्गिरसव्यभिचार्यनुवृत्तिरिति द्वितीयः । अङ्गत्वेन पुनः पुनः प्र-

रौद्रयोरपि तथा प्रसङ्गः। दयावीरादीनां च चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वाकारमहंकाररहितत्वेन शान्तरसप्रभेदत्वम्, इतरथा तु वीरप्रभेदत्वमिति व्यवस्थाप्यमाने न कश्चिद्विरोधः। तदेवमस्ति शान्तो रसः। तस्य चाविरुद्धरसव्यवधानेन प्रबन्धे विरोधिरससमावेशे सत्यपि निर्विरोधत्वम्। यथा प्रदर्शिते विषये। एतदेव स्थिरीकर्तुमिदमुच्यते—

रसान्तरान्तरितयोरेकवाक्यस्थयोरपि।
निवर्तते हि रसयोः समावेशे विरोधिता॥ २७॥

रसान्तरव्यवहितयोरेकप्रबन्धस्थयोर्विरुद्धयोर्विरोधिता निवर्तत इत्यत्र न काचिद्भ्रान्तिः। यस्मादेकवाक्यस्थयोरपि रसयोरुक्तया नीत्या विरुद्धता निवर्तते। यथा—

'भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः।
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः॥
सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान्।
संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः॥
विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम्।
निर्दिश्यमानांल्ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन्॥'

[illegible] शान्तमेवेदं [illegible]। [illegible] मुनि—'[illegible] वीरं युद्धवीरं [illegible] च। दयावीरमपि [illegible] त्रिविधमागमम्॥' [illegible]। तदाह—दयावीरादीनामिति। [illegible] व्यभिचारिणी भवति न तु स्थायिनीति। [illegible] शान्तो [illegible] इति [illegible]। [illegible] स्थिरीकर्तुमिति। [illegible]—भूरेण्विति। [illegible]

1. [illegible] 2. [illegible] 3. [illegible] 4. [illegible] 5. [illegible]

इत्यादौ । अत्र हि शृङ्गारबीभत्सयोस्तदङ्गयोर्वा वीररसव्यवधानेन समावेशो न विरोधी ।

विरोधमविरोधं च सर्वत्रेत्थं निरूपयेत् ।
विशेषतस्तु शृङ्गारे सुकुमारतरो ह्यसौ ॥ २८ ॥

यथोक्तलक्षणानुसारेण विरोधाविरोधौ सर्वेषु रसेषु प्रबन्धेऽन्यत्र च निरूपयेत्सहृदयः । विशेषतस्तु शृङ्गारे । स हि रतिपरिपोषात्मकत्वाद्रतेश्च स्वल्पेनापि निमित्तेन भङ्गसंभवात्सुकुमारतरः सर्वेभ्यो रसेभ्यो मनागपि विरोधिसमावेशं न सहते ।

अवधानातिशयवान्रसे तत्रैव सत्कविः ।
भवेत्तस्मिन्प्रमादो हि झटित्येवोपलक्ष्यते ॥ २९ ॥

तत्रैव च रसे सर्वेभ्योऽपि रसेभ्यः सौकुमार्यातिशययोगिनि कविरवधानवान्प्रयत्नवान्स्यात् । तत्र हि प्रमाद्यतस्तस्य सहृदयमध्ये क्षिप्रमेवावज्ञानविषयता भवति । शृङ्गाररसो हि संसारिणां नियमेनानुभवविषयत्वात्सर्वरसेभ्यः कमनीयतया प्रधानभूतः । एवं च सति

विनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव वा ।
तद्विरुद्धरसस्पर्शस्तदङ्गानां न दुष्यति ॥ ३० ॥

न बीभत्सः । किं तु [illegible] वीरे प्रति [illegible] । [illegible] प्रकृ[illegible] । [illegible]—तदङ्गयोर्वेति । [illegible] स्थर्थे । [illegible] इति । [illegible] दुर्नीतिसार्थी । [illegible] करोतीति भावः । [illegible] इति । [illegible] इति । एवं चेति । [illegible] ऽपि [illegible] । [illegible] स्पर्शो न दुष्य । [illegible] वर्णनाया यथा [illegible] एव [illegible]— वा [illegible] । [illegible] निपुणतरत्व [illegible]

१ [illegible] क-ख. २ [illegible] ग. ३ [illegible] क-ख. ४ [illegible] क-ख.
५ सर्वसंसारिणा क-ख.

१. '[illegible]' क-ख २ [illegible] ग.

रौद्रयोरपि तथा प्रसङ्गः। दयावीरादीनां च चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वाकारमहंकाररहितत्वेन शान्तरसप्रभेदत्वम्, इतरथा तु वीरप्रभेदत्वमिति व्यवस्थाप्यमाने न कश्चिद्विरोधः। तदेवमस्ति शान्तो रसः। तस्य चाविरुद्धरसव्यवधानेन प्रबन्धे विरोधिरससमावेशे सत्यपि निर्विरोधत्वम्। यथा प्रदर्शिते विषये। एतदेव स्थिरीकर्तुमिदमुच्यते—

रसान्तरान्तरितयोरेकवाक्यस्थयोरपि।
निवर्तते हि रसयोः समावेशे विरोधिता॥ २७॥

रसान्तरव्यवहितयोरेकप्रबन्धस्थयोर्विरुद्धयोर्विरोधिता निवर्तत इत्यत्र न काचिद्भ्रान्तिः। यस्मादेकवाक्यस्थयोरपि रसयोरुक्तया नीत्या विरुद्धता निवर्तते। यथा—

'भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः।
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः॥
सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान्।
संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः॥
विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम्।
निर्दिश्यमानांल्ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन्॥'

वा नागो कश्चित्। शान्तस्यैवेदं नामान्तरकरणम्। तथा च मुनिः—'दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च। दयावीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविधसंमतम्॥' इत्यागममनुसरं त्रैविध्यमेवाभ्यधात्। तदाह—दयावीरादीनामिति। आदिग्रहणेन विषयजुगुप्सारूपत्वाद्बीभत्सेऽन्तर्भाव शक्यते। सा त्वस्य व्यभिचारिणी भवति न तु स्थायितामेति। पर्यन्तनिर्वाहे तस्या मूलत एव विच्छेदात्। आधिकारिकत्वेन तु शान्तो रसो निबद्धव्य इति चन्द्रिकाकार। तचेहास्माभिर्न पर्यालोचितम्। प्रसङ्गान्तरात्। मोक्षफलत्वेन चायं परमपुरुषार्थनिष्ठत्वात्सर्वरसेभ्यः प्रधानतमः। स चायमस्मदुपाध्यायभट्टतौतेन काव्यकौतुके, अस्माभिश्च तद्विवरणे बहुतरकृतनिर्णयः पूर्वपक्षसिद्धान्त इत्यलं बहुना। स्थिरीकर्तुमिति। शिष्यबुद्धावित्यर्थः। अविरोधेन प्रबन्धविषयतया सिद्धोऽप्ययं इति दर्शयति—भूरेणुदिग्धानिति। विशेषणैरदीय देहेतरत्वमसंभावनाच्चमुक्तम्। स्वदेहाना न। देहत्वाभिमानादेव तादात्म्यसंभावनानिवृत्तेरेकाश्रयत्वमपि। अन्यथा भिन्नाश्रयत्वान्को विरोधः। ननु वीर एवात्र रसो न शृङ्गारो

१. 'वदाह' ग. २. 'स चायं शान्तो रस.' ग. ३. 'निर्वहणः' ग. ४. 'प्रबन्धेऽनुदमसिद्धः' क ख. ५. 'देहेतरत्वसंभावनानिवृत्तेरेकाश्रयत्वमपि' क-ख.

इत्यादौ । अत्र हि शृङ्गारबीभत्सयोस्तदङ्गयोर्वा वीररसव्यवधानेन समावेशो न विरोधी ।

विरोधमविरोधं च सर्वत्रेत्थं निरूपयेत् ।
विशेषतस्तु शृङ्गारे सुकुमारतरो ह्यसौ ॥ २८ ॥

यथोक्तलक्षणानुसारेण विरोधाविरोधौ सर्वेषु रसेषु प्रबन्धेऽन्यत्र च निरूपयेत्सहृदयः । विशेषतस्तु शृङ्गारे । स हि रतिपरिपोषात्मकत्वाद्रतेश्च स्वल्पेनापि निमित्तेन भङ्गसंभवात्सुकुमारतरः सर्वेभ्यो रसेभ्यो मनागपि विरोधिसमावेशं न सहते ।

अवधानातिशयवान्रसे तत्रैव सत्कविः ।
भवेत्तस्मिन्प्रमादो हि झगित्येवोपलक्ष्यते ॥ २९ ॥

तत्रैव च रसे सर्वेभ्योऽपि रसेभ्यः सौकुमार्यातिशययोगिनि कविरवधानवान्प्रयत्नवान्स्यात् । तत्र हि प्रमाद्यतस्तस्य सहृदयमध्ये क्षिप्रमेवावज्ञानविषयता भवति । शृङ्गाररसो हि संसारिणां नियमेनानुभवविषयत्वात्सर्वरसेभ्यः कमनीयतया प्रधानभूतः । एवं च सति

विनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव वा ।
तद्विरुद्धरसस्पर्शस्तदङ्गानां न दुष्यति ॥ ३० ॥

न बीभत्सः । किं तु रतिजुगुप्से हि वीरं प्रति व्यभिचारीभूते । भवत्वेवम् तथापि प्रकृतोदाहरणता तावदुपपन्ना । तदाह—तदङ्गयोर्वेति । तयोरङ्गं तत्स्थायिभावादिरित्यर्थः । वीरो रस इति । 'वीरः स्वदेहान्' इत्यादिना तदीयोत्साहावगत्या कर्तृकर्मणोः समस्तवाक्यार्थानुयायितया प्रतीतिरिति । मध्यपाठाभावेऽपि सुतरां वीरस्य व्यवधायकत्वेनेति भावः । अन्यत्र चेति मुक्तकादौ । स हि शृङ्गारः सुकुमारतम इति सम्बन्धः । सुकुमारस्तावत्करुणजातीयः ततोऽपि करुणस्ततोऽपि शृङ्गार इति । एवं चेति । यतोऽसौ सर्वसंवादीत्यर्थः । तदित्थं शृङ्गारस्य विरुद्धा ये शान्तादयस्तेष्वपि तदङ्गानां शृङ्गाराङ्गाणां सम्बन्धी स्पर्शो न दुष्ट । तया भङ्ग्या रसान्तरगता अपि विभावानुभावाद्या वर्णनीया यथौ शृङ्गारोऽङ्गभावमुपागमत् । यथा ममैव स्तोत्रे—'त्वां चन्द्रचूड सहसा स्पृशन्ती प्राणेश्वरं गाढवियोगतप्ता । सा चन्द्रकान्ताकृतिपुत्रिकेव संविद्विलीयापि वि-

१. 'तम' क-ख. २. 'प्रतीति' ग. ३. 'प्रयत्न' क-ख. ४. 'भविष्यति' क-ख. ५. 'सर्वसंसारिणां' क-ख.

१. 'वीररसस्य' क-ख. २ 'देवस्तोत्रे' ग.

शृङ्गारविरुद्धरसस्पर्दाः शृङ्गाराङ्गाणां यः स न केवलमविरोधलक्षणयोगे सति न दुष्यति यावद्विनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव वा क्रियमाणो न दुष्यति। शृङ्गाररसाङ्गैरुन्मुखीकृताः सन्तो हि विनेयाः सुखं विनयोपदेशं गृह्णन्ति। सदाचारोपदेशरूपा हि नाटकादिगोष्ठी विनेयजनहितार्थमेव मुनिभिरवतारिता। किं च शृङ्गारस्य सकलजनमनोहराभिरामत्वात्तदङ्गसमावेशः काव्यशोभातिशयं पुष्यतीत्यनेनापि प्रकारेण विरोधिरसे शृङ्गाराङ्गसमावेशो न विरोधी। ततश्च।

'सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः।
किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम्॥'

इत्यादिषु नास्ति रसविरोधदोषः।

क्षीयते मे॥' इत्यत्र शान्तविभावानुभावानामपि शृङ्गारभङ्ग्या निरूपणं विनेयानुन्मुखीकर्तुं या काव्यशोभा तदर्थं नैव दुष्यतीति सम्बन्धः। वाग्रहणेन पक्षान्तरमुच्यते। तदेव व्याचष्टे—**न केवलमिति**। वाशब्दस्यैतद्व्याख्यानम्। अविरोधलक्षणं परिपोषपरिहारादिपूर्वोक्तम्। तदर्थमपि वा विरुद्धसमावेशः। न केवलं पूर्वोक्तैः प्रकारैः काव्यशोभा विनेयोन्मुखीकरणमन्तरेणास्ते। व्यवधानाव्यवधाने अपि केचिदभ्यधुर्यथान्यैर्व्याख्यायते। **सुखमिति**। रञ्जनापुरःसरमित्यर्थः। न तु काव्यं क्रीडामात्रं क्व च वेदादिगोचरा उपदेशकथा इत्याशङ्क्याह—**सदाचारेति**। **मुनिभिरिति**। भरतादिभिरित्यर्थः। एतच्च प्रभुमित्रसम्मितेभ्यः शास्त्रेतिहासेभ्यः प्रीतिपूर्वकं जायासम्मितत्वेन नाट्यकाव्यगतं व्युत्पत्तिकारित्वं पूर्वमेव निरूपितमस्माभिरिति न पुनरुक्तभयादिह लिखितम्। ननु शृङ्गाराङ्गनाभङ्ग्या यद्विभावादिनिरूपणमेतावतैव किं विनेयोन्मुखीकारः। नेतदस्ति प्रकारान्तरमिति तदाह—**किं चेति**। **शोभातिशयमिति**। अलंकारनिवेशसुषमाप्रदर्शनं पुष्यति सुन्दरीकरोतीत्यर्थः। यथोक्तम्—'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति।' **मत्ताङ्गनेति**। अत्र हि शान्तविभावे सर्वस्यानित्यत्वे वक्ष्यमाणे न कस्यचिद्विभावस्य शृङ्गारभङ्ग्या निबन्धः कृतः। किं तु सत्यमिति परहृदयानुप्रवेशेनोक्तम्। न सम्यग्नीरसवैराग्यवृत्त्यैव अर्थं प्रकटयामः अपि तु यस्य कृते सर्वमभ्यर्थ्यते तदेवेदं चलमिति। तत्र

---

१. 'मनोऽभिरामत्वात्' ग. २. 'काव्य' ग. ३. 'शृङ्गारविरोधिनि रसे' क-ग.

---

१. 'तदेतत्' क. ख. २. 'केनचित्' क. ख. ३. 'व्याख्यायते' क-ख. ४. 'उक्तिः' क-ख.

विज्ञायेत्थं रसादीनामविरोधविरोधयोः ।
विषयं सुकविः काव्यं कुर्वन्मुह्यति न क्वचित् ॥ ३१ ॥

इत्थमनेनानन्तरोक्तेन प्रकारेण रसादीनां रसभावतदाभासानां परस्परं विरोधस्याविरोधस्य च विषयं विज्ञाय सुकविः काव्यविषये प्रतिभातिशययुक्तः काव्यं कुर्वन्न क्वचिन्मुह्यति ।

एवं रसादिषु विरोधाविरोधनिरूपणस्योपयोगित्वं प्रतिपाद्य व्यञ्जकवाच्यवाचकनिरूपणस्यापि तद्विषयस्य तत्प्रतिपाद्यते—

वाच्यानां वाचकानां च यदौचित्येन योजनम् ।
रसादिविषयेणैतत्कर्म मुख्यं महाकवेः ॥ ३२ ॥

वाच्यानामितिवृत्तविशेषाणां वाचकानां च तद्विषयाणां रसादिविषयेणौचित्येन यद्योजनमेतन्महाकवेर्मुख्यं कर्म । अयमेव हि महाकवेर्मुख्यो व्यापारो यद्रसादीनेव मुख्यतया काव्यार्थीकृत्य तद्व्यक्त्यनुगुणत्वेन शब्दानामर्थानां चोपनिबन्धनम् ।

एतच्च रसादितात्पर्येण काव्यनिबन्धनं भरतादावपि सुप्रसिद्धमेवेति प्रतिपादयितुमाह—

भगवन्नापाङ्गभङ्गस्य लोलत्तारं प्रति सम्भाव्यमानविभावानुभावचर्वणाक्षम्य छोलतायामुपमानतोपि प्रियतमाकटाक्ष हि सर्वैर्याभिलषणीया इति तत्प्रतीत्या प्रवर्तमान शृङ्गारस्य प्रशान्तानुप्रवेशवत्पुनरन्तरन्तरनेन वैराग्ये पर्यवस्यति विनय । तदनद्भूतः रसस्योपाय प्रकरणस्य फलमाह—**विज्ञायेत्थमिति** । स्पष्टम् । रसादिविषयव्यञ्जकानि यानि वाच्यानि विभावादीनि वाचकानि च सुप्तिङादीनि तेषां प्रतिरूपण तस्यापि । तद्विषयस्येति रसादिविषयस्य । परिपि उपयोगित्व मुख्यमिति । 'आलोकार्थी' इत्यत्र यदुक्तं तदेवानुसन्धेयम् । महाकवेरिति सिद्धवत्सत्तानिरूपणम् । एव हि महाकविर्भवत्यन्यथा तु । **इतिवृत्तादिदोषाणामिति** । इतिवृत्तं हि प्रबन्धवाच्यं तस्य विशेषा प्रागुक्ताः विभावभावानुभावसञ्चार्यौचित्यचारुण । विधिः कथाशरीरस्य— इत्यादिना । **काव्यार्थीकृत्येति** । अन्यथा लौकिकशास्त्रीयवाक्यार्थेभ्यः कः काव्यस्य विशेष । एतच्च निर्णीतमादावेवैतत् 'काव्यस्यात्मा स एवार्थः—' इत्यत्रान्तरे । **एतच्चेति** । यदस्माभिरुक्तमित्यर्थः । भरत-

१ 'परिहार्य' ग. २. 'वाचकानां च रसादिविशेषेण' ग.

१. 'सेत्स्यमान' क-ख. २ 'प्रकारस्य' क-ख. ३ तदेवैतदुप-' क-ख.

रसाद्यनुगुणत्वेन व्यवहारोऽर्थशब्दयोः ।
औचित्यवान्यस्ता एता वृत्तयो विविधाः स्मृताः ॥ ३३

व्यवहारो हि वृत्तिरित्युच्यते । तत्र रसानुगुण औचित्यवान्वाच्य
यो व्यवहारस्ता एताः कैशिक्याद्या वृत्तयः । वाचकाश्रयाश्चोपनाग
द्याः । वृत्तयो हि रसादितात्पर्येण संनिवेशिताः कामपि नाट्यस्य का
र्ये च्छायामावहन्ति । रसादयो हि द्वयोरपि तयोर्जीवभूताः । इतिवृ
तु शरीरभूतमेव । अत्र केचिदाहुः—'गुणगुणिव्यवहारो रसादीनामि
वादिभिः सह न तु जीवशरीरव्यवहारः । रसादिमयं हि वाच्यं प्रति
सते न तु रसादिभिः पृथग्भूतम्' इति । अत्रोच्यते—यदि रसादिम
वाच्यं यथा गौरत्वमयं शरीरम् । एवं सति यथा शरीरे प्रतिभासमाने
यमेनैव गौरत्वं प्रतिभासते सर्वस्य तथा वाच्येन सहैव रसादयोऽपि
दयस्यासहृदयस्य च प्रतिभासेरन् । न चैवम् । तथा चैतत्प्रतिपादित
प्रथमोद्द्योते स्यान्मतम् । रत्नानामिव जात्यत्वं प्रतिपत्तृविशेष (तः) सं
वाच्यानां रसादिरूपत्वमिति । नैवम् । यतो यथा जात्यत्वेन प्रतिभासम

दावित्यादिमहणादलंकारशास्त्रेषु पदार्थो वृत्तय इत्युक्तं भवति । द्वयोरपि त
रिति । वृत्तिलक्षणयोर्व्यवहारयोरित्यर्थः । जीवभूता इति । 'वृत्तयः काव्य
तृकाः' इति ब्रुवाणेन मुनिना रसोचितेतिवृत्तसमाश्रयेणोपदेशेन रसस्यैव जीवित
त्वम् । भामहादिभिश्च—'स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थमुपभुञ्जते । प्रथमालीढम
पिबन्ति कटुभेषजम् ॥' इत्यादिना रसोपयोगिजीवित शब्दवृत्तिलक्षणो व्यवहार उ
शरीरभूतमिति । 'इतिवृत्तं हि नाट्यस्य शरीरं' इति मुनि । नाट्यं च रस
त्युक्तप्रायम् । गुणगुणिव्यवहार इति । अत्यन्तसंमिश्रतया प्रतिभासनाद्धर्मध
व्यवहारो युक्त । न त्विति । क्रमस्यासंवेदनादिति भाव । प्रथमेति । 'शब्द
शासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।' इत्यादिना प्रतिपादितमदः । ननु यथास्य धर्मत्वं
प्रतिभाने सत्यस्य नियमेन मार्ताद्यनैकान्तिकमेतत् । माणिक्यधर्मो हि जात्यत्वल
विशेषो न भासते स्यादिति । एतत्परिहरति—नैवमिति । एतदुक्तं भवति—
न्तोन्मिश्रस्वभावत्वे सति तद्धर्मत्वादिति विशेषणमस्माभि कृतम् । उन्मादत्वा

१. 'द्विविधा स्थिता' क-ख. २. 'वृत्तिरुच्यते' ग. ३. 'कैशिक्यादयः'
४. 'ता' क ख. ५ 'तन्नैवम्' क., 'तन्नैवम्' ख.

१. 'दिप्रभृतय' क-ख. २. 'ब्रुवते' ग. ३. 'प्रतिभासे सर्वस्य' क-
४. 'अत्यन्तोन्मिश्र' क-ख.

रसे रसस्वरूपानतिरिक्तत्वमेव तस्य लक्ष्यते तथा रसानां विभावानुभावादिरूपेभ्योऽव्यतिरिक्तत्वमेव लक्ष्यते । न चैवम् । नहि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसा इति कस्यचिदवगमः । अतएव च विभावादिप्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीत्योः कार्यकारणभावेन व्यवस्थानात्क्रमोऽवश्यंभावी । स तु लाघवान्न प्रकाश्यते 'इत्यलक्ष्यक्रमा एव सन्तो व्यङ्ग्या रसादयः' इत्युक्तम् । ननु शब्द एव प्रकरणाद्यवच्छिन्नो वाच्यव्यङ्ग्ययोः सममेव प्रतीतिमुपजनयतीति किं तत्र क्रमकल्पनया । न हि शब्दस्य वाच्यप्रतीतिपरामर्श एव व्यञ्जकत्वे निबन्धनम् । तथा हि गीतादिशब्देभ्योऽपि रसाद्यभिव्यक्तिरस्ति । न च तेषामन्तरा वाच्यपरामर्शः ।

न रूपकमालत्वस्य । अत्यन्तलीनस्वभावत्वात् । रसादीनां [illegible] मन्यमनेषु । [illegible]—अत्रोच्यत इत्यनेनेदमुच्यते—यदि [illegible] धर्मोऽपि द्वौ पक्षौ । [illegible] । न [illegible] पक्षः । [illegible] । नापि द्वितीयः । [illegible] । एवं च हेतुतद्वेऽपि पक्षे [illegible] एव । तदाह—[illegible] । एतदेव [illegible]—प्रतीति । अतएव चेति । [illegible] रसादीनां प्रतीतिः । [illegible] हेतौ [illegible] । [illegible] न तु [illegible] । [illegible] ।

अत्रापि ब्रूमः—प्रकरणाद्यवच्छेदेन व्यञ्जकत्वं शब्दानामित्यनुमत
स्माकम्। किं तु तद्व्यञ्जकत्वं तेषां कदाचित्स्वरूपविशेषनिबन्धनं क
द्वाचकशक्तिनिबन्धनम्। तत्र येषां वाचकशक्तिनिबन्धनं तेषां य
च्यप्रतीतिमन्तरेणैव स्वरूपप्रतीत्या निष्पन्नं तद्भवेत् तर्हि वाचक
क्तिनिबन्धनम्। अथ तन्निबन्धनं तन्नियमेनैव वाच्यवाचकभावप्रती
कालत्वं व्यङ्ग्यप्रतीतेः प्राप्तमेव। स तु क्रमो यदि लाघवान्न लक्ष्य
र्किं क्रियते। यदि च वाच्यप्रतीतिमन्तरेणैव प्रकरणाद्यवच्छिन्न
साध्या रसादिप्रतीतिः स्यात्तदनवधारितप्रकरणानां वाच्यवाचकभावे
यमव्युत्पन्नानां प्रतिपत्तॄणां काव्यमात्रश्रवणादेवासौ भवेत्। सहभावे
च्यप्रतीतिरनुपयोगः उपयोगे वा न सहभावः। येषामपि स्वरूपविशे

द्यते तदेतदाह—**न चेति**। तेषामिति गीतादिशब्दानाम्। आदिशब्देनास्य
रूपितशब्दादयो निर्दिष्टाः। **अनुमतमिति**। 'यत्रार्थः शब्दो वा—' इति
मेति भावः। **न तर्हीति**। तेषां गीतपदे चार्थावगमं विनैव रसावभास
त्काव्यशब्देभ्यः, न चैनमिति वाचकशक्तिरपि तयापेक्षणीया। सा च
निष्ठैवेति प्राग्वाच्ये प्रतिपत्तिरित्युपगन्तव्यम्। तदाह—**अथेति**। तेनेति
चकशक्तिः। **वाच्यवाचकभावेति**। सैव वाचकशक्तिरित्युच्यते। एतदु
यति—मा भूद्वाच्यं रसादिव्यञ्जकम्, अस्तु शब्दादेव तत्प्रतीतिस्तथापि तेन
कशक्तिस्तस्यां कर्तव्यायां सहकारितयावश्यापेक्षणीयेत्ययं वाच्यप्रतीतेः पूर्वभ
मिति। ननु गीतशब्दवदेव वाचकशक्तिरत्राप्यनुपयोगिनी। यत्तु कचिच्छ्रुतेऽपि
रसप्रतीतिर्न भवति तत्रोचितं प्रकरणावगमादि सहकारि नास्तीत्याशङ्क्याह—
चेति। प्रकरणावगमो हि क उच्यते किं वाक्यान्तरसहायत्वम्, अथ वाक्या
सम्बन्धिवाच्यम्। उभयपरिज्ञानेऽपि न भवति प्रकृतवाक्यार्थभेदेन रसोदयः।
मिति। प्रकरणमात्रमेव परेण केनचिद्यथा व्याख्यातमिति भावः। न चान्वय
वर्ती वाच्यप्रतीतिमपह्नुत्यादृष्टसद्भावाभावौ कारणत्वेनाश्रितौ मात्सर्यादधिकं
ष्णीत इत्यभिप्रायः। नन्वस्तु वाच्यप्रतीतेरुपयोगः क्रमाश्रयेण किं प्रयोजनम्, स
मात्रमेव ह्युपयोगः एकसामग्र्यधीनतालक्षण इत्याशङ्क्याह—**सहेति**। एवं
इति सज्ञाकरणमात्रं वस्तुशून्यं स्यादिति भावः। उपकारिणो हि पूर्वभावित्वेति
व्यङ्गीकृतमित्याह—**येषामिति**। त्वद्दृष्टान्तेनैव वयं वाच्यप्रतीतेरपि प्रतिपाद

१. 'कारणाद्यव' ख. २. 'विषय' क-ख. ३ 'प्रतीत्यनुनिष्पन्नं' क-ख. ४.
रावच्छिन्नमात्र' क-ख. ५. 'प्रकाराणां' क-ख.

१. 'ततश्च गीतवादे' क-ख. २. 'सैव हि वाचकशक्तिरित्युच्यते' क-ख. ३. '
यिष्यामहे' क-ख.

तिनिमित्तं व्यञ्जकत्वं यथा गीतशब्दानां तेषामपि स्वरूपप्रतीतेर्व्यङ्ग्यप्रतीतेश्च नियमभावी क्रमः । तत्र तु शब्दस्य क्रियापौर्वापर्यमनन्यसाध्यतत्फलघटनास्वाशुभाविनीषु वाच्येनाविरोधिन्यभिधेयान्तरविलक्षणे रसादौ न प्रतीयते । क्वचित्तु लक्ष्यत एव । यथानुरणनरूपव्यङ्ग्यप्रतीतिषु । तत्रापि कथमि-

---

इति भावः । ननु स चेत्क्रमः किं न लक्ष्यत इत्याशङ्क्याह—तत्र त्विति । क्रियापौर्वापर्यमित्यनेन क्रमस्य स्वरूपमाह—क्रियेति । क्रिये वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीती । यदि वाभिधाव्यापारो व्यञ्जनापरपर्यायो ध्वननव्यापारश्चेति क्रिये तयोः पौर्वापर्यं न प्रतीयते । [illegible] सर्वथैवा- [illegible] रोधिनि तु [illegible] हेतुमाह—आशुभाविनीष्विति । अनन्यसाध्यतत्फलघटनासु । घटना पूर्वं माधुर्यादिलक्षणाः प्रतिपादिता गुणनिरूपणावसरे । तासां तत्फला रसादिप्रतीतिः फलं यासाम्, तथा नान्यतदेव साध्यं यासाम् । अतोऽशेषघटनाया करुणादि प्रतीतिः साध्या । एतदुक्तं भवति—यतो गुणवति काव्ये सङ्कीर्णविषयतया संघटना प्रयुक्ता ततः क्रमो न लक्ष्यते । ननु भवत्वेवं संघटनायां स्थितिः क्रमस्तु किं न लक्ष्यते तदा आशुभाविनीषु वाच्यप्रतीतिकालप्रतीक्षणेन विनैव झटित्येव रसादीन्भावयन्ति । तदास्वादं विदधतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—संघटना व्यञ्जकत्वाच्छब्दादीनामनुपयुक्तेऽप्यर्थविज्ञाने पूर्वमेवोचिता संघटनाश्रवण एव यत आसूत्रितो रसास्वादस्तेन वाच्यप्रतीत्युत्तरकालभवेन परिस्फुटास्वादयुक्तोऽपि यथाद्युत्पन्नत्वेन भाति । अभ्यस्ते हि विषये विभावप्रतीतिक्रम इत्यमेव न लक्ष्यते । अभ्यासो ह्ययमेव यत्प्रणिधानादिनापि विनैव संस्कारबलप्रस्तावादेव प्रबुभुत्सुतया स्थापनमित्येव यत्र धूमस्याग्निसहचरितत्वे हृदयस्थितत्वायासे पक्षधर्मज्ञानमात्रमेवोपयोगि भवतीति परामर्शस्थानमाक्रमति । झटित्युत्पन्नेऽपि धूमदर्शने तथाहि विस्मृत्युपलक्षितः प्रत्यासत्तिप्रणिधानानुसरणादिप्रतीत्यन्तरानुप्रवेशविरहादाशुभाविन्यामभिप्रतीतौ क्रमो न लक्ष्यते तद्वदिहापि । यदि तु वाच्यार्थविरोधी रसो न स्यादुचिता च घटना न भवेत्तदस्त्येव क्रम इति । चन्द्रिकाकारस्तु पठितमनुपठतीति न्यायेन गजनिमीलिकया व्याचचक्षे—अस्य तस्य शब्दस्य फलं तद्धि फलं वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्यात्मकं तस्य घटना निष्पादना यतोऽनन्यसाध्या शब्दव्यापारैकजन्येति । तच्चास्मार्थमतस्य व्याख्यानेन विघटितमित्यलं पूर्ववंश्यैः सह विवादेन बहुना । यत्र तु संघटनाद्यौचित्यनाशः तत्र लक्ष्यत एवेत्याह - क्वचिदिति । तुल्य व्यङ्ग्ये [illegible] इत्याशङ्क्या-

१ व्यङ्ग्यप्रतीतेश्च ग पुस्तके नास्ति २ भवति क. ख. ३. तत्र शब्दस्य क. ख ४ वाच्याविरोधाने क. ख.

---

१ प्रियते इति 'कदा वाच्य क. ख. २ 'यथा वाच्यत क. ख. ३ भवति' क. ख. ४ अन्यत्र हि प्रथम विनाभावप्रतीति क. ख. ५ 'व्यङ्ग्यवादि' क. ख. ६ 'लक्ष्यते' क. ख.

अत्रापि ब्रूमः—प्रकरणाद्यवच्छेदेन व्यञ्जकत्वं शब्दानामित्यनुमतमेवैतदस्माकम्। किं तु तद्व्यञ्जकत्वं तेषां कदाचित्स्वरूपविशेषनिबन्धनं कदाचिद्वाचकशक्तिनिबन्धनम्। तत्र येषां वाचकशक्तिनिबन्धनं तेषां यदि वाच्यप्रतीतिमन्तरेणैव स्वरूपप्रतीत्या निष्पन्नं तद्भवेन्न तर्हि वाचकशक्तिनिबन्धनम्। अथ तन्निबन्धनं तन्नियमेनैव वाच्यवाचकभावप्रतीत्युत्तरकालत्वं व्यङ्ग्यप्रतीतेः प्राप्तमेव। स तु क्रमो यदि लाघवान्न लक्ष्यते तत्किं क्रियते। यदि च वाच्यप्रतीतिमन्तरेणैव प्रकरणाद्यवच्छिन्नशब्दमात्रसाध्या रसादिप्रतीतिः स्यात्तदनवधारितप्रकरणानां वाच्यवाचकभावे न स्वयमव्युत्पन्नानां प्रतिपत्तॄणां काव्यमात्रश्रवणादेवासौ भवेत्। सहभावे च वाच्यप्रतीतेरनुपयोगः उपयोगे वा न सहभावः। येषामपि स्वरूपविशेषप्रती-

दृश्यते तदेतदाह—**न चेति**। तेषामिति गीतादिशब्दानाम्। आदिशब्देनास्य बायविलपितशब्दादयो निर्दिष्टाः। **अनुमतमिति**। 'यत्रार्थः शब्दो वा-' इति ध्वनोक्तमेति भावः। **न तर्हीति**। तेषु गीतपदे चार्थावगमं विनैव रसावभासः स्यात्काव्यशब्देभ्यः, न चैवमिति वाचकशक्तिरपि तथापेक्षणीया। सा च वाच्यनिष्ठैवेति प्राग्वाच्ये प्रतिपत्तिरित्युपगन्तव्यम्। तदाह—**अथेति**। तदिति वाचकशक्तिः। **वाच्यवाचकभावेति**। सैव वाचकशक्तिरित्युच्यते। एतदुक्तं भवति—मा भूद्वाच्यं रसादिव्यञ्जकम्, अस्तु शब्दादेव तत्प्रतीतिस्तथापि तेन स्ववाचकशक्तिस्तस्यां कर्तव्यायां सहकारितयावश्यापेक्षणीयेत्ययं वाच्यप्रतीतेः पूर्वभावित्वमिति। ननु गीतशब्दवदेव वाचकशक्तिरियमप्यनुपयोगिनी। यत्तु कश्चिच्छ्रुतेऽपि काव्ये रसप्रतीतिर्न भवति तत्रोचित प्रकरणावगमादि सहकारी नास्तीत्याशङ्क्याह—**यदि चेति**। प्रकरणावगमो हि क उच्यते किं वाक्यान्तरसहायत्वम्, अथ वाक्यान्तरार्थसम्बन्धिवाच्यम्। उभयपक्षेऽपि न भवति प्रकृतवाक्यार्थभेदेन रसोदयः। **स्वयमिति**। प्रकरणमात्रमेव परेण केनचिदेषा व्याख्यातमिति भावः। न चान्वयव्यतिरेकवती वाच्यप्रतीतिमपह्नुवानस्तद्भावाभावौ शरणत्वेनाश्रितौ मात्सर्यादधिकं किंचिदुन्नीत इत्यभिप्रायः। नन्वस्तु वाच्यप्रतीतेरुपयोग क्रमाश्रयेण किं प्रयोजनम्, सहभावमात्रमेव ह्युपयोग एकतामभ्यधाननालक्षण इत्याशङ्क्याह—**सहेति**। एवं ह्युपयोग इति सहाकरणमात्र वस्तुशून्यं स्यादिति भावः। उपकारिणो हि पूर्वभावित्वेन स्वप्रा-प्यतां इतरदिति आह—**येषामिति**। त्वदृष्टान्तेनैव वयं वाच्यप्रतीतेरपि प्रतीतिनिष्पा-

१ 'कारणाद्य' ख. २ 'विशेष' क-ख. ३ 'प्रतीत्यनुनिष्पन्नं' क-ख. ४. 'प्रकरणाद्यवच्छिन्नमात्र' क-ख. ५. 'प्रकारणा' क-ख.

१ 'तत्र गीतवादे' क-ख. २ 'सैव हि वाचकशक्तिरित्युच्यते' क-ख. ३. 'समर्थयिष्यामहे' क-ख.

भावी क्रमः । तत्रापि विवक्षितवाच्यत्वादेव वाच्येन सह व्यङ्ग्यस्य क्रमप्रतीतिविचारो न कृतः । तस्मादभिधानाभिधेयप्रतीत्योरिव वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावान्नियमभावी क्रमः । स तूक्तयुक्त्या क्वचिल्लक्ष्यते क्वचिन्न लक्ष्यते । तदेवं व्यञ्जकमुखेन ध्वनिप्रकारेषु निरूपितेषु कश्चिद्ब्रूयात्—किमिदं व्यञ्जकत्वं नाम व्यङ्ग्यार्थप्रकाशनम् । नहि व्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यत्वं चार्थस्यापि व्यञ्जकसिद्ध्यधीनं व्यङ्ग्यत्वम् व्यङ्ग्यापेक्षया च व्यञ्जकत्वसिद्धिरित्यन्योन्यसंश्रयादव्यवस्थानम् । ननु वाच्यव्यतिरिक्तस्य व्यङ्ग्यस्य सिद्धिः प्रागेव प्रतिपादिता तत्सिद्ध्यधीना च व्यञ्जकसिद्धिरिति कः पर्यनुयोगावसरः । सत्यमेवैतत् । प्रागुक्तयुक्तिभिर्वाच्यव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः

इत्यर्थः । विचारो न कृत इति । नामधेयनिरूपणद्वारेणेति शेषः । सहभावस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वादिति भावः । एवं रसादयः कैशिक्यादीनामितिवृत्तभागरूपाणां वृत्तीनां औचित्यमुपनागरिकादीनां च सर्वेषामुभयस्यापि वृत्तिव्यवहारस्य रसादिनियन्त्रितविषयत्वादिति प्रसक्तं तत्प्रसङ्गेन रसादीनां वाच्यातिरिक्तत्वं समर्थयितुं क्रमो विचारित इत्येतदुपसंहरति—तस्मादिति । अभिधानस्य शब्दरूपस्य पूर्वं प्रतीतिस्ततोऽभिधेयस्य । यदाह तत्रभवान्—'विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते' इत्यादि । 'अतो निर्ज्ञातरूपत्वात्किमाहेत्यभिधीयते' अत्रापि चाविनाभावबलात्क्रमस्याप्यस्तत्त्वात्क्रमो न लक्ष्येतापि । उद्योतारम्भे यदुक्तं व्यञ्जकमुखेन ध्वनेः स्वरूपं प्रतिपाद्यत इति तदिदानीमुपसंहरन्व्यञ्जकभावं प्रथमोद्योते समर्थितमपि शिष्याणामेकप्रघट्टकेन हृदि निवेशयितुं पूर्वपक्षमाह—तदेवमिति । कश्चिदिति मीमांसकादिः । किमिदमिति वक्ष्यमाणचोद्यकस्याभिप्रायः । प्रागेवेति प्रथमोद्योते अभाववादनिराकरणे । अतश्च न व्यञ्जकसिद्ध्या तत्सिद्धिर्येनान्योन्याश्रयः स्यात्, अपि तु हेत्वन्तरैस्तस्य साधितत्वादिति भावः । तदाह—तत्सिद्धीति । सत्यमिति । अस्त्वयं द्वितीयोऽर्थस्तस्य यदि व्यङ्ग्य इति नाम कृतम् वाच्य इत्यपि कस्मान्न क्रियते । अवगम्यमानत्वेन हि शब्दार्थत्वं तदेव वाचकत्वम् । अभिधा हि यत्पर्यन्ता तत्रैवाभिधायकत्वमुचितम् । तत्पर्यन्तता (म)भिधानभूते तस्मिन्नर्थ इति मूर्धाभिषिक्तत्व ध्वनेर्निरूपितम् । तत्रैवाभिधाव्यापारेण भ-

---

१. 'तत्र त्वविवक्षित' क. ख. २ 'युक्ते' ग.

---

१. 'सर्वेष्वाभिधेयवृत्ति' क-ख. २ 'निर्ज्ञात' ग. ३. 'किमाहेत्यभि' क-ख. ४. 'व्यङ्ग्य इति नाकृतं वाच्यमित्यपि' ' 'भिमतस्यापि कस्मात्' ग. ५. 'यत्रो' क-ख.

ति चेदुच्यते—अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ तावदभिधेयस्य तत्सामर्थ्याक्षिप्तस्य चार्थस्याभिधेयान्तरविलक्षणतयात्यन्तविलक्षणे ये प्रतीती तयोरशक्यनिह्नवो निमित्तनिमित्तिभाव इति स्फुटमेव तत्र पौर्वापर्यम् । यथा प्रथमोद्द्योते प्रतीयमानार्थसिद्ध्यर्थमुदाहृतासु गाथासु । तथाविधे च विषये वाच्यव्यङ्ग्ययोरत्यन्तविलक्षणत्वाद्यैव एकस्य प्रतीतिः सैवेतरस्येति न शक्यते वक्तुम् । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्ये तु ध्वनौ 'गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु' इत्यादावर्थद्वयप्रतीतौ शाब्द्यामर्थद्वयस्योपमानोपमेयभावप्रतीतिरुपमावाचकपदविरहे सत्यर्थसामर्थ्यादाक्षिप्तेति । तत्रापि सुलक्ष्यमभिधेयव्यङ्ग्यालंकारप्रतीत्योः पौर्वापर्यम् ।

पदप्रकाशशब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्येऽपि ध्वनौ विशेषणपदस्योभयार्थसंबन्धयोग्यस्य योजकं पदमन्तरेण योजनमशाब्दमप्यर्थादवस्थितमित्यत्रापि पूर्ववदभिधेयतत्सामर्थ्याक्षिप्तालंकारमात्रप्रतीत्योः सुस्थितमेव पौर्वापर्यम् । आर्थ्यपि च प्रतिपत्तिस्तथाविधे विषये उभयार्थसंबन्धयोग्यशब्दसामर्थ्यप्रसवमूतेति शब्दशक्तिमूला कल्प्यते । अविवक्षितवाच्यस्य तु ध्वनेः प्रसिद्धस्वविषयवैमुख्यप्रतीतिपूर्वकमेवार्थान्तरप्रकाशनमिति नियम-

६—तत्रापीति । स्फुटमेवेति । अविवक्षितवाच्यस्य पदवाक्यप्रकाशता । तदन्यस्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य च ध्वनेः ॥' इति हि पूर्वं वर्णसंघेऽनादिकं नास्य स्फुटत्वेनोक्तमिति भावः । गाथास्विति । 'भम धम्मिअ—'इत्यादिकासु । तासु तत्रैव व्याख्याना । शाब्द्यामिति । शाब्द्यामर्थापत्तावर्थः । उपमावाचको यथेवादिः । अर्थसामर्थ्यादिति । वाक्यार्थसामर्थ्यादिति यावत् । एवं वाक्यप्रकाशमात्रशक्तिमूलं विचार्य पदप्रकाशं विचारयति—पदप्रकाशेति । विशेषणपदस्येति अत्र इत्यस्य । योजकमिति यथेवादिकम् । योजनमिति कुत इति (?) अहमिति चोभयसमानाधिकरणतया योजनम् । अभिधेये च तत्सामर्थ्याक्षिप्ते च तयोरलंकारमात्रयोः प्रतीतयोः पौर्वापर्ये क्रमः । सुस्थितं सुव्यवस्थितमित्यर्थः । मात्रपदेन रसप्रतीतिमत्राव्यवहितकर्मैवेति दर्शयति । नन्वेवमार्थे च शब्दशक्तिमूलत्वं कथमित्याशङ्क्याह—आर्थ्यपीति । अत्र विरोधः कोऽपीति भावः । एतच्च विस्तरेण पूर्वमेव निर्णीतमिति न पुनरुच्यते । स्वविषयेति । अन्यशब्दादरदन्यमुख्यादि स्वो विषयः । तत्र वैमुख्यमनादर

१ 'विलक्षणत्वे ये प्रतीती' क. ख. २. 'अपि ध्वनौ' ग-पुस्तके नास्ति. ३. 'प्रतिपत्ते' ग. ४. 'शब्दमूला' ग.

१. 'अलंकारिक' ग. २. 'योजनम्' ग. ३. 'दर्शयति' ग.

भावी क्रमः । तत्रापि विवक्षितवाच्यत्वादेव वाच्येन सह व्यङ्ग्यस्य क्रमप्रतीतिविचारो न कृतः । तस्मादभिधानाभिधेयप्रतीत्योरिव वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावान्नियमभावी क्रमः । स तूक्तयुक्त्या क्वचिल्लक्ष्यते क्वचिन्न लक्ष्यते । तदेवं व्यञ्जकमुखेन ध्वनिप्रकारेषु निरूपितेषु कश्चिद्ब्रूयात्—किमिदं व्यञ्जकत्वं नाम व्यङ्ग्यार्थप्रकाशनम् । नहि व्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यत्वं चार्थस्यापि व्यञ्जकसिद्ध्यधीनं व्यङ्ग्यत्वम् व्यङ्ग्यापेक्षया च व्यञ्जकत्वसिद्धिरित्यन्योन्यसंश्रयादव्यवस्थानम् । ननु वाच्यव्यतिरिक्तस्य व्यङ्ग्यस्य सिद्धिः प्रागेव प्रतिपादिता तत्सिद्ध्यधीना च व्यञ्जकसिद्धिरिति कः पर्यनुयोगावसरः । सत्यमेवैतत् । प्रागुक्तयुक्तिभिर्वाच्यव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः

इत्यर्थः । विचारो न कृत इति । नामधेयनिरूपणद्वारेणेति शेषः । तद्भावस्य दादितुमप्यशक्यत्वादिति भावः । एवं रसादयः कविशिक्षादीनामिति विभागस्यार्थो वृत्तीनां जीवितभुवनागरिकाद्यानां च सर्वेषामप्युभयस्यापि वृत्तिव्यवहारस्य रसादिनियन्त्रितविषयत्वादिति यत्प्रस्तुतं तत्प्रसङ्गेन रसादीनां वाच्यातिरिक्तत्वं समर्थयितुं क्रमो विचारित इत्येतदुपसंहरति—तस्मादिति । अभिधानस्य शब्दरूपस्य पूर्वं प्रतीतिस्ततोऽभिधेयस्य । यदाह तत्रभवान्—'विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते' इत्यादि । 'अतो निर्णीतरूपत्वादिदमात्थेयमभिधीयते' अत्रापि चाविनाभावबलसमयसाम्यस्तम्भास्वमो न लक्ष्येतापि । उद्योतारम्भे यदुक्तं व्यञ्जकमुखेन ध्वनेः स्वरूपं प्रतिपादनमिति तदिदानीमुपसंहरन्व्यञ्जकभावं प्रथमोद्योते समर्थितमपि शिष्याणामेकप्रघट्टकेन हृदि निवेशयितुं पूर्वपक्षमाह—तदेवमिति । कश्चिदिति मीमांसकादिः । किमिदमिति वक्ष्यमाणचोदकस्याभिप्रायः । प्रागेवेति प्रथमोद्योते अभाववादनिराकरणे । अतश्च न व्यञ्जकसिद्धा तत्सिद्धिरेनान्योन्याश्रयः, पाठेन अपि तु हेत्वन्तरेणास्य वाचिनत्वादिति भावः । तदाह—तत्सिद्धीति । पर इति । अस्त्वसौ द्वितीयोऽर्थस्तस्य यदि यस्य इति नाम कृतम् वाच्य इत्यपि कस्माच्च क्रियते । अवगम्यमानत्वेन हि शब्दार्थत्वं तदेव वाच्यत्वम् । अभिधा हि समर्पयन्ती तद्विषयभावमनुभवति । तत्स्वयं (अ)भिधानभूते तस्मिन्नर्थे इति मूर्धाभिषिक्तस्य ध्वनेर्निरूपितम् । तदेवाभिधाव्यापारेण अ-

---

१. 'तत्र त्वविवक्षित' क-ख. २ 'युक्त' ग.

---

१. 'सर्वस्याभिधेयवृत्ति' क-ख. २ 'निरूप' ग. ३. 'विषयत्वेनार्थ' क-ख. ४. 'व्यञ्जक इति शब्दं ······भिन्नमप्यनि वस्तुनः' ग. ५ 'अतो' क-ख.

सिद्धिः कृता स स्वर्यो व्यञ्जकतयैव फलाद्यपदिश्यते । यत्र च प्राधान्येनानवस्थानं तत्र वाच्यतयैवासौ व्यपदेष्टुं युक्तः । तत्परत्वाद्वाचकत्वस्य । अतश्च तत्प्रकाशिनो वाक्यस्य वाचकत्वमेव व्यापारः । किं तस्य व्यापारान्तरकल्पनया । तस्मात्तात्पर्यविषयो योऽर्थः स तावन्मुख्यतया वाच्यः । या त्वन्तरा तथाविधे विषये वाच्यान्तरप्रतीतिः सा तत्प्रतीतेरुपायमात्रं पदार्थप्रतीतिरिव वाक्यार्थप्रतीतेः । अत्रोच्यते—यत्र शब्दः स्वार्थमभिदधानोऽर्थान्तरमवगमयति तत्र यत्तस्य स्वार्थाभिधायित्वं यच्च तदर्थान्तरावगमहेतुत्वं तयोरविशेषो विशेषो वा । न तावदविशेषः । यस्मात्तौ द्वौ व्यापारौ भिन्नविषयौ भिन्नरूपौ च प्रतीयेते एव । तथाहि वाचकत्वलक्षणो व्यापारः शब्दस्य स्वार्थविषयः गमकत्वलक्षणस्त्वर्थान्तरविषयः । ततः स्वपरव्यवहारो वाच्यगम्ययोरपह्नोतुमशक्यः । एकस्य संबन्धित्वेन प्रतीतिरपरस्य संबन्धिसंबन्धित्वेन । वाच्यो ह्यर्थः साक्षाच्छब्दस्य संबन्धी तदितरस्त्वभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तः संबन्धिसंबन्धी । यदि च स्वसंबन्धित्वं साक्षात्तस्य स्यात्तदार्थान्तरव्यवहार एव न स्यात् । तस्माद्विषयभेदस्तावत्तयोर्व्यापारयोः सुप्रसिद्धः । रूपभेदोऽपि प्रसिद्ध एव । नहि यैवाभिधानशक्तिः सैवावगमनशक्तिः । अवाच-

चितुं युक्तम् । तदाह—यत्र चेति । तत्प्रकाशिन इति । [illegible] नमेति । [illegible] वैयाकरणं च पक्ष सूचयति । [illegible] हि—'[illegible] नान्तरीयकम् । [illegible] पदार्थप्रतिपादनम् ॥' इति [illegible] योऽर्थ [illegible] इति । [illegible] वाक्यार्थे । पदार्थाना तु [illegible] एव । वैयाकरणानां [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]) ।
[illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] —[illegible] इति । [illegible]

१. [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible]

कस्यापि गीतशब्दादे रसादिलक्षणार्थावगमदर्शनात् । अनभिधायकस्यापि चेष्टादेरर्थविशेषप्रकाशनप्रसिद्धेः । तथाहि 'व्रीडायोगान्नतवदनया—' इत्यादिश्लोके चेष्टाविशेषः सुकविनार्थप्रकाशनहेतुः प्रदर्शित एव । तस्माद्भिन्नविषयत्वाद्भिन्नस्वरूपत्वाच्च स्वार्थाभिधायित्वमर्थान्तरावगमहेतुत्वं च शब्दस्य यत्तयोः स्पष्ट एव भेदः । विशेषश्चेत् नहीदानीमवगमनस्याभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तस्यार्थान्तरस्य वाच्यत्वव्यपदेश्यता । शब्दव्यापारगोचरत्वं तु तस्यास्माभिरिष्यत एव । तत्तु व्यङ्ग्यत्वेनैव न वाच्यत्वेन । प्रसिद्धाभिधानान्तरसम्बन्धयोग्यत्वेन च तस्यार्थान्तरस्य प्रतीतेः । शब्दान्तरेण स्वार्थाभिधायिना यद्विषयीकरणं तत्र प्रकाशनोक्तिरेव युक्ता । न च पदार्थवाक्यार्थ-

---

ऽपि इमनु प्रतिहेतुमाह—अपाचकस्यापीति । [illegible] स्यादवाचकस्यापि [illegible] न स्यात् [illegible] । [illegible] गीतादौ शब्दे [illegible] रसादिति [illegible] । तथापि [illegible] हरि—तस्माद्भिन्नेति । न तर्हीति । [illegible] व्यापारमात्रविवक्षा । तथापि तु [illegible]—शब्दव्यापारेति । [illegible] प्रतिषिद्धेति । [illegible] यद्विषयीकरणं तत्र प्रकाशनोक्तिरेव युक्ता [illegible] युक्ता । [illegible]—स्वार्थाभिधायिनेति । [illegible]—प्रसिद्धेति । [illegible] इति । [illegible] प्रतीतेति । [illegible]

न्यायो वाच्यव्यङ्ग्ययोः। यतः पदार्थप्रतीतिरसत्यैवेति कैश्चिद्विद्वद्भिरभिहितम्। यैरप्यसत्यत्वमस्या नाभ्युपेयते तैर्वाक्यार्थपदार्थयोर्घटतदुपादानकारणन्यायोऽभ्युपगन्तव्यः। यथाहि घटे निष्पन्ने तदुपादानकारणानां न पृथगुपलम्भस्तथैव वाक्ये तदर्थे वा प्रतीते पदतदर्थानां तेषां तदा विभक्ततयोपलम्भे वाक्यार्थबुद्धिरेव दूरीभवेत्। न त्वेष वाच्यव्यङ्ग्ययोर्न्यायः। न हि व्यङ्ग्ये प्रतीयमाने वाच्यबुद्धिर्दूरीभवति। वाच्यावभासाविनाभावेन तस्य प्रकाशनात्। तस्माद्घटप्रदीपन्यायस्तयोः। यथैव हि प्रदीपद्वारेण घटप्रतीतावुत्पन्नायां न प्रदीपप्रकाशो निवर्तते तद्वद्व्यङ्ग्यप्रतीतौ वाच्यावभासः। यत्तु प्रथमोद्द्योते 'यथा पदार्थद्वारेण—' इत्याद्युक्तं तदुपायत्वसाम्यमात्रस्य विवक्षया। नन्वेवं युगपदर्थद्वययोगित्वं वाक्यस्य प्राप्तम्। तद्भावे च तस्य वाक्यतैव विघटते। तस्या ऐकार्थ्यलक्षणत्वात्। नैष दोषः। गुणप्रधानभावेन तयोर्व्यवस्थानात्। व्यङ्ग्यस्य हि क्वचित्प्राधान्यं वाच्यस्योपसर्जनभावः

तिभि०। तमेव न्यायं व्याचष्टे—**तथाहीति**। **तदुपादानकारणानामिति**। समवायिकारणानि कपालानि अनयोक्ता निरूपितानि। सौगतकापिलमते तु यदुपादातव्यघटकाले उपादानाना न सत्ता एकत्र क्षणक्षयित्वेन परत्र तिरोभूतत्वेन तथापि पृथगुक्ततया नास्त्युपलम्भ इतीयत्यंशे दृष्टान्तो दूरीभवेदिति अर्थैकत्वस्याभावादिति भावः। एवं पदार्थवाक्यार्थन्यायं तात्पर्यशक्तिसाधकं प्रकृते विषये निराकृत्याभिमता प्रकाशशक्तिं साधयितुं तदुचितं प्रदीपघटन्यायं प्रकृते योजयन्नाह—**तस्मादिति**। यतोऽमी पदार्थवाक्यार्थन्यायेनेह युक्तस्तस्मात्प्रकृतं न्याय व्याकरणपूर्वकं दार्ष्टान्तिके योजयति—**यथैव हीति**। ननु पूर्वमुक्तम्—'यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थं सप्रतीयते। वाक्यार्थपूर्विका तद्वत्प्रतिपत्तस्य वस्तुन॥' इति तत्कथं स एव न्याय इह यत्नेन निराकृत इत्याशङ्क्याह—**यत्त्विति**। **तदिति**। न तु सर्वथा साम्येनेत्यर्थः। **एवमिति**। प्रदीपघटवद्युगपदुभयावभासप्रकारेणेत्यर्थः। तस्या इति वाक्यतायाः। ऐकार्थ्यलक्षणमर्थैकत्वाद्धि वाक्यमेकमुक्त मक्रृद्गतो हि शब्दो यत्रैव समयस्मृतिं करोति स चेदनेनैवागमितं तद्विरम्य व्यापाराभावात्समयस्मरणाना बहूना युगपदयोगात्क्वोऽर्थभेदस्यावसर। पुन श्रुतस्तु स्मृतो नानाविति भाव। तयोरिति वाच्यव्यङ्ग्ययोः।

१. 'वाक्यवाक्यार्थ' क-ख. २. 'व्यङ्ग्यवाच्ययो' क-ख. ३ 'वाक्यतयैव घटते' क-ख. ४. 'स्थापनात्' क-ख. ५ 'मर्जनी' क-ख.

१. 'पृथगुपादानस्योपलम्भ' क-ख. २. 'यथाहीति' क-ख. ३. 'कथं भेदस्य' क-ख.

कचिद्वाच्यस्य प्राधान्यमपरस्य च गुणभावः । तत्र व्यङ्ग्यप्राधान्ये ध्वनिरित्युक्तमेव वाच्यप्राधान्ये तु प्रकारान्तरं निर्देक्ष्यते । तस्मात्स्थितमेतत्—व्यङ्ग्यपरत्वेऽपि काव्यस्य न व्यङ्ग्यस्याभिधेयत्वमपि तु व्यङ्ग्यत्वमेव । किं च व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येनाविवक्षायां वाच्यत्वं तावद्भवद्भिर्नाभ्युपगन्तव्यमतत्परत्वाच्छब्दस्य । तदस्ति तावद्व्यङ्ग्यः शब्दानां कश्चिद्विषय इति । यत्रापि तस्य प्राधान्यं तत्रापि किमिति तस्य स्वरूपमपह्नूयते । एवं तावद्वाचकत्वादन्यदेव व्यञ्जकत्वम् । इतश्च वाचकत्वाद्व्यञ्जकत्वस्यान्यत्वं यद्वाचकत्वं शब्दैकाश्रयमितरत्तु शब्दाश्रयमर्थाश्रयं च । शब्दार्थयोर्द्वयोरपि व्यञ्जकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । गुणवृत्तिस्तूपचारेण लक्षणया चोभयाश्रयापि भवति । किंतु ततोऽपि व्यञ्जकत्वं स्वरूपतो विषयतश्च भिद्यते । रूपभेदस्तावदयम्—यदमुख्यतया व्यापारो गुणवृत्तिः प्रसिद्धा । व्यञ्जकत्वं तु मुख्यत-

---

तत्रेति । उभयोः प्रकारयोर्मध्याद्यदा प्रथमः प्रकार इत्यर्थः । प्रकारान्तरमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यपरिगृहितम् । व्यङ्ग्यत्वमेवेति प्रकाशत्वमेवेत्यर्थः । ननु यत्परः स शब्दार्थ इति व्यङ्ग्यस्याप्राधान्ये वाच्यत्वमेव न्याय्यम्, तस्य प्राधान्ये किं युक्तं व्यङ्ग्यत्वमिति चेदियदो नः पक्षः । एतदाह—किं चेति । ननु प्राधान्ये मा भूद्व्यङ्ग्यत्वमित्याशङ्क्याह—यत्रापीति । अर्थान्तरत्वं संबन्धिसंबन्धत्वमनुपयुक्तं समयत्वमिति व्यङ्ग्यतायां निबन्धनम्, तच्च प्राधान्येऽपि विद्यत इति स्वरूपमहेयमेवेति भावः । एतदुपसंहरति—एवमिति । विषयभेदेन स्वरूपभेदेन चेत्यर्थः । तावदिति वक्तव्यान्तरमनुगृह्णाति । तदेवाह—इतश्चेति । अनेन सामग्रीभेदात्कारणभेदोऽप्यस्तीति दर्शयति । एतच्च तत्र ध्वनिलक्षणे 'यत्रार्थः शब्दो वा—' इति वाग्रहणेन, 'व्यङ्क्तः' इति द्विवचनेन च व्याख्यातैरस्माभिः प्रथमोद्द्योत एव दर्शितमिति पुनर्न विस्तार्यते । एवं विषयभेदेन स्वरूपभेदात्कारणभेदाच्च वाचकत्वान्मुख्यात्प्रकाशत्वस्य भेदं प्रतिपाद्योभयाश्रयत्वाविशेषात्तर्हि व्यञ्जकत्वगौणत्वयोः को भेद इत्याशङ्क्याऽमुख्यादपि प्रतिपादयितुमाह—गुणवृत्तिरिति । उभयाश्रयापीति शब्दा(र्थौ)श्रया । उपचारलक्षणयोः प्रथमोद्द्योत एव विभज्य निर्णीतं स्वरूपमिति न पुनर्लिख्यते । मुख्यतयेति । अस्खलद्गतित्वेनेत्यर्थः ।

---

१ 'गुणीभाव' क-ख. २ 'वाच्यस्य' ग. ३ 'एतस्य' क-ख. ४ 'अपह्नूयते' ग. ५. 'व्यञ्जकत्वमाभान्यत्वं' क-ख.

---

१. 'तदप्राधान्ये' क. २ 'विवर्ध्यते' क-ख ३ 'भेदमर्थान्तरविप्रतिपत्तिः' ग. ४ 'स्वरूपमिति' ग.

यैव शब्दस्य व्यापारः । न ह्यर्थव्यञ्जकत्वप्रतीतिर्या तस्या अमुख्यत्वं मनागपि लक्ष्यते । अयं चान्यः स्वरूपभेदः—यद्गुणवृत्तिरमुख्यत्वेन व्यवहितं वाचकत्वमेवोच्यते । व्यञ्जकत्वं तु वाचकादत्यन्तं विभिन्नमेव । एतच्च प्रतिपादितम् । अयं चापरो रूपभेदो यद्गुणवृत्तौ यदार्थोऽर्थान्तरमुपलक्षयति तदोपलक्षणीयार्थात्मना परिणत एवासौ संपद्यते । यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । व्यञ्जकत्वमार्गे तु यदार्थोऽर्थान्तरं द्योतयति तदा स्वरूपं प्रकाशयन्नेवासावन्यस्य प्रकाशकः प्रतीयते प्रदीपवत् । यथा—'लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती' इत्यादौ । यदि च यत्रातिरस्कृतस्वप्रतीतिरर्थोऽर्थान्तरं लक्षयति तत्र लक्षणाव्यवहारः क्रियते । तदेवं सति लक्षणैव मुख्यः शब्दव्यापार इति प्राप्तम् । यस्मात्प्रायेण वाक्यानां वाच्यव्यतिरिक्ततात्पर्यविषयार्थावभासित्वम् । ननु त्वत्पक्षेऽपि यदार्थो व्यङ्ग्यत्रयं प्रकाशयति तदा शब्दस्य कीदृशो व्यापारः । उच्यते—प्रकरणाद्यवच्छिन्नशब्दवशेनैवार्थस्य तथाविधं व्यञ्जकत्वमिति शब्दस्य तत्रोपयोगः कथमपह्नूयते । विषयभेदोऽपि गुणवृत्तिव्यञ्जकत्वयोः स्पष्ट एव । यतो व्यञ्जकत्वस्य रसादयोऽलंकारविशेषा व्यङ्ग्यरूपावच्छिन्नं वस्तु चेति त्रयं विषयः । 'अस्मान्नतिर मम-

व्यङ्ग्यत्रयमिति । [illegible] । वाचकत्वमेवेति । [illegible] इति [illegible] । प्रतिपादितमिति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]—उच्यत इति । [illegible] (१४) [illegible] [illegible] [illegible]—विषयभेदोऽपीति । [illegible] [illegible]—व्यङ्ग्यरूपावच्छिन्नमिति । [illegible] [illegible] । [illegible]

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible] ४. [illegible] ५. [illegible] ६. [illegible]

१. [illegible] २. [illegible]

अनुपयोगित्वं पृथगवभासित्वं चेति भवत् । अत्र रसादिप्रतीतिर्गुणवृत्ति-रिति न केनचिदुच्यते न च शक्यते वक्तुम् । व्यङ्ग्यालंकारप्रतीतिरपि । तथैव वस्तु चारुत्वप्रतीतये स्वशब्दानभिधेयत्वेन यत्प्रतिपादयितुमिष्यते तद्व्यङ्ग्यम् । तच्च न सर्वं गुणवृत्तेर्विषयः । प्रसिद्ध्यनुरोधाभ्यामपि गौणानां शब्दानां प्रयोगदर्शनात् । तथोक्तं प्राक् । यदपि च विषयस्तदपि च व्य-ङ्ग्यांशानुप्रवेशेन । तस्माद्गुणवृत्तेरपि व्यञ्जकत्वस्यात्यन्तविलक्षणत्वम् । वाचकत्वगुणवृत्तिविलक्षणस्यापि च तस्य तदुभयाश्रयत्वेन व्यवस्थानम् । व्यञ्जकत्वं हि क्वचिद्वाचकत्वाश्रयेण व्यवतिष्ठते । यथा विवक्षितान्यपर-वाच्ये ध्वनौ । क्वचित्तु गुणवृत्त्याश्रयेण यथा अविवक्षितवाच्ये ध्वनौ । तदुभयाश्रयत्वप्रतिपादनायैव च ध्वनेः प्रथमतरं द्वौ प्रभेदावुपन्यस्तौ । तदुभयाश्रितत्वाच्च तदेकरूपत्वं तस्य न शक्यते वक्तुम् । यस्मात्र तद्वाच-कत्वैकरूपमेव । क्वचिल्लक्षणाश्रयेण वृत्तेः । न च लक्षणैकरूपमेवान्यत्र वाचकत्वाश्रयेण व्यवस्थानात् । न चोभयधर्मत्वेनैव तदेकैकरूपं न भवति ।

आह—तथेति । न च शक्यत इति । [illegible] हि पूर्वमेवोक्तम् । तथैवेति । न तत्र गुणवृत्तिर्मुख्यार्थे । वस्तु चारुत्वं विशेषणं कृतं तदाह—चारुत्वप्रतीतये इति । न सर्वमिति । [illegible] भवति । यथा— '[illegible]' [illegible] इति [illegible] । यथा—'[illegible] विशि-[illegible] । [illegible] यदपि चेति । गुणवृत्तेरिति [illegible] वाचकाद्गुणवृत्तेश्च [illegible] वाचकत्वेति । [illegible] । [illegible] । [illegible] —[illegible] इति । [illegible] सुवर्णि— न चेति । [illegible] हेतु । [illegible] प्रकाश

१ '[illegible]' [illegible] । [illegible]

२ [illegible]

यावद्वाचकत्वलक्षणादिरूपरहितशब्दधर्मत्वेनापि । तथाहि गीतध्वनीनामपि व्यञ्जकत्वमस्ति रसादिविषयम् । न च तेषां वाचकत्वं लक्षणा वा कथंचिल्लक्ष्यते । शब्दादन्यत्रापि च विषये व्यञ्जकत्वस्यापि दर्शनाद्वाचकत्वादिशब्दधर्मप्रकारत्वमयुक्तं वक्तुम् । यदि वाचकत्वलक्षणादीनां शब्दप्रकाराणां प्रसिद्धप्रकारविलक्षणत्वेऽपि व्यञ्जकत्वं प्रकारत्वेन परिकल्प्यते तच्छब्दस्यैव प्रकारत्वेन कस्मान्न परिकल्प्यते । तदेवं शाब्दे व्यवहारे त्रयः प्रकाराः—वाचकत्वं गुणवृत्तिर्व्यञ्जकत्वं च । तत्र व्यञ्जकत्वे यदा व्यङ्ग्यप्राधान्यं तदा ध्वनिस्तस्य चाविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्वौ प्रभेदावनुक्रान्तौ प्रथमतरं तौ सविस्तरं निर्णीतौ ।

अन्यो ब्रूयात्—ननु विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ गुणवृत्तिता नास्तीति यदुच्यते तदयुक्तम् । यस्माद्वाच्यवाचकप्रतीतिपूर्विका यत्रार्थान्तरप्रतिपत्तिस्तत्र कथं गुणवृत्तिव्यवहारः । नहि गुणवृत्तौ यदा निमित्तेन केनचि-

यति—तेषामिति । गीतादिशब्दानाम् । (द्वे वन्तरमपि सूचयति—) शब्दादन्यत्रेति । वाचकत्वगौणत्वाभ्यामन्यद्व्यञ्जकत्वं शब्दादन्यत्रापि वर्तमानत्वात्प्रमेयत्वादिवदिति हेतुः सूचितः । नन्वन्यत्रावाचके यद्व्यञ्जकं तद्भवतु वाचकत्वादेर्विलक्षणं व्यञ्जकत्वं [illegible] विलक्षणमेवास्त्विति [illegible]—यदीति । आदिशब्देन गौणं गृह्यते । शब्दस्यैवेति । व्यञ्जकत्वं वाचकत्वमिति हि पर्यायो कल्प्येते तर्हि व्यञ्जकत्वं शब्द इत्यादि पर्यायता कस्मान्न गृह्यते इच्छाया अव्याहतत्वात् । व्यञ्जकस्य तु विशिष्टं रूपं तद्विषयान्तरे कथं [illegible] । एवं हि पर्वतगतो धूमोऽनग्निजोऽपि स्यादिति भावः । अनुमीयमानेषु [illegible]—तदेवमिति । व्यवहारग्रहणेन [illegible] । ननु वाचकत्व[illegible] इति न हेतुद्वयं । यदुक्तं तदवि[illegible]—अन्य इति । अन्यो ब्रूयादिति । [illegible]

1. [illegible] 2. [illegible]

द्विषयान्तरे शब्द आरोप्यते अत्यन्ततिरस्कृतस्वार्थः यथा 'अग्निर्माणवकः' इत्यादौ, यदा वा स्वार्थमंशेनापरित्यजंस्तत्सम्बन्धद्वारेण विषयान्तरमाक्रामति यथा—'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ तदाविवक्षितवाच्यत्वमुपपद्यते । अत एव च विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ वाच्यवाचकयोर्द्वयोरपि स्वरूपप्रतीतिरर्थावगमनं च दृश्यत इति व्यञ्जकत्वव्यवहारो युक्त्यनुरोधी । स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परावभासको व्यञ्जक इत्युच्यते । तथाविधे विषये वाचकत्वस्यैव व्यञ्जकत्वमिति गुणवृत्तिव्यवहारो नियमेनैव न शक्यते वक्तुम् । अविवक्षितवाच्यस्तु ध्वनिर्गुणवृत्तेः कथं भिद्यते । तस्य प्रभेदद्वये गुणवृत्तिप्रभेदद्वयरूपता लक्ष्यत एव । यतोऽयमपि न दोषः । यस्मादविवक्षितवाच्यो ध्वनिर्गुणवृत्तिमार्गाश्रयोऽपि भवति न तु गुणवृत्तिरूप एव । गुणवृत्तिर्हि व्यञ्जकत्वशून्यापि दृश्यते । व्यञ्जकत्वं च यथोक्तचारुत्वहेतुं व्यङ्ग्यं विना न व्यवतिष्ठते । गुणवृत्तिस्तु वाच्यधर्माश्रयेणैव व्यङ्ग्यमा-

भेदद्वयेन च दीपनमविवक्षितवाच्ये भेदद्वयमस्तीति सूचयति । अत एवात्यन्ततिरस्कृत [illegible] विषयान्तरमाक्रामती(क्राम)ति चैतन्नेन क्रमेण तदेव भेदद्वयं दर्शयति—अत एव चेति । [illegible] इत्यर्थः । युक्ति [illegible] —स्वरूपमिति । [illegible] इति प्रदीपादिरिन्द्र- [illegible] —अविवक्षितेति । [illegible] । तस्येति । [illegible] अयमपीति । [illegible] —गुणवृत्तिरिति । [illegible] ध्वनेः [illegible] फल [illegible] व्यञ्जकत्वं चेति । वाच्यधर्मेति । [illegible]

१ [illegible] क. ख. २ '[illegible] [illegible]' क. ख. [illegible] क. ख. [illegible] क. ख.

१ [illegible] क. ख. २ [illegible] क. ख. ३. [illegible] क. ख. ४ [illegible]

त्राश्रयेण चाभेदोपचाररूपा संभवति । यथा तीक्ष्णत्वादग्निर्माणवकः । आह्लादकत्वाच्चन्द्र एवास्या मुखमित्यादौ । यथा च 'प्रिये[1] जने नास्ति पुनरुक्तम्' इत्यादौ । यापि लक्षणरूपा गुणवृत्तिः साप्युपलक्षणीयार्थसंबन्धमात्राश्रयेण चारुरूपव्यङ्ग्यप्रतीतिं विनापि संभवत्येव । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ विषये । यत्र तु सा चारुरूपव्यङ्ग्यप्रतीतिहेतुस्तत्रापि व्यञ्जकत्वानुप्रवेशेनैव वाचकत्ववत् । असंभविना चार्थेन यत्र व्यवहारः यथा 'सुवर्णपुष्पां पृथिवीं' इत्यादौ तत्र चारुरूपव्यङ्ग्यप्रतीतिरेव प्रयोजिकेति तथाविधेऽपि विषये गुणवृत्तौ सत्यामपि ध्वनिव्यवहार एव युक्त्यनुरोधी । तस्माद्विवक्षितवाच्ये ध्वनौ द्वयोरपि प्रभेदयोर्व्यञ्जकत्वविशेषाविशिष्टा गुणवृत्तिर्न तु तदेकरूपा सहृदयहृदयाह्लादिनी प्रतीयमाना । प-

व्यापारस्याश्रयेण तदुपबृंहणायेत्यर्थः । गुणा(गौणलाक्षणिका)[illegible] दन एव पर्यवसानादिति भावः । तत्र गौणमोदाहरणमाह—यथेति । द्वितीयप्रकारं व्यञ्जकत्वस्य निदर्शयितुमुपक्रमते—यापीति । चारुरूपं विश्रान्तिस्थानं तदभावे स व्यञ्जकत्वव्यापारो नैवोन्मीलतीति । प्रयोजनस्य वाच्यस्य एव विश्रान्ते । [illegible] ननु यत्र व्यङ्ग्येऽर्थे विश्रान्तिस्तत्र किं कर्तव्यमित्याशङ्क्य—यत्र त्विति । [illegible] व्यञ्जनव्यापारः परिस्फुट एवेत्यर्थः । [illegible]—व्यञ्जक(वाचक)त्ववदिति । [illegible] 'सुवर्ण-पुष्पां पृथिवीं' [illegible] —असंभविनेति । प्रयोजिकेति । [illegible] तस्मादविति । [illegible] सहृदयेति । [illegible] प्रतीयमानेति । [illegible]

१. [illegible] ग. २. [illegible] क. ख. ३. [illegible] क. ख. ४. [illegible] क. ख. ५. [illegible] क. ख. ६. [illegible] ग.

तीतिहेतुत्वाद्विषयान्तरे तद्रूपशून्यायाश्च दर्शनात्। एतच्च सर्वं प्राक्सूचितमपि स्फुटतरप्रतीतये पुनरुक्तम्।

अपि च व्यञ्जकत्वलक्षणो यः शब्दार्थयोर्धर्मः स प्रसिद्धसंबन्धानुरोधीति न कस्यचिद्विमतिविषयतामर्हति। शब्दार्थयोर्हि प्रसिद्धो यः संबन्धो वाच्यवाचकभावाख्यस्तमनुरुन्धान एव व्यञ्जकत्वलक्षणो व्यापारः सामग्र्यन्तरसंबन्धादौपाधिकः प्रवर्तते। अत एव वाचकत्वात्तस्य विशेषः। वाचकत्वं हि शब्दविशेषस्य नियत आत्मा संबन्धी। व्युत्पत्तिकालादारभ्य तदविनाभावेन तस्य प्रसिद्धत्वात्। स त्वनियतः। औपाधिकत्वात्। प्रकरणाद्यवच्छेदेन तस्य प्रतीतेरितरथा त्वप्रतीतेः। ननु यद्यनियतस्तत्किं तस्य स्वरूपपरीक्षया। नैष दोषः। यतः शब्दात्मनि तस्यानियतत्वं न तु स्वे विषये व्यङ्ग्यलक्षणे। लिङ्गत्वन्यायश्चास्य व्यञ्जकभावस्य लक्ष्यते। तथाहि लिङ्गत्वमाश्रयेषु नियतावभासम् इच्छाधीनत्वात्स्वविषयाव्यभिचारि च तथैवेदं यथा दर्शितं व्यञ्जकत्वम्। शब्दात्मनि नियतत्वादेव च तस्य

यति। अविवक्षितवाच्ये व्यञ्जकत्वं गुणवृत्ते [illegible] पृथक्वाच्यप्रतीतिहेतुत्वात्। विवक्षितवाच्य-[illegible] [illegible]। नहि गुणवृत्तेर्वाच्यप्रतीतिहेतुत्वमस्तीति दर्शयति—विषयान्तर इति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —अपि चेति। औपाधिक इति। [illegible] [illegible] अत एवेति। [illegible] [illegible] दर्शयति—प्रकरणादीति। किं तस्येति। [illegible] [illegible] शब्दात्मनीति। [illegible] आश्रयेष्विति। [illegible] [illegible] इच्छाधीनत्वादिति। [illegible] [illegible] स्वविषयेति। [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ख. ग.

वाचकत्वप्रकारता न शक्या कल्पयितुम् । यदि हि वाचकत्वप्रकारता तस्य भवेत्तच्छब्दात्मनि नियततापि स्याद्वाचकत्ववत् । स च तथाविधं औपाधिको धर्मः शब्दानामौत्पत्तिकशब्दार्थसंबन्धवादिना वाक्यतत्त्वविदा पौरुषेयापौरुषेययोर्वाक्ययोर्विशेषमभिदधता नियमेनाभ्युपगन्तव्यः । तदनभ्युपगमे हि तस्य शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वे सत्यप्यपौरुषेयपौरुषेययोर्वाक्ययोरर्थप्रतिपादने निर्विशेषत्वं स्यात् । तदभ्युपगमे तु पौरुषेयाणां वाक्यानां पुरुषेच्छानुविधानसमारोपितौपाधिकव्यापारान्तराणां सत्यपि स्वाभिधेयसंबन्धापरित्यागे मिथ्यार्थतापि भवेत् । दृश्यते हि भावानामपरित्यक्तस्वस्वभावानामपि सामग्र्यन्तरसंपातसंपादितौपाधिकव्यापारान्तराणां विरुद्धक्रियत्वम् । तथा हि हिममयूखप्रभृतीनां निर्वापितसकलजीवलोकं शीतलत्वमुद्वहतामेव प्रियाविरहदहनदह्यमानमानसैर्जनैरालोक्यमानानां सतां संतापकारित्वं प्रसिद्धमेव । तस्मात्पौरुषेयाणां वाक्यानां सत्यपि नैसर्गिकेऽर्थसंबन्धे मिथ्यार्थत्वं समर्थयितुमिच्छता वाचकत्वव्यतिरिक्तं किंचिद्रूपमौपाधिकं व्यक्तमेवाभिधानीयम् । तच्च व्यञ्जकत्वादृते नान्यत् । व्यङ्ग्यप्रकाशनं हि व्यञ्जकत्वम् । पौरुषेयाणि च वाक्यानि प्राधान्येन पुरुषाभिप्रायमेव प्रकाशयन्ति स च व्यङ्ग्य एव न त्वभिधेयः । तेन सहाभिधानस्य वा-

वह्न्यादौ न व्यभिचरति । न कस्यचिद्विमतिमेतीति यदुक्तं स्फुटयति—स चेति । व्यञ्जकत्वलक्षण इत्यर्थः । औत्पत्तिकेति । जन्मना द्वितीयो भावविकारः सत्तात्मनः सामीप्याल्लक्ष्यते । विपरीतलक्षणानो वा उत्पत्ति [illegible] वा औत्पत्तिकशब्दो नित्यपर्यायः । तेन नित्ययोः शब्दार्थयोः शक्तिलक्षणं संबन्धमिच्छति जैमिनेयस्तेनेत्यर्थः । निर्विशेषत्वमिति । ननु च पुरुषदोषानुप्रवेशस्याकिंचित्करत्वाभिधानं पौरुषेयेषु वाक्येषु पदप्रामाण्यान्न भिद्येत । प्रतिपत्तुरेव हि यदि तथा प्रतिपत्तिर्नार्हि वाक्यस्य न कश्चिदपराध इति कथमप्रामाण्यम् । अपौरुषेये हि वाक्ये प्रतिपत्ति(तृ)दौरात्म्यात्तथा स्यात् । ननु धर्मान्तराभ्युपगमेऽपि कथं मिथ्यार्थता । नहि प्रकाशकत्वलक्षणं स्वधर्मं जहाति शब्द इत्याशङ्क्याह—दृश्यत इति । प्राधान्येनेति । यदाह—एवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्यय न त्वेवमर्थ इति । तथा प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते । ननु [illegible] इत्यनेन पुरुषाभिप्रायानुप्रवेशादेवाह्रुत्यमवाक्यादौ मिथ्यार्थत्वमुक्तम् । तेन

१. 'वाचकत्वाप्रकारता' ग. २. 'सोपनोपाधिव्यापार' ग.

१. 'वस्तूत्पत्ति [illegible] वा' क., 'पर उत्पत्तिकशब्दो' ग. २. 'पौरुष' क.-ग. ३. 'प्रमाणान्तं' क., 'प्रामाण्यं' ग. ४ 'अहृत्यांगवाक्यादौ' क. ग.

व्यङ्ग्यवाचकशब्दसम्बन्धानपायात्। तन्नानेन न्यायेन सर्वेषामेवालौकिकानां वाक्यानां ध्वनिव्यवहारः प्रसक्तः। सर्वेषामप्यनेन न्यायेन व्यञ्जकत्वात्। सत्यमेतत्। किं तु वक्त्रभिप्रायप्रकाशनेन यदि व्यञ्जकत्वं तत्सर्वेषामेव लौकिकानां वाक्यानामविशिष्टम्। तत्तु वाचकत्वान्न भिद्यते व्यङ्ग्यं हि तत्र नान्तरीयकतया व्यवस्थितम्। न तु विवक्षितत्वेन व्यङ्ग्यस्य व्यवस्थितिः। तद्व्यञ्जकत्वं ध्वनिव्यवहारस्य प्रयोजकम्। यत्त्वभिप्रायविशेषरूपं व्यङ्ग्यं शब्दार्थाभ्यां प्रकाशते तद्भवति विवक्षितं तात्पर्येण प्रकाश्यमानं सत्। किं तु तदेव केवलमपरिमितविषयस्य ध्वनिव्यवहारस्य न प्रयोजकम्। अव्यापकत्वात्। तथा दर्शितभेदत्रयरूपं तात्पर्येण द्योत्यमानमभिप्रायरूपमनभिप्रायरूपं च सर्वमेव ध्वनिव्यवहारस्य प्रयोजकमिति यथोक्तव्यञ्जकत्वविशेषे ध्वनिलक्षणे नातिव्याप्तिर्न चाव्याप्तिः। तस्माद्वाक्यतत्त्वविदां मते न तावद्व्यञ्जकत्वलक्षणः शाब्दो व्यापारः (न) विरोधी प्रत्युतानुगुण एव लक्ष्यते। परिनिश्चितनिरपभ्रंशशब्दब्रह्मणां विपश्चितां मतमाश्रित्यैव प्रवृत्तोऽयं ध्वनिव्यवहार इति तैः सह किं विरोधाविरोधौ चिन्त्येते।

सत्यमिति। [illegible] भावः। नान्तरीयकतयेति। [illegible] विवक्षितत्वेनेति। [illegible] [illegible] परिनिश्चितेति। [illegible]

[illegible]

कृत्रिमशब्दार्थसंबन्धवादिनां तु युक्तिविदामनुभवसिद्ध एवायं व्यञ्जकभावः शब्दानामर्थान्तराणामिव निर्विरोधश्चेति न प्रतिक्षेप्यपदवीमवतरति । वाचकत्वे हि तार्किकाणां विमतिविषयः प्रवर्तन्ताम् किमिदं स्वाभाविकं शब्दानामाहोस्वित्सामयिकमित्याद्याः । व्यञ्जकत्वे तु तत्पृष्ठभाविनि भावान्तरसाधारणे लोकप्रसिद्ध एवानुगम्यमाने को विमतीनामवसरः । अलौकिके ह्यर्थे तार्किकाणामभिनिवेशाः प्रवर्तन्ते न तु लौकिके । न हि नीलमधुरादिष्वशेषलोकेन्द्रियगोचरे बाधारहिते तत्त्वे परस्परं विप्रतिपन्ना दृश्यन्ते । नहि बाधारहितं नीलं नीलमिति ब्रुवन्नपरेण प्रतिषिध्यते नैतन्नीलं पीतमेतदिति । तथैव व्यञ्जकत्वं वाचकानां शब्दानामवाचकानां च गीतध्वनीनामशब्दरूपाणां च चेष्टादीनां यत्सर्वेषामनुभवसिद्धं तत्केनाभिश्रूयते(पह्नूयते ?) । अशब्दमर्थं रमणीयं हि सूचयन्तो व्याहारास्तथा

ञ्जकत्वयोः । अविवादपदे तु तैरपि व्यापारान्तरमभ्युपगतमेव । एतच्च प्रथमोद्द्योते विस्तरेण निरूपितम् । एवं वाक्यविदां पदविदां चाविमतिविषयत्वं प्रदर्श्य प्रमाणतत्त्वविदां तार्किकाणामपि न युक्तात्र विमतिरिति दर्शयितुमाह—कृत्रिमेति । कृत्रिमः संकेतमात्रस्वभावः परिकल्पितः शब्दार्थयोः संबन्ध इति ये वदन्ति नैयायिकसौगतादयः । यथोक्तम्—न सामयिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्येति तथा शब्दार्थसंकेतितं प्राहुरिति । अर्थान्तराणामिति दीपादीनाम् । नन्वनुभवेन द्विचन्द्राद्यपि सिद्धं तच्च विमतिपदमित्याशङ्क्याह—निर्विरोधश्चेति । अविद्यमानो विरोधो यस्य विरोधो बाधकात्मको द्वितीयेन ज्ञानेन यस्य । तेनानुभवसिद्धश्चाबाधितश्चेत्यर्थः । अनुभवसिद्धं च न प्रतिक्षेप्यं यथा वाचकत्वम् । ननु तत्राप्येषा विमतिः । नैतत् । नहि वाचकत्वे सा विमतिः, अपि तु वाचकत्वस्य नैसर्गिकत्वकृत्रिमत्वादौ । तदाह—वाचकत्वे हीति । नन्वेवं व्यञ्जकत्वस्यापि धर्मान्तरमुखेन विप्रतिपत्तिविषयतापि स्यादित्याशङ्क्याह—व्यञ्जकत्वे त्विति । भावान्तरेति । अक्षिनिकोचादेः सांकेतिकत्वं चक्षुरादेस्तथायोग्यतेति दृष्टा कामम्स्तु संशयः शब्दस्याभिधेयप्रकाशने व्यञ्जकत्वे तु यादृगेकरूपं भावान्तरेषु तादृगेव प्रकृतेऽपीति निश्चितकरूपे कः संशयस्यावकाश इत्यर्थः । नैतन्नीलमिति नीले हि न विप्रतिपत्तिः । अपि तु प्राधानिकमिदं पारमाणवमिदं ज्ञानमात्रमिदमतितुच्छमिति तत्स्वरूपे लौ... विप्रतिपत्तय । वाचकानामिति । ध्वन्युदाहरणेष्विति भावः । अशा...ति । अभिधाव्यापारेणास्पृष्टमित्यर्थः । रमणीयमिति । यद्गोप्यमानतयैव सु-

'हि' ग. २. 'निवेशा प्रवर्तन्ते' ग. ३. 'दूयते' ग. ४. 'व्यवहारास्तथा व्यवहारेषु' क-ख.

१. 'शब्द· संकेतिनाना' क-ख. २. 'न च विमत्यास्पदं' क-ख. ३. 'वा बो-' क-ख. ४. 'च प्रक्षेप्यं' क-ख. ५. 'कस्यानादियोग्यतेति' क-ख.

व्यापारनिबन्धाश्च विदग्धपरिषत्सु विविधा विभाव्यन्ते । तानुपहास्यतामात्मनः परिहरन्कथमभिसंदधीत[1] सचेताः (ब्रूयात्) अस्त्यभिसंधानावसरे[2] व्यञ्जकत्वं शब्दानां गमकत्वं तच्च लिङ्गत्वमतश्च व्यङ्ग्यप्रतीतिर्लिङ्गिप्रतीतिरेवेति लिङ्गलिङ्गिभाव एव तेषां व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो[3] नापरः कश्चित् । अतश्चैतदवश्यमेव बोद्धव्यम् । यस्माद्वक्त्रभिप्रायापेक्षया व्यञ्जकत्वमिदानीमेव त्वया प्रतिपादितम् । वक्त्रभिप्रायश्चानुमेयरूप एव । नन्वेवमपि[4] यदि नाम स्यात्तत्किं नश्छिन्नम् । वाचकत्वगुणवृत्तिव्यतिरिक्तो व्यञ्जकत्वलक्षणः[5] शब्दव्यापारोऽस्तीत्यस्माभिरभ्युपगतम् । तस्य चैवमपि न काचित्क्षतिः । तद्धि व्यञ्जकत्वं लिङ्गत्वमस्तु अन्यद्वा । सर्वथा प्रसिद्धशाब्दप्रकारविलक्षणत्वं शब्दव्यापारविषयत्वं च तस्यास्तीति नास्त्येवावयोर्विवादः । न पुनरयं परमार्थो यद्व्यञ्जकत्वं लिङ्गत्वमेव सर्वत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिश्च लिङ्गिप्रतीतिरेवेति । यदपि स्वपक्षसिद्धयेऽस्मदुक्तमनूदितं त्वया वक्त्रभिप्रायस्य व्यङ्ग्यत्वेनाभ्युपगमात्तत्प्रकाशने शब्दानां लिङ्गत्वमेवेति तदेतद्यथास्माभिरभिहितं तद्विभज्य प्रतिपाद्यते श्रूयताम्—द्विविधो विषयः शब्दानाम्—अनुमेयः

न्द्रीभवतीत्यनेन ध्वन्यमानतायामसाधारणप्रतीतिलाभः प्रयोजनमुक्तम् । विदग्धाः प्रसिद्धाः । तानिति व्यवहारान् । सचेता अभिसंदधीत । नाद्रियेतेत्यर्थः । लक्षणे लक्षणादेशः । आत्मनः कर्मभूतस्य योपहसनीयता तस्याः परिहारेणोपलक्षितास्तु परिजिहीर्षुरित्यर्थः । अस्तीति । व्यञ्जकत्वं नामाङ्गने तत्त्वव्यतिरिक्तं न भवति । अपि तु लिङ्गलिङ्गिभाव एवायम् । इदानीमेवेति । जैमिनीयमतोपक्षेपे । यदि नाम स्यादिति । प्रतिपादितमभ्युपगमेऽपि स्वपक्षक्षतिर्न कियतीति दर्शयति—शब्देति । शब्दस्य व्यापारः अभिधेयविषयः शब्दव्यापारविषयः । अन्ये तु शब्दस्य यो व्यापारस्तस्य विषयो विशेष इत्याहुः । न पुनरिति । प्रदीपालोकादौ लिङ्गलिङ्गिभावे सत्यपि········व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽस्तीति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्य लिङ्गलिङ्गिभावो व्यापक इति कथं तादात्म्यम् । विषय इति । शब्द उच्चरिते यावति प्रतिपत्तिव्यापारविषय इत्युक्तः । तत्र शब्दप्रयुयुक्षा अर्थप्रतिपिपादयिषा च तदुभयमपि विवक्षानुमेया तावत् । वस्तु प्रतिपिपाद-

---

१. 'इति संदधीत' ग. २ 'अभिधान' ग. ३ 'अपि तु पर' क-ख. ४. 'अञ्जोप्यते । नन्वेवमपि' ग. ५ 'व्यञ्जकत्व' ख.

---

१. 'प्रयुक्तप्रतिपिपाद' ग.

प्रतिपाद्यश्च । तत्रानुमेयो विवक्षालक्षणः । विवक्षा च शब्दस्वरूपप्रकाशनेच्छा शब्देनार्थप्रकाशनेच्छा चेति द्विप्रकारा । तत्राद्या न शाब्दव्यवहाराङ्गम् । सा हि प्राणित्वमात्रप्रतिपत्तिफला । द्वितीया तु शब्दविशेषावधारणावसितव्यवहितापि शब्दकारणव्यवहारनिबन्धनम् । ते तु द्वे अप्यनुमेयो विषयः शब्दानाम् । प्रतिपाद्यस्तु प्रयोक्तुरर्थप्रतिपादनसमीहाविषयीकृतोऽर्थः । स च द्विविधः वाच्यो व्यङ्ग्यश्च । प्रयोक्ता हि कदाचित्स्वशब्देनार्थं प्रकाशयितुं समीहते कदाचित्स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रयोजनापेक्षया कयाचित् । स तु द्विविधोऽपि प्रतिपाद्यो विषयः शब्दानां न लिङ्गितया स्वरूपेण प्रकाशते अपि तु कृत्रिमेणाकृत्रिमेण वा संबन्धान्तरेण । विवक्षाविषयत्वं हि तस्यार्थस्य शब्दैर्लिङ्गतया प्रतीयते न तु स्वरूपम् । यदि हि लिङ्गितया तत्र शब्दानां व्यवहारः स्यात्तच्छब्दार्थे सम्यङ् मिथ्यात्वादि विवादा एव न प्रवर्तेरन् । धूमादिलिङ्गानुमितानुमेयान्तरवत् । व्यङ्ग्यश्चार्थो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्ततया वाच्यवच्छब्दस्य संबन्धी भवत्येव । साक्षादसाक्षाद्भावो हि संबन्धस्याप्रयोजकः । वाच्यवाचकभावाश्रयत्वं च व्यञ्जकत्वस्य प्रागेव दर्शितम् । तस्माद्वक्त्रभिप्रायरूपव्यङ्ग्ये लिङ्गतया शब्दानां व्यापारः । तद्विषयीकृते तु प्रतिपाद्यतया । प्रतीयमाने तस्मिन्नभिप्रायरूपे च वाचकत्वेनैव व्यापारः संबन्धान्तरेण वा । न तावद्वाचकत्वेन । यथोक्तं प्राक् । संबन्धान्तरेण व्यञ्जकत्वमेव । न च व्यञ्जकत्वं

[illegible] शब्द कारणं यत्र विवक्षितं न स्वरूपमनुमेयम् । तद्विषया हि प्रतिपत्तिः [illegible] अनुमीयते । न च तत्र शब्दस्य [illegible] लिङ्गत्वेनैव [illegible] [illegible] अपि [illegible] संकेतग्रहणादिना । तत्र । तत्र शब्दो लिङ्ग[illegible] [illegible] द्वितीयया व्यञ्जनाव्यापारम् । तं[illegible] तत्रेत्यादिना । कयाचिदिति । [illegible] । शब्दार्थं इति । अनुमानं हि [illegible] भाव । औपाधि-

१. '[illegible]' क-ख. २ '[illegible]' क, ग. ३. 'शब्दार्थ' ग. ४. 'व्यापार' क-ख. ५ '[illegible]' क, ख. ६ 'स्व एव व्यङ्ग्यो' क-ग. ७. '[illegible] वा' क-ख.

१. 'विवक्षा' क-ख. २. 'वाचकत्वेनैव' ख; 'वाचकत्वेन' ग. ३. 'स्वरूपादिना' क, ग.

लिङ्गत्वरूपेणैव । आलोकादिष्वन्यथा दृष्टत्वात् । तस्मात्प्रतिपाद्यो विषयः शब्दानां न लिङ्गित्वेन संबन्धी वाच्यवत् । यो हि लिङ्गित्वेन [1]संबन्धी यथा दर्शितो विषयः [2]स न वाच्यत्वेन प्रतीयते अपि त्वौपाधिकत्वेन । प्रतिपाद्यस्य च विषयस्य लिङ्गित्वे तद्विषयाणां विप्रतिपत्तीनां लौकिकानां लौकिकैरेव क्रियमाणानामभावः प्रसज्येतेति एतच्चोक्तमेव । यथा च वाच्यविषये प्रमाणान्तरानु[3]गमेन सम्यक्त्वप्रतीतौ क्वचित्क्रियमाणायां तस्य प्रमाणान्तरविषयत्वे सत्यपि न शब्दव्यापारविषयताहानिस्तद्वद्व्यङ्ग्यस्यापि । [4]काव्यविषये च [5]व्यङ्ग्यप्रतीतीनां [6]सत्यासत्यनिरूपणस्याप्रयोजकत्वमेवेति तत्र प्रमाणान्तरव्यापारपरीक्षोपहासायैव संपद्यते । तस्माल्लिङ्गिप्रतीतिरेव सर्वत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति न [7]शक्यते वक्तुम् । यत्त्वनुमेयरूपं व्यङ्ग्यविषयं शब्दानां व्यञ्जकत्वं तद्ध्वनिव्यवहारस्याप्रयोजकम् । अपि तु व्यञ्जकत्वल-

---

त्वयेनेति । वक्त्रिच्छा हि वाच्यादेरर्थस्य विशेषणत्वेन भाति । प्रतिपाद्यस्येति । [illegible] । लिङ्गित्व इति । अनुमेयत्व इत्यर्थः । लौकिकैरेवेति । इच्छायां लोको न विप्रतिपद्यतेऽर्थे तु विप्रतिपत्तिमानेव । ननु यदा व्यङ्ग्योऽर्थः प्रतिपन्नस्तदा सत्यत्वनिश्चयोऽस्यानुमानादेव क्रियत इति पुनरप्यनुमेय एवासौ । नैतत् । वाच्यस्यापि हि[1] सत्यत्वनिश्चयोऽनुमानादेव । यदाहुः—'आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानता' इति । न चैतावता वाच्यस्य प्रतीतिरानुमानिकी किं तु तदनन्तरं ततोऽधिकस्य सत्यत्वस्य तत्प्रत्ययेऽपि भविष्यति । एतदाह—**यथा चेत्यादिना** । एतच्चाभ्युपगम्योक्तं न त्वनेन प्रयोजनमिति[2] । **काव्यविषये चेति** । **अप्रयोजकमिति** । नहि तेषां वाक्यानामग्निष्टोमादिवाक्यवत्सत्यार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवर्तकत्वाय प्रामाण्यमन्विष्यते । प्रतीतिमात्रपर्यवसायित्वात् । प्रतीतेरेव चालौकिकचमत्काररूपाया व्युत्पत्त्यङ्गत्वात् । एतच्चोक्तं वितत्य प्राक् । **उपहासायैवेति** । नायं सहृदयः केवलं शुष्कतर्कोपक्रमकर्कशहृदयः प्रतीतिं परामृष्टुं नालमित्येष उपहासः । नन्वेवं तर्हि मा भूद्यत्र यत्र व्यञ्जकता तत्र तत्रानुमानत्वम्, यत्र यत्रानुमानत्वं तत्र तत्र व्यञ्जकत्वमिति कथमपह्नूयत इत्याशङ्क्याह—**यत्त्वनुमेयेति** । तद्व्यञ्जकं न ध्वनिलक्षणम् । अभिप्रायव्यतिरिक्तविषयव्यापाराद्ध्वनिरिति भावः । नन्वभिप्रायविषये यद्यपि [illegible] तथेव प्रयोजनं ध्वनिव्यवहारस्य तत्किमर्थं तत्पूर्वमुपक्षिप्तमित्याशङ्क्याह—**अपि त्विति** । एतदेव संक्षिप्य निरूपयति—

---

१. 'तेषां संबन्धी' क-ख. २ 'अर्थो' ग. ३ 'गमनेन' क-ख. ४ 'कार्य' ग. ५ 'वाच्यव्यङ्ग्य' क-ख. ६ 'सत्यत्वासत्यत्वनिरूपणाप्रयोजक' ग. ७. 'शक्यं' क-ख.

१. 'हीयस्य सत्यनिश्चयो' ग. २. 'इत्याह—' क-ख.

क्षणः शब्दानां व्यापार औत्पत्तिकशब्दार्थसंबन्धवादिनाप्यभ्युपगन्तव्य इति प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तम्। तद्धि व्यञ्जकत्वं कदाचिल्लिङ्गत्वेन कदाचिद्रूपान्तरेण शब्दानां वाचकानामवाचकानां च सर्ववादिभिरप्रतिक्षेप्यमित्ययमस्माभिर्यत्न आरब्धः। तदेवं गुणवृत्तिवाचकत्वादिभ्यः शब्दप्रकारेभ्यो नियमेनैव तावद्विलक्षणं व्यञ्जकत्वम्। तदन्तःपातित्वेनापि तस्य न महादभिधीयमानमेतद्विशेषस्य ध्वनेर्यत्प्रकाशनं विप्रतिपत्तिनिरासाय सहृदयव्युत्पत्तये वा तत्क्रियमाणमनतिसंधेयमेव। न हि सामान्यमात्रलक्षणेनोपयोगिविशेषलक्षणानां प्रतिक्षेपः शक्यः कर्तुम्। एवं हि सति सत्तामात्रलक्षणे कृते सकलसद्वस्तुलक्षणानां पौनरुक्त्यप्रसङ्गः। तदेवम्—

विमतिविषयो य आसीन्मनीषिणां सततमविदितसतत्त्वः।
ध्वनिसंज्ञितः प्रकारः काव्यस्य व्यञ्जितः सोऽयम्॥ ३४॥

तेऽन्नीति। यत्र हि क्वचिदनुमानेनाभिप्रायादौ क्वचित्प्रत्यक्षेण दीपालोकादौ क्वचित्कारणेन गीतध्वन्यादौ क्वचिदभिधया विवक्षितान्यपरवाच्यादौ क्वचिद्गुणवृत्त्या विवक्षितवाच्येऽनुगृह्यमाणं व्यञ्जकत्वं दृष्टं तत एव तेभ्यः सर्वेभ्यो विलक्षणमस्य रूपं (न) सिध्यति। तदाह—रूपान्तरेणेति। ननु प्रसिद्धस्य किमर्थं रूपसंकोचः क्रियते। अभिधाव्यापारगुणवृत्त्यादेस्तस्यैव सामग्र्यन्तरोपनिपाताद्यद्विशिष्टं रूपं तदेव व्यञ्जकमुच्यतामित्याशङ्क्याह—तदन्तरिति। (तदन्तःपातित्वेऽपीति) न वयं संज्ञाविशेषाभिधेयेत्स्याम इति भावः। विप्रतिपत्तिसाद्दग्विशेषो नास्तीति। व्युत्पत्तिः संशयाज्ञाननिरासः। न हीति। गुणवृत्तिवाचकादयः सामान्यलक्षणम् उपयोगिषु विशेषेषु यानि लक्षणानि तेषाम्। उपयोगपदेन काकदन्तादीनां व्युदासः। एवं हीति। सामान्यत्रिपदार्थसङ्केतितसत्तेत्यनेनैव द्रव्यगुणकर्मणां लक्षितत्वात्स्मृतिस्मृत्यायुर्वेदधनुर्वेदप्रभृतीनां सकललोकयात्रोपयोगिनामनारम्भः स्यादिति भावः। विमतिविषयत्वे हेतुरविदितमतत्त्व इति। अत एवावमर्शनादत्र न कस्यचिद्विमतिरेतस्मात्क्षणात्प्रभृतीति प्रतिपादयितुमासीदित्युक्तम्। एवं यत्किंचिद्ध्वनेरात्मीयरूपं भेदोपभेदसहितं यच्च व्यञ्जकभेदमुखेन रूपं तत्सर्वं प्रतिपाद्य प्राणभूतं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावमेकप्रघट्टकेन शिष्यबुद्धौ विनिवेशयितुं व्यञ्जकवादस्थानं रचितमिति ध्वनिं प्रति यद्वक्तव्यं तदुक्तमेव। अधुना तु गुणीभूतोऽप्ययं व्यङ्ग्यः कविवाचः पवित्रयतीत्यमुना द्वारेण

१. 'पातित्वेऽपि तस्य महादभिधेयमानं तद्विशेषस्य ध्वने' क-ख. २. 'अभिसंधेयमेव' क-ख. ३. 'अभिप्रायविषय' क. ख.

१. 'तदपीति' ग. २. 'क्वचिदभिधेयादौ क्वचिद्विवक्षितान्य' क-ख. ३. 'व्यञ्जकत्वं' क-ख. ४. 'ज्ञान' क. ख. ५ 'अत एवाधुनात्र' क. ख. ६. 'शिष्यबुद्धिषु निवे' क-ख.

प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते ।
यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत् ॥ ३५ ॥

व्यङ्ग्योऽर्थो ललनालावण्यप्रख्यो यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्युक्तम् । तस्यैव तु गुणीभावेन वाच्यचारुत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यङ्ग्यो नाम काव्यप्रभेदः प्रकल्प्यते । तत्र वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यस्य तिरस्कृतवाच्येभ्यः शब्देभ्यः प्रतीयमानस्य कदाचिद्वाच्यरूपवाक्यार्थापेक्षया गुणीभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यता । यथा—

'लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥'

अतिरस्कृतवाच्येभ्योऽपि शब्देभ्यः प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यस्य कदाचिद्वाच्यप्राधान्येन चारुत्वापेक्षया गुणीभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यता । यथो-

तमेवावसरं सङ्गतिमुखेन—प्रकार इति । व्यङ्ग्येनान्वयो वाच्यस्यैव चारुत्वम् । प्रतिपादित इति । 'प्रतीयमानं पुनरन्यदेव' इत्यत्रोक्तमिति । [illegible] इत्य-न्तरे वाच्यं च वस्त्वादित्रयं तत्र वस्तुनो व्यङ्ग्यस्य ये भेदा [illegible] गुणभावं दर्शयति—तत्रेति । एतदुदाहरति—यथेति । [illegible] । अत्र सिन्धुशब्देन परिपूर्णता उत्पलशब्देन कटाक्षच्छटा शशिशब्देन वदनं द्विरदकुम्भतटीशब्देन स्तनयुगलं कदलिकाण्डशब्देनोरुयुगलं मृणालदण्डशब्देन दोर्युगमिति ध्वन्यते । [illegible] [illegible] । न च [illegible] विशेष 'अपरैव हि केयम्' [illegible] । [illegible]

१ [illegible] ग. २ [illegible]

१. [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible]

क्षणः शब्दानां व्यापार औत्पत्तिकशब्दार्थसंबन्धवादिनाप्यभ्युपगन्तव्य इति प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तम्। तद्धि व्यञ्जकत्वं कदाचिल्लिङ्गत्वेन कदाचिद्रूपान्तरेण शब्दानां वाचकानामवाचकानां च सर्ववादिभिरप्रतिक्षेप्यमित्ययमस्माभिर्यत्न आरब्धः। तदेवं गुणवृत्तिवाचकत्वादिभ्यः शब्दप्रकारेभ्यो नियमेनैव तावद्विलक्षणं व्यञ्जकत्वम्। तदन्तःपातित्वेनापि तस्य न ग्रहादभिधीयमानमेतद्विशेष्यस्य ध्वनेर्यत्प्रकाशनं विप्रतिपत्तिनिरासाय सहृदयव्युत्पत्तये वा तत्क्रियमाणमनतिसंधेयमेव। न हि सामान्यमात्रलक्षणेनोपयोगिविशेषलक्षणानां प्रतिक्षेपः शक्यः कर्तुम्। एवं हि सति सत्तामात्रलक्षणे कृते सकलसद्वस्तुलक्षणानां पौनरुक्त्यप्रसङ्गः। तदेवम्—

विमतिविषयो य आसीन्मनीषिणां सततमविदितसतत्त्वः।
ध्वनिसंज्ञितः प्रकारः काव्यस्य व्यञ्जितः सोऽयम्॥ ३४॥

तद्धीति। यत्र हि कचिदनुमानेनाभिप्रायादौ कचित्प्रत्यक्षेण दीपालोकादौ कचित्कारणेन गीतध्वन्यादौ कचिदभिधया विवक्षितान्यपरवाच्यादौ कचिद्गुणवृत्त्या विवक्षितवाच्येऽनुगृह्यमाणं व्यञ्जकत्वं दृष्टं तत एव तेभ्यः सर्वेभ्यो विलक्षणमस्य रूपं (न) सिध्यति। तदाह—**रूपान्तरेणेति**। ननु प्रतिद्वस्य किमर्थं रूपसङ्कोचः क्रियते। अभिधाव्यापारगुणवृत्त्यादेस्तस्यैव सामग्र्यन्तरोपनिपातायद्विशिष्टं रूपं तदेव व्यञ्जकमुच्यतामित्याशङ्क्याह—**तदन्तरिति**। (तदन्तःपातित्वेऽपीति) न वयं सर्वाविशेषाभिधेत्स्याम इति भावः। विप्रतिपत्तिस्तावद्विशेषो नास्तीति। व्युत्पत्तिः संशयाज्ञाननिरासः। **न हीति**। गुणवृत्तिवाचकशब्दयः सामान्यलक्षणम् उपयोगिषु विशेषेषु यानि लक्षणानि तेषाम्। उपव्युदास। **एवं हीति**। सामान्यात्रिपदार्थसङ्केतितसत्तेत्यने- लक्षितत्वाच्छ्रुतिस्मृत्यायुर्वेदधनुर्वेदप्रभृतीनां सकललोकयात्रोपयोगिस्यादिति भावः। विमतिविषयत्वे हेतुरविदितसतत्त्व इति। अत एवावमतोक्यविद्भिरतिरेनस्मात्क्षणान्प्रभृतीति प्रतिपादयितुमासीदित्युक्तम्। एवं यन्निभेदोपभेदसाहित्यं यच्च व्यञ्जकभेदमुखेन रूपं तत्सर्वं प्रतिपाद्य प्राणभूतं व्य- [illegible] शिष्यबुद्धौ निवेशयितुं व्यञ्जकत्वादस्थानं रचितमिति ध्वनिं प्रति तदुक्तमेव। अधुना तु गुणीभूतोऽप्ययं व्यङ्ग्य कविवाच पवित्रयतीत्यमुना द्वारेण

'पातित्वेऽपि तस्य ग्रहादभिधीयमानं तद्विशेषस्य ध्वने' क-ख. २. 'अभिसंधेय-
३. 'अभिप्रायविषय' क. ख.

'तदपीति' ग. २. 'कचिदभिधेयादौ कचिद्विवक्षितान्य' क-ख. ३. 'व्यञ्जकत्वं' ४. 'ज्ञान' क. ख. ५ 'अत एवानुमान' क. ख. ६. 'शिष्यबुद्धिषु निवे' क-ख-

प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते ।
यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत् ॥ ३५ ॥

व्यङ्ग्योऽर्थो ललनालावण्यप्रख्यो यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्युक्तम् । तस्यैव तु गुणीभावेन वाच्यचारुत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यङ्ग्यो नाम काव्यप्रभेदः प्रकल्प्यते । तत्र वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यस्य तिरस्कृतवाच्येभ्य शब्देभ्यः प्रतीयमानस्य कदाचिद्वाच्यरूपवाक्यार्थापेक्षया गुणीभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यता । यथा—

'लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥'

अतिरस्कृतवाच्येभ्योऽपि शब्देभ्यः प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यस्य कदाचिद्वाच्यप्राधान्येन चारुत्वापेक्षया गुणीभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यता । यथो-

तस्यैवाप्यन्य प्रभेदमितुमाह—प्रकार इति। अन्यशब्देनान्वयो वाच्यस्योपकार इत्यर्थः। प्रतिपादित इति। प्रतीयमान पुनरन्यदेव इत्यत्रोपक्रमिति। 'यत्रार्थः शब्दो वा' इत्यत्रा- [illegible]

क्षणः शब्दानां व्यापार औत्पत्तिकशब्दार्थसंबन्धवादिनाप्यभ्युपगन्तव्य इति प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तम्। तद्धि व्यञ्जकत्वं कदाचिल्लिङ्गत्वेन कदाचिद्रूपान्तरेण शब्दानां वाचकानामवाचकानां च सर्ववादिभिरप्रतिक्षेप्यमित्ययमस्माभिर्यत्न आरब्धः। तदेवं गुणवृत्तिवाचकत्वादिभ्यः शब्दप्रकारेभ्यो नियमेनैव तावद्विलक्षणं व्यञ्जकत्वम्। तदन्तःपातित्वेनापि तस्य न प्रहादमभिधीयमानमेतद्विशेषस्य ध्वनेर्यत्प्रकाशनं विप्रतिपत्तिनिरासाय सहृदयव्युत्पत्तये वा तत्क्रियमाणमनतिसंधेयमेव। न हि सामान्यमात्रलक्षणेनोपयोगिविशेषलक्षणानां प्रतिक्षेपः शक्यः कर्तुम्। एवं हि सति सत्तामात्रलक्षणे कृते सकलसद्वस्तुलक्षणानां पौनरुक्त्यप्रसङ्गः। तदेवम्—

विमतिविषयो य आसीन्मनीषिणां सततमविदितसतत्त्वः।
ध्वनिसंज्ञितः प्रकारः काव्यस्य व्यञ्जितः सोऽयम्॥ ३४॥

तद्धीति। यत्र हि क्वचिदनुमानेनाभिप्रायादौ क्वचित्प्रत्यक्षेण दीपालोकादौ क्वचित्कारणेन गीतध्वन्यादौ क्वचिदभिधया विवक्षितान्यपरवाच्यादौ क्वचिद्गुणवृत्त्या विवक्षितवाच्येऽनुगृह्यमाणं व्यञ्जकत्वं दृष्टं तत एव तेभ्यः सर्वेभ्यो विलक्षणमस्य रूपं (न) सिध्यति। तदाह—रूपान्तरेणेति। ननु प्रसिद्धस्य किमर्थं रूपसंकोचः क्रियते। अभिधाव्यापारगुणवृत्त्यादेस्तस्यैव सामग्र्यन्तरोपनिपातावद्विशिष्टं रूपं तदेव व्यञ्जकमुच्यतामित्याशङ्क्याह—तदन्तरिति। (तदन्तःपातित्वेऽपीति) न तत्र मुख्यविशेषाभिप्रेत्याम इति भावः। विप्रतिपत्तिस्तावद्विशेषो नास्तीति। व्युत्पत्तिः सन्ताप्रज्ञाननिरासः। न हीति। गुणवृत्तिवाचकादयः सामान्यलक्षणम् उपयोगिषु विशेषेषु यानि लक्षणानि तेषाम्। उपयोगपदेन काकदन्तादीनां व्युदासः। एवं हीति। सामान्यविपदार्थसङ्केतितसत्तैक्यनैव द्रव्यगुणकर्मणां लक्षितत्वाच्छ्रुतिस्मृत्यायुर्वेदधनुर्वेदप्रभृतीनां सकललोकयात्रोपयोगिनामनारम्भः स्यादिति भावः। विमतिविषयत्वे हेतुरविदितसतत्त्व इति। अत एवावमर्शनादत्र न कस्यचिद्विमतिरेतस्माल्लक्षणात्प्रभृतीनि प्रतिपादयितुमासीदित्युक्तम्। एवं यत्किंचिद्ध्वनेरात्मीयरूपं भेदोपभेदसहितं यच्च व्यञ्जकभेदमुखेन रूपं तत्सर्वं प्रतिपाद्य प्राणभूतं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावमेव प्रघट्टकेन शिष्यबुद्धौ विनिवेशयितुं व्यञ्जकवादस्थानं रचितमिति ध्वनिं प्रति यद्वक्तव्यं तदुक्तमेव। अधुना तु गुणीभूतोऽप्ययं व्यञ्जकः कविवाचः परिस्फुरतीत्यमुना द्वारेण

१. 'पातित्वेऽपि तस्य प्रहादभिधेयमानं तद्विशेषस्य ध्वनेः' क-ख. २. 'अभिसंधेयमेव' क-ख. ३. 'अभिप्रायविषय' क-ख.

१. 'तदपीति' ग. २. 'क्वचिदभिधेयादौ क्वचिद्विवक्षितान्य' क-ख. ३. 'व्यञ्जकत्वं' क-ख. ४. 'ज्ञान' क-ख. ५. 'अत एवाधुनात्र' क-ख. ६. 'शिष्यबुद्धिषु निवे' क-ख.

किन्तु गुरावचाः काव्यबन्धप्रस्तावेषु सर्वेष्वेवायं प्रकारो गुणीभूतव्यङ्ग्यो नाम योजनीयः । यथा—

> 'लच्छी दुहिदा जामाउओ हरी तंस घरिणिआ गङ्गा ।
> अमिअमिअङ्का अ सुआ अहो कुडुम्बं महोअहिणो ॥'

> वाच्यालंकारवर्गोऽयं व्यङ्ग्यांशानुगमे सति ।
> प्रायेणैव परां छायां बिभ्रल्लक्ष्ये निरीक्ष्यते ॥ ३७ ॥

वाच्यालंकारवर्गोऽयं व्यङ्ग्यांशस्यालंकारस्य वस्तुमात्रस्य वा यथायोगमनुगमे सति च्छायातिशयं बिभ्रल्लक्षणकारैरेकदेशेन दर्शितः । स तु तथारूपः प्रायेण सर्व एव परीक्ष्यमाणो लक्ष्ये निरीक्ष्यते । तथा हि दीपकसमासोक्त्यादिवदन्येऽप्यलंकाराः प्रायेण व्यङ्ग्यालंकारान्तरवस्त्वन्तरसंस्पर्शिनो दृश्यन्ते । यतः प्रथमं तावदतिशयोक्तिगर्भता सर्वालंकारेषु शक्यक्रिया । कृतैव च सा महाकविभिः कामपि काव्यच्छविं पुष्यति । कथं ह्यतिशययोगिता स्वविषयौचित्येन क्रियमाणा सती काव्ये नोत्कर्षमावहेत् । भामहेनाप्यतिशयोक्तिलक्षणे यदुक्तम्—

न रस्याभिमिति दर्शयति—वाच्येति । अंशत्वं गुणत्वमत्र । एकदेशेनेति । एकदेशविवर्तिरूपकमनेन दर्शितम् । एकदेशविवर्तिरूपके 'राजहंसैरवीज्यन्त शरदैव सरोनृपाः' इत्यत्र [illegible] प्रतीयमानं [illegible] तावद्गुणा द्वारेण [illegible] [illegible]

१. [illegible]

१. [illegible]

दाहरणम् 'अनुरागवती संध्या' इत्येवमादि। तथैव चायमुक्त्या प्रकाशी- कृतत्वेन गुणभावः। यथोदाहृतम्—'भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी' इत्यादि। रसादि- रूपव्यङ्ग्यस्य गुणीभावे रसवदलंकारो दर्शितः। तेन च तेषामधिकारि- कवाक्यापेक्षया गुणीभावो विवाहप्रवृत्तभृत्यानुयायिराजवत्। अत्र चालंका- रस्य गुणीभावे दीपकादिर्विषयः। तथा—

प्रसन्नगम्भीरपदाः काव्यबन्धाः सुखावहाः।
ये च तेषु प्रकारोऽयमेव योज्यः सुमेधसा॥ ३६॥

ये चैते परिमितस्वरूपा अपि प्रकाशमानास्तथा रमणीयाः सन्तो निर्वे-

---

दीशत्वदोर्निर्वेषमुच्छितिहि गङ्गया। तथापि योऽन्यप्रकारेणैव योजना। यदि वा नदीर्न- निधौ अनारतमेवगुणवर्णविषया। तथैषा तावद्व्रतसमयमुखेनैवति व्यापारानुगता व्यङ्ग्यस्य। **उदाहृतमिति**। एतच प्रथमोद्द्योत एव निर्णीतम्। अनुरागशब्दस्य चाभिलाषे तदुप- चारलक्षणया लावण्यशब्दस्य दीप्तिरिवाभिप्रायेणात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वमुक्तम्। तथै- वेति वस्तुमात्रस्य। **रसादीति**। आदिशब्देन भावादयः। रसवच्छब्देन प्रेयस्विप्रमृतयोऽलं- कारा उपलक्षिताः। नन्वत्यर्थं प्रधानभूतस्य रसादेः कथं गुणीभावः, गुणीभावे वा कथम- चारुत्वं न स्यादित्याशङ्क्य प्रत्युत सुन्दरता भवतीति प्रसिद्धदृष्टान्तमुखेन दर्शयति—**तत्र चेति**। रसवदाद्यलंकारविषये। एवं वस्तुनो रसादेश्च गुणीभावं प्रदर्श्यालंकारात्मनोऽपि तृतीयस्य व्यङ्ग्यप्रकारस्य तं दर्शयति—**व्यङ्ग्यालंकारस्येति**। उपमादेः। एवं प्र- कारत्रयस्यापि गुणीभाव ... बहुतरलक्ष्यव्यापकतामेवेति दर्शयितुमाह—**तथेति**। प्रसन्नानि प्रसादगुणयोगाद्गम्भीराणि च व्यङ्ग्यार्थापेक्षत्वात्पदानि येषु। सुखावहा इति चारु- त्वहेतु। तत्रायमेव प्रकार इति भावः। **सुमेधसेति**। यस्त्वेतं प्रकारं तत्र योजयितुं न शक्तः स परमल्पकसहृदयभावनामुकुलितलोचनोऽत्रोपहसनीयः स्यादिति भावः। लक्ष्मी सकलजनाभिलाषभूमिर्दुहिता। जामाता हरिः। यः समस्तभोगापवर्गदानप्रततो- द्यमी। तथा गृहिणी गङ्गा। यस्याः समभिलषणीये सर्वस्मिन्वस्तुन्यनपहत उपायभावः। अमृतमृगाङ्कौ च सुतौ। अमृतमिह वारुणी। तेन गङ्गास्नानहरिचरणाराधनामृतपानसतल- क्ष्मीया लक्ष्म्याश्चन्द्रोदयपानगोष्ठ्युपभोगलक्षणं मुख्यं फलमिति त्रैलोक्यसारभूतता प्रती- यमाना सती अहो कुटुम्बं महोदधेरित्यहोशब्दाच्च गुणीभावमभ्येतीति एवं निरलंकारेऽप्युत्तान- तया तुच्छतयैव भासमानममुनान्तःसारेण काव्यं पवित्रीकृतमित्युक्तत्वालंकारस्याप्यनेनैव

---

१ 'रसवदलंकारविषयं प्राक्प्रदर्शितं' क-ख. २. 'तत्र च रसानामाधि' क-ख. ३. 'प्रकाशमानवितनार्थं' क-ख.

---

१. क-ख-पुस्तकयो 'अलंकारात्मनो' इत्यारभ्य 'गुणीभावं' ... इत्यन्तं पाठ- त्रुटितः। २ 'अनुभवति' क-ख. ३ 'निरलंकारे' क-ख.

क्तिनां सुलावद्दाः काव्यबन्धास्तेषु सर्वेष्वेवायं प्रकारो गुणीभूतव्यङ्ग्यो नाम योजनीयः । यथा—

'लच्छी दुहिदा जामाउओ हरी तंस घरिणिआ गङ्गा ।
आमिअनिअङ्का अ सुआ अहो कुडुम्बं महोअहिणो ॥'

वाच्यालंकारवर्गोऽयं व्यङ्ग्यांशानुगमे सति ।
प्रायेणैव परां छायां बिभ्रल्लक्ष्ये निरीक्ष्यते ॥ ३७ ॥

वाच्यालंकारवर्गोऽयं व्यङ्ग्यांशस्यालंकारस्य वस्तुमात्रस्य यथायोगमनुगमे सति च्छायातिशयं बिभ्रल्लक्षणकारैरेकदेशेन दर्शितः । स तु तथारूपः प्रायेण सर्व एव परीक्ष्यमाणो लक्ष्ये निरीक्ष्यते । तथा हि दीपकसमासोक्त्यादिवदन्येऽप्यलंकाराः प्रायेण व्यङ्ग्यालंकारवस्त्वन्तरसंस्पर्शिनो दृश्यन्ते । यतः प्रथमं तावदतिशयोक्तिगर्भता सर्वालंकारेषु शक्यक्रिया । कृतैव च सा महाकविभिः कामपि काव्यच्छविं पुष्यतीति कथं ह्यतिशययोगिता स्वविषयौचित्येन क्रियमाणा सती काव्ये नोत्कर्षमावहेत् । भामहेनाप्यतिशयोक्तिलक्षणे यदुक्तम्—

ब रम्यत्वमिति दर्शयति—वाच्येति । अयत्नं गुणत्वमत्र । एकदेशेनेति । एकदेशविवर्तिरूपकमनेन दर्शितम् । एकदेशविवर्तिरूपके 'राजहंसैरवीज्यन्त शरदैव सरोनृपाः' इत्यत्र हंसानां चैवारत्व प्रतीयमानं······ ··प्राप्तमलंकारयोरेव दर्शितं ··· तावदमुना द्वारेण सूचितोऽयं प्रकार इत्यर्थः । अन्ये त्वेकदेशेन वाच्यविभागेनेवि-च्छमात्रेणालमुद्धिमेव व्याचचक्षिरे । व्यङ्ग्यं च यदलंकारान्तरं च वस्त्वन्तरं च तत्स्पृशन्त एवात्मनः संस्कारय क्षिप्यन्तीति ते तथा । महाकविभिरिति कालिदासादिभिः । काव्यशोभां पुष्यतीति यदुक्तं तत्र हेतुमाह—कथं हीति । हिशब्दो हेतौ । अतिशययोगिता कथं नोत्कर्षमावहेत् । काव्ये नास्त्येवासौ प्रकार इत्यर्थः । स्वविषये यदौचित्यं तेन चेद्धृदयस्थितेन तामतिशयोक्तिं कविः करोति । यथा भट्टेन्दुराजस्य—'यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् । दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यत्पाण्डिमा

१. 'पूआ' क-ख. २. 'व्यङ्ग्यस्यांशस्यालंकारस्य वा यथायोगं' ग. ३. 'व्यङ्ग्यालंकारान्तरसंस्पर्शि' क-ख.

१. 'गुणमात्रम्' ग. २. क-ख-पुस्तकयो 'यथास्वं' इत्यारभ्य 'दर्शितं ·····' इत्यन्तः पाठो नास्ति. ३. 'स्पृशन्ति स्वात्मनः' क-ख. ४. 'योग्यता' ग. ५. 'केनचित्' क-ख. ६. 'लून' क-ख.

'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना॥' इति।

तत्रातिशयोक्तिर्यमलंकारमधितिष्ठति कविप्रतिभावशात्तस्य चारुत्वातिशययोगोऽन्यस्य त्वलंकारमात्रतैवेति सर्वालंकारशरीरस्वीकरणयोग्यत्वेनाभेदोपचारात्सैवं सर्वालंकाररूपेत्ययमेवार्थोऽवगन्तव्यः। तस्याश्चालंकारान्तरसंकीर्णत्वं कदाचिद्वाच्यत्वेन कदाचिद्व्यङ्ग्यत्वेन। व्यङ्ग्यत्वमपि कदाचित्प्रा-

गण्डयोः शैत्ये यूनि गर्यौवनाग्रु वनिताम्येयैन येयम्थिति॥' अत्र हि भगवतो मन्मथस्य सौभाग्यनिचय संभाव्यत एवायमतिशय इति तत्काव्ये लोकोत्तरैव शोभोन्मेषति। अनौचित्येन तु शोभा क्षीयत एव। यथा—'अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा। इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम्॥' इति। नन्वतिशयोक्तिः सर्वालंकारेषु व्यङ्ग्यतयान्तर्लीनैवास्त इति यदुक्तं तत्कथम्। यतो भामहोऽतिशयोक्तिं सर्वालंकारसामान्यरूपामवादीत्। न च सामान्यं शब्दविशेषप्रतीते पृथग्भूततया पश्चात्तनत्वेन चकास्तीति कथमस्य व्यङ्ग्यत्वमित्याशङ्क्याह—**भामहेनेति**। भामहेन यदुक्तं तत्राप्ययमेवार्थोऽवगन्तव्य इति दूरेण सबन्धः। किं तदुक्तम्—**सैषेति**। यातिशयोक्तिर्लक्षिता सैव सर्वा वक्रोक्तिरलंकारप्रकारः सर्वः। 'वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलंकृतिः' इति वचनात्। शब्दस्य हि वक्रता अभिधेयस्य च वक्रता लोकोत्तीर्णेन रूपेणावस्थानमित्ययमेवासावलंकारस्यालंकारान्तरभावः। लोकोत्तरेण चैवातिशयः। तेनातिशयोक्तिः सर्वालंकारसामान्यम्। तथा ह्यनयातिशयोक्त्यार्थः सकलजनोपभोगपुराणीकृतोऽपि विचित्रतया भाव्यते। तथा प्रमदोद्यानादिर्विभावतां नीयते विशेषेण च भाव्यते रसमयीक्रियत इति। (तावतैवोक्तः कोऽसावर्थ इत्याह—**अभेदोपचारात्सैवालंकाररूपेति**।) उपचारे प्रयोजनमाह—अतिशयोक्तिरित्यादिना अलंकारमात्रतैवेत्यन्तेन। मुख्यार्थबाधोऽप्यत्रैव दर्शितः कविप्रतिभावशादित्यादिना। अयं भावः—यदि तावदतिशयोक्तेः सर्वालंकारेषु सामान्यरूपता सा तर्हि तादात्म्यपर्यवसायिनीति तद्व्यतिरिक्तो नैवालंकारो दृश्यत इति कविप्रतिभानं न तत्रापेक्षणीयं स्यात्। अलंकारमात्रं च न किंचिद्दृश्यते। अथ सा काव्यजीवितत्वेन तु विवक्षिता। तथाप्यनौचित्येनापि निबध्यमाना तथा स्यात्। औचित्यवती जीवितमिति चेत् औचित्यनिबन्धनं रसभावादि मुक्त्वा नान्यत्किंचिदस्तीति तदेवान्तर्भासि मुख्यं जीवितमित्यभ्युपगन्तव्यं न तु सा। एतेन यदाहुः केचित्, औचित्यघटितसुन्दरशब्दार्थमये काव्ये किमन्येन ध्वनिनाम्ना भूतेन कल्पितेनेति स्ववचनमेव ध्वनिसद्भावाभ्युपगमसाक्षिभूतं मन्यमाना प्रत्युक्ताः। तस्मान्मुख्यार्थबाधादुपचारे च निमित्तप्रयोजनसद्भावादभेदोप-

१. 'सैवालंकार' क ख.

१ 'दृष्टे' क-ख. २ 'सामान्यशब्दात्' क-ख. ३ 'कोऽसावर्थ' क-ख. ४. 'अन्तर्यामि' ग.

लक्ष्यते। तदेवं व्यङ्ग्यांशसंस्पर्शे सति चारुत्वातिशययोगिनो रूपकादयोऽलंकाराः सर्व एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मार्गः। गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं च तेषां तथाजातीयानां सर्वेषामेवोक्तानामनुक्तानां सामान्यम्। तल्लक्षणे सर्वे एवैते सुलक्षिता भवन्ति। एकैकस्य रूपविशेषकथनेन तु सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठेनेव शब्दा न शक्यन्ते तत्त्वतो निर्ज्ञातुम्। आनन्त्यात्। अनन्ता हि वाग्विकल्पास्तत्प्रकारा एव चालंकाराः। गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च प्रकारान्तरेणापि व्यङ्ग्यार्थानुगमलक्षणेन विषयत्वमस्त्येव। तदयं ध्वनि-

---

भूतिरस्य' इत्येकेन दीपकानेन [illegible]। [illegible] तथाजातीयानामिति। चारुत्वाति- [illegible]। सुलक्षिता इति [illegible]। [illegible] इति। [illegible] 'नीलो पिता नास्ति' इति। [illegible]। [illegible] 'अमृत [illegible]' इति। [illegible] इति। [illegible]। [illegible] आनन्त्यादिति। [illegible]

[illegible]

[illegible]

अर्थान्तरगतिः काका या चैषा परिदृश्यते ।
सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाश्रिता ॥ ३९ ॥

या चैषा काका क्वचिदर्थान्तरप्रतीतिर्दृश्यते सा व्यङ्ग्यस्यार्थस्य गुणीभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यलक्षणं काव्यप्रभेदमाश्रयते । यथा—'स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः' । यथा वा—

'आम असइओ ओरम पइव्वए ण तुएँ मलिणिअं सीलम् ।
किं उण जणस्स जाअ व्व चन्दिलं तं ण कामेमो ॥'

नवनवरूपतया प्रतिक्षणमुन्मिषन्तस्ते केवलेन नान्यत्र व्यग्रेणैकान्तावस्थानपूर्वं सर्वेन्द्रियोपसंहारेण भावयितुं शक्या अर्हा उचिताः । यतः केनापि नान्येनोपायेन शक्यनिरूपणाः । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणा(प्रकारा)न्तरमप्याह—अर्थान्तरेति । 'कक लौल्ये' इत्यस्य धातोः काकुशब्दः । तत्र हि साकाङ्क्षनिराकाङ्क्षक्रमेण पठ्यमानोऽसौ शब्दः············ ·'लौल्यमस्याभिधीयते । यदि वा ईषदर्थे कुशब्दस्तस्य कादेशः । तेन हृदयस्य वस्तुप्रतीतेरीषद्भूमिः काकुः । तया तत्रार्थान्तरगतिः स काव्यविशेष इमं गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारमाश्रितः । अत्र हेतुर्व्यङ्ग्यस्य तत्र गुणीभाव एव भवति । अर्थान्तरगतिशब्देनात्र काव्यमेवोच्यते । ततः प्रतीतेरत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं वक्तव्यं प्रतीतिद्वारेण वा काव्यस्य निरूपितम् । अन्ये त्वाहुः—व्यङ्ग्यस्य गुणीभावेऽयं प्रकारः अन्यथा तु तत्रापि ध्वनित्वमेवेति तदसत् । काकुप्रयोग एव शब्दस्य स्पष्टत्वेन व्यङ्ग्यस्योन्मीलितस्यापि गुणीभावात् । काकुर्हि शब्दस्यैव कश्चिद्धर्मस्तेन स्पष्टं 'गोप्यैवं गदितः सलेशं' इति, 'हराभ्यर्थितारूनं' इतिवच्छब्देनैवानुगृहीतम् । अत एव 'मम धम्मिअ' इत्यादौ काकुयोजने गुणीभूतव्यङ्ग्यतैव । श्लेषोक्त्वेन तदभिमानाश्लेषस्य । स्वस्था इति, भवन्ति इति, मयि जीवति इति धार्तराष्ट्रा इति साकाङ्क्षाभगदत्तनाम्रप्रथमनोद्दीपनचिह्निता काकुने संभाव्योऽयमर्थोऽयथेमनुचितचेष्टस्य व्यङ्ग्यमर्थं सूचयन्ती तेनैवोपकृता सती क्रोधानुभावरूपाणां व्यङ्ग्योपस्कृतस्य वाच्यस्यैव वर्ते । आमेति । 'भवामोऽसत्य उपरम पतिव्रते न त्वया मलिनितं शीलम् । किं पुनर्जनस्य जायेव नापितं तं न कामयामहे ॥' इति च्छाया ।) आम असइओ इत्यभ्युपगमकाकु साकाङ्क्षादाना । उपरमेति निराकाङ्क्षतया सूचनगर्भा । पतिव्रतेति (पतिव्रते इति) दीप्ता स्मितयाचना(१) । त्वया मलिनितं शीलमिति गद्गदाकाङ्क्षा । किं पुनर्जनस्य जायेव मन्मथ त्वाकृष्ट चन्दलं नापितमेव पामरप्रकृतिं न कामयामहे इति निराकाङ्क्षगद्गदोपहासगर्भा । त्या हि कयाचिद्व्यभिचारिण्या कुलवध्वा दर्शनदाक्षिण्य उपहास्यमानायाः प्रत्युपहासरूपाणां काकुप्रधानैवेति । गुणीभावं दर्शयितुं शब्दस्य स्पष्टतां तावत्प्रा-

---

१. 'गुणीभूतव्यङ्ग्यलक्षणमिमं' क-ख.

---

१. 'निराकाङ्क्ष' क-ख. २. 'भर्तिन्य' ग. ३. 'ननु' ग. ४. 'कार्य' ग. ५. 'प्र-त्युपेक्ष्यमेव' क-ख. ६. 'अश्नाय' ग. ७. 'गर्भ' ग. ८. 'निर्गदरोदन' ग.

शब्दशक्तिरेव हि स्वाभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तकाकुसहाया सत्यर्थविशेषप्रतिपत्तिहेतुर्न काकुमात्रम् । विषयान्तरे स्वेच्छाकृतात्काकुमात्रात्तथाविधार्थप्रतिपत्त्यसंभवात् । स चार्थः काकुविशेषसहायशब्दव्यापारोपारूढोऽप्यर्थसामर्थ्यलभ्य इति व्यङ्ग्यरूप एव । वाचकत्वानुगमेनैव तु यदा तद्विशिष्टवाच्यप्रतीतिस्तदा गुणीभूतव्यङ्ग्यतया तथाविधार्थद्योतिनः काव्यस्य व्यपदेशः । व्यङ्ग्यस्य विशिष्टवाच्याभिधायिनो हि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

प्रभेदस्यास्य विषयो यश्च युक्त्या प्रतीयते ।
विधातव्या सहृदयैर्न तत्र ध्वनियोजना ॥ ४० ॥

संकीर्णो हि कश्चिद्ध्वनेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च लक्ष्ये दृश्यते मार्गः । तत्र यस्य युक्तिसहायता तत्र तेन व्यपदेशः कर्तव्यः । न सर्वत्र ध्वनिरागिणा भवितव्यम् । यथा—

'पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥'

लोचनम्—शब्दशक्तिरिति । ननेवं व्यङ्ग्यत्वं कथमित्याशङ्क्याह—स चेति । अधुना गुणीभावं दर्शयति—वाचकत्वेति । वाचकत्वेऽनुगमो गुणत्वं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्य व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्यप्रतीतौ । तत्रैव काव्यस्य प्रकाशकत्वं कल्प्यते । तेन च तथा व्यपदेश इति काकुयोजनायां सर्वत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यतैव । अत एव 'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्' इत्यादौ विपरीतलक्षणामाहुर्ये न सम्यक्परामर्शः । यतस्तत्रोच्चारणकाल एव 'न कोपात्' इति दीप्ततारगद्गदसाकाङ्क्षकाकुबलाभिषेधस्य निषिध्यमानतयैव युधिष्ठिराभिमतसंधिमार्गक्षमास्पदत्वाभिप्रायेण प्रतिपत्तिरिति मुख्यार्थबाधाद्युपकरणविघ्नाभावात्को लक्षणाया अवकाशः । 'दर्शी यजेन' इत्यत्र तु तथाविधकाक्वाद्युपायान्तराभावाद्भवतु विपरीतलक्षणा इत्यलमवान्तरेण बहुना । अधुना संकीर्णं विषयं विभजते—प्रभेदस्येति । युक्त्येति । चारुत्वप्रतीतिरेवात्र युक्तिः । पत्युरित्यनेनालक्तकोपरञ्जकस्य हि चन्द्रमसः परभागलाभोऽनवरतपादपतनप्रसादनैर्विना न पत्युर्घटत इति यथेष्टानुवृत्ति(वर्ति)न्या भाव्यमिति सोपदेशः । शिरोविधृता च या चन्द्रकला तामपि परिभवेति सपत्नीलोकापजय उक्तः । निर्वचनमिति । अनेन लज्जावहित्थभूरीर्ष्याशाठ्यसगौभाग्याभिमानप्रभृति यद्यपि ध्वन्यते तथापि तन्निर्वचनशब्दार्थस्य कुमारीजनोचितस्याप्रति-

१. 'हृतकाकु' ग. २ 'व्यापारोऽप्यर्थस्य' क-ख. ३ 'सामर्थ्यालभ्यते' ग. ४. 'वाच्यार्थ' क-ख. ५. 'कश्चित्' ग ६ 'तत्र' ग-पुस्तके नास्ति. ७ 'तदनेन' क-ख.

यथा च ।

'प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता ।
न किंचिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥'

इत्यत्र 'निर्वचनं जघान' 'न किंचिदूचे' इति प्रतिषेधमुखेन व्यङ्ग्यस्यार्थस्योक्त्या किंचिद्विषयीकृतत्वाद्गुणीभाव एव शोभते । यदा वक्रोक्तिं विना व्यङ्ग्योऽर्थस्तात्पर्येण प्रतीयते तदा तस्य प्राधान्यम् । यथा 'एवंवादिनि देवर्षौ' इत्यादौ । इह पुनरुक्तिभङ्ग्यास्तीति वाच्यस्यापि प्राधान्यम् । तस्मान्नात्रानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनिर्व्यपदेशो विधेयः ।

प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनः ॥ ४१ ॥

गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि काव्यप्रकारो रसभावादितात्पर्यपर्यालोचनेन पुनर्ध्वनिरेव संपद्यते । यथात्रैवानन्तरोदाहृते श्लोकद्वये । यथा च ।

'दुराराधा राधा सुभग यदनेनापि मृजत-
स्तवैतत्प्राणेशाजघनवसनेनाश्रु पतितम् ।

पत्तिलक्षणस्यार्थस्योपस्कारतां केवलमाचरति । उपस्कारस्त्वयं शृङ्गाराङ्गतामेनीति । **प्रयच्छतेति** । उच्चैर्यानि कुसुमानि । कान्तया स्वयं प्रहीतुमशक्यत्वाद्याचितानीत्यर्थः । अस्मदुपाध्यायास्तु दुष्प्रापतमानि पुष्पाणि अमुके, गृहाण गृहाणेत्युच्चैस्तारस्वरेणादरातिशयार्थं प्रयच्छता । अत एव लम्भितेति । **न किंचिदिति** । एवंविधेषु शृङ्गारादरावसरेषु तामेवायं स्मरतीति मानप्रदर्शनमेवात्र न युक्तमिति सातिशयमन्युसंभारो व्यङ्ग्यो वचननिषेधस्यैव वाच्यस्य संस्कारः । तद्दर्शयति—**उक्तिभङ्ग्यास्तीति** । तस्येति व्यङ्ग्यस्य । इहेति पत्युरित्यादौ । **वाच्यस्यापीति** । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । प्राधान्यमपि भवति वाच्यस्य रसाद्यपेक्षया तु गुणतापीत्यर्थः । अत एवोपसंहारे ध्वनिशब्दस्य विशेषणमुक्तम् । एतदेव निर्वाहयन्काव्यात्मत्वं ध्वनेरेव परिदीपयति—**प्रकार इति** । श्लोकद्वय इति तुल्यच्छायं यदुदाहृतं पत्युरित्यादि तत्रेति । द्वयशब्दादेवंवादिनीत्यस्यानवकाशः । **दुराराधेति** । अकालकुपितापि पादपतिते मयि न प्रसीदसि अहो दुराराधासि मारोदीरित्युक्तिपूर्वं प्रियतमेऽश्रूणि मार्जयति इयमस्या अभ्युपगमगर्भोक्तिः । सु-

१. 'तथा' क-ख. २. 'न किंचित्' ग. ३. 'गुणभाव' ग. ४. 'तस्मायत्रोक्ति विना' क-ख. ५. 'प्रकाशते तत्र' क-ख. ६. 'भ्रमः' क-ख. ७. 'रसभावतात्पर्य' क-ख. ८. 'पर्यालोचने स पुनः' क-ख. ९. 'पुनरेव ध्वनि.' ग. १०. 'यथा तत्रैवोदाहृते' ग. ११. 'सृजत.' क-ख.

१. 'ईर्ष्यास्य' क-ख.

कठोरं सीधेतसादलमुपचारैर्विरम हे
क्रियात्कल्याणं वो हरिरनुनयेष्वेवमुदितः ॥'

एवं स्थिते च 'न्यक्कारो ह्ययमेव' इत्यादिश्लोके निर्दिष्टानां पदानां व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्यप्रतिपादनेऽप्येतद्वाक्यार्थीभूतरसापेक्षया व्यञ्जकत्वमुक्तम्। न तेषां पदानामर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिभ्रमो विधातव्यः। विवक्षितवाच्यत्वात्तेषाम्। तेषु हि व्यङ्ग्यविशिष्टत्वं वाच्यस्य प्रतीयते न तु व्यङ्ग्यरूपपरिणतत्वम्। तस्माद्वाक्यं तत्र ध्वनिः पदानि तु गुणीभूतव्यङ्ग्यानि। न च केवलं गुणीभूतव्यङ्ग्यान्येव पदान्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेर्व्यञ्जकानि यावदर्थान्तरसंक्रमितवाच्यानि ध्वनिप्रभेदरूपाण्यपि। यथात्रैव श्लोके रावण इत्यस्य ध्वनिप्रभेदान्तररूपस्य व्यञ्जकत्वम्। यत्र तु वाक्ये रसादितात्पर्यं नास्ति गुणीभूतव्यङ्ग्यैः पदैरुद्भासितेऽपि तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यतैव समुदायधर्मः। यथा—

भगवतीति। प्रियैषा यः संभोगभूषणविहीनः क्षणमपि सोढुं न पार्यते। अनेनापीति। एतदेवं प्रत्यक्षेणेत्यर्थः। तत्र च यदेकमात्रतं लेशादिरागेणाप्येवं धार्यते। सृजन इति। अनेन हि प्रत्युत स्रोत सहस्रवादी वाच्यो भवति। यच त्वं हृदयेनमो यस्मा निगृह्य तामेव कुपितां मन्यसे। अन्यथा कथमेवं कुर्याः। पतिनमिति। गत इदानीं सोढ्यावकाशोऽनीत्यर्थः। यदि कुप्यते इयताप्यादरेण (इतीति) कोपं न मुञ्चसि तत्किं क्रियते कठोरस्वभावं धत्सेऽत। खीति प्रेमप्रयोगादस्तु सिद्धेर्यमाश्रमेनतु तस्य धैर्य स्वभावः। आत्मनि धैर्यमनुद्भूतहृदया योषित इति। न हि विद्वज्जनातिशयमातो हृदयं यदेवं विप्रलब्धान्तसाक्षात्कारेऽपि सहसा न दलति। उपचारैरिति दाक्षिण्यप्रयुक्तैः। अनुनयेष्विति। बहुवचनेन वारंवारमस्य बहुवल्लभत्वेन स्थितिरिति सौभाग्यातिशय उक्तः। एवमेव व्यङ्ग्यार्थसारो वाच्यो भवति। तत्र वाच्यं भूषितं सहृदयैर्विप्रलम्भाङ्गत्वेनेति। यत्तु त्रिष्वपि श्लोकेषु प्रतीयमानार्थैव रसाङ्गत्व व्याख्ये स्म न हेवं विरोध तदाश्रोऽनयनकारीति। एवं हि व्यङ्ग्यस्य या गुणीभूतता सैव नैव समूलं त्रुट्येत्। रसादिव्यतिरिक्तस्य हि व्यङ्ग्यस्य रसाङ्गभावयोगित्वमेव प्राधान्यं सामर्थ्यादिविरोधः इत्यलं सह विवादेन। एवं स्थित इति। अनन्तरोक्तेन प्रकारेण ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्विभागे स्थिते सतीत्यर्थः। वाक्यविषयत्वमपि तत्र व्याख्यातम्— न चेति। एतच श्लोकपूर्वेण व्याख्यातं इति न पुनर्लिख्यते। यत्र त्विति। तदेव स्पष्टं निरूपयति—

इत्यत्र व्याजस्तुतिरलंकार इति व्याख्यायि केनचित्तन्न चतुरस्रम् । यतो-ऽस्याभिधेयस्यैतदलंकारस्वरूपमात्रपर्यवसायित्वेन सुश्लिष्टता । यतो न तावदयं रागिणः कस्यचिद्विकल्पः । तस्य 'एषापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्वराकी हता' इत्येवंविधोक्त्यनुपपत्तेः । नापि नीरागस्य । तस्यैवंविधविकल्पपरिहारैकव्यापारत्वात् । न चायं श्लोकः क्वचित्प्रबन्ध इति श्रूयते येन तत्प्रकरणानुगतार्थतास्य परिकल्प्यते । तस्मादप्रस्तुतप्रशंसेयम् । यस्मादनेन वाच्येन गुणीभूतात्मना निःसामान्यगुणावलेपाध्मातस्य निजमहिमोत्कर्षजनितसमत्सरजनज्वरस्य विशेषज्ञमात्मनो न कंचिदेवापरं पश्यतः परिदेवितमेतदिति प्रकाश्यते । तथा चायं धर्मकीर्तेः श्लोक इति प्रसिद्धिः । संभाव्यते च तस्यैव । यस्मात्

'अनध्यवसितावगाहनमनल्पधीशक्तिना-
अप्यदृष्टपरमार्थतत्त्वमधिकाभियोगैरपि ।
मतं मम जगत्यलब्धसदृशप्रतिग्राहकं
प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदेहे जराम् ॥'

इत्यनेनापि श्लोकेनैवंविधोऽभिप्रायः प्रकाशित एव । अप्रस्तुतप्रशंसायां

तथा मध्यस्थत्वेनापि तां वस्तुतत्त्वं पश्यता सेयमुक्तिः सम्भाव्या । नहि वीतरागो वि-षयस्थानमात्राज्जयति । तदस्य वीणाकणित काकरटितवत् प्रतिभाति । तस्मादप्रस्तुता-नुगुणोऽयमुपायोपक्षेपः संगच्छते । अप्रस्तुतप्रशंसायामप्यप्रस्तुतः समर्थकार्थो वक्तव्यः । नहि तत्रैव अप्रस्तुतप्रशंसा सम्भवति—अहो धिक् कष्टमिति । सा च प्रस्तुतगत यति साम्यमेव इत्याशङ्क्याह—न चेति । निःसामान्येति निजमहिमेति विशेषणैरिति परिदेवितमित्यन्तवस्तुविशेषणैः क्रमेण पादचतुष्टयस्य तात्पर्यं व्याख्यातम् । ननु कस्मादि-दं प्रमाणमित्याशङ्क्याह—तथा चेति । ननु किमिति तस्येत्याशङ्क्य तदाशयेन निवाद-तदाशयाभिप्रायेणाभ्यासात् संवादयति—सम्भाव्यत इति । अवगाहनमभ्यवगतिमपि न यत्र आत्मा तस्य संपादनम् । परम यद्दर्शनं च कौस्तुभादि वा उत्तमं लब्धं यत्र । पर्यालोचितमपि न प्राप्तं सदृशं तथाभूतपरिग्राहकमेवं वा प्राप्तं जनस्य प्राणा गिरा तत्त्वैः धन्वन्तर्यादयो यत्र तदलब्धगम्भीरात्मसंपादकम् । एवंविध इति । परिदेवितायस्य

१ इत्यत्र श्लोके व्याजस्तुत्यलंकार—तत्र चैतत् चतुरस्रम्' ग. २ 'ममत्सरसमन्य-ज्वरस्य' क-ख.

१ 'विवेकाभ्यासमिति' ग. २ 'तस्याससंभावनम्' ग.

राजानमपि सेवन्ते विषममप्युपभुञ्जते ।
रमन्ते च सह स्त्रीभिः कुशलाः खलु मानवाः ॥'

इत्यादौ वाच्यव्यङ्ग्ययोश्च प्राधान्याप्राधान्यविवेके परः प्रयत्नो विधातव्यः येन ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरलंकाराणां चासंकीर्णो विषयः सुज्ञातो भवति । अन्यथा तु प्रसिद्धालंकारविषय एव व्यामोहः प्रवर्तते । तथा हि ।

'लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महानर्जितः
स्वैरच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः ।
एषापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्वराकी हता
कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्वता ॥'

दात्मकशान्तरसप्रतीतिरस्ति तथापि चमत्कारोऽयं वाच्यनिष्ठ एव । व्यङ्ग्यत्वसंभोव्यत्वविपरीतकारित्वादि तस्यैवानुयायिनश्चापिशब्दाभ्यामुभयतो योजिताभ्यां चशब्देन च स्थानत्रययोजितेन खलुशब्देन चोभयतो योजितेन मानवशब्देन स्पष्टमेव गुणीभूतम् । विवेकदर्शना चेयं न निष्प्रयोजनेति दर्शयति—**वाच्यव्यङ्ग्ययोश्चेति । अलंकाराणां चेति** । यत्र व्यङ्ग्यं नास्त्येव तत्र तेषां शुद्धानां प्राधान्यम् । **अन्यथा त्विति** । यदि प्रयत्नवता न भूयत इत्यर्थः । व्यङ्ग्यप्रकारस्तु यो मया पूर्वमुत्प्रेक्षितस्तस्यासंदिग्धमेव व्यामोहस्थानमित्येवकाराभिप्रायः । द्रविणशब्देन गर्भत्वप्रायत्वमनेकस्वकृत्योपयोगित्वमुक्तम् । गणित इति । चिरेण हि योग्यो य संचयो न तु विशृङ्खलं झटिति तत्रावश्यं गणनया भवितव्यम् । अनन्तकालानमाणकारणादपि तु [illegible] क्लेशोऽप्युद्भूदिति परमस्य प्रेमास्पदत्वम् । अत एवाह—क्लेशो महानिति । स्वच्छन्दस्येति । [illegible]स्येत्यर्थः । एषापीति । यस्य [illegible] इति महद्दुःखमपिशब्देन चकारेण चोक्तम् । कोऽर्थ इति । न स्वात्मनो न लोकस्य निर्मितस्येत्यर्थः । तन्वतेति [illegible] । वराकी इत्येतिकृपास्पदत्वमङ्गलोपहतं चानुचितं वचनम् । तुल्यरमणाभावादिति [illegible]नुचितम् । आत्मन्यपि हि तद्रूपसंभावनायां गणितायां च पशुप्रायत्वं स्यात् । ननु च [illegible] वा [illegible] वा सीतादिविषये दुष्यन्तप्रायस्य वा [illegible] शकुन्तलादौ किमिव [illegible] भवति । [illegible] वा अनादि[illegible]

---

१. [illegible] ग. २. 'महा[illegible]' क-ख. ३. '[illegible] चिन्ताज्वरो दीर्पित' क-ख. ४. '[illegible]' ग.

---

१. 'सैरंभिश्च' क-ख. २. '[illegible]' क-ख. ३. 'गर्भो योऽपिहते' क-ख.

'कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरिणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥'

नहि वृक्षविशेषेण सहोक्तिप्रत्युक्ती संभवत इत्यविवक्षिताभिधेयेनैवानेन श्लोकेन समृद्धासत्पुरुषसमीपवर्तिनो निर्धनस्य कस्यचिन्मनस्विनः परिदेवितं तात्पर्येण वाक्यार्थीकृतमिति प्रतीयते ।

विवक्षितत्वाविवक्षितत्वं यथा—

'उप्पहजाआएँ असोहिणीएँ फलकुसुमपत्तरहिआए ।
बेरीएँ वइं देन्तो पामर हो ओहसिज्जिहसि ॥'

अत्र हि वाच्यार्थो नात्यन्तं संभवी । तस्माद्वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्याप्राधान्ये यत्नतो निरूपणीये ।

च यद्वाच्यं तस्य कदाचिद्विवक्षितत्वं कदाचिदविवक्षितत्वं कदाचिद्विवक्षिताविवक्षितत्वमिति त्रयी बन्धच्छाया। तत्र विवक्षितत्वं यथा—

'परार्थे यः पीडामनुभवति भङ्गेऽपि मधुरो
यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः।
न संप्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः
किमिक्षोर्दोषोऽसौ न पुनरगुणाया मरुभुवः॥'

यथा वा ममैव—

'अमी ये दृश्यन्ते ननु सुभगरूपाः सफलता
भवत्येषां यस्य क्षणमुपगतानां विषयताम्।
निरालोके लोके कथमिदमहो चक्षुरधुना
समं जातं सर्वैर्न सममथवान्यैरवयवैः॥'

अनयोर्हि द्वयोः श्लोकयोरिक्षुचक्षुषी विवक्षितस्वरूपे एव न तु प्रस्तुते। महागुणस्याविषयपतितत्वादप्राप्तपरभागस्य कस्यचित्स्वरूपमुपवर्णयितुं द्वयोरपि श्लोकयोस्तात्पर्येण प्रस्तुतत्वात्। अविवक्षितत्वं यथा—

द्वयर्थं। इति चार्थे। अप्रस्तुतप्रशंसोपमालक्षणमलंकारद्वयम्। अनन्तरं तु [illegible] विश्रान्तिः। [illegible] सम्यक् [illegible] अन्यथा [illegible] किं कृतं स्यात्। [illegible] ननु [illegible] इति [illegible] अप्रस्तुतेति। [illegible] सफलतेति। [illegible] निरालोके [illegible] अवयवैरिति। [illegible]

---

१. [illegible] २. [illegible] क. ग.

---

१ [illegible] २. [illegible] ग. ३. [illegible] ग. ४. [illegible] ग.

'कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरिणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥'

नहि वृक्षविशेषेण सहोक्तिप्रत्युक्ती संभवत इत्यविवक्षिताभिधेयेनैवानेन श्लोकेन समृद्धासत्पुरुषसमीपवर्तिनो निर्धनस्य कस्यचिन्मनस्विनः परिदेवितं तात्पर्येण वाक्यार्थीकृतमिति प्रतीयते ।

विवक्षितत्वाविवक्षितत्वं यथा—

'उप्पहजाआएँ असोहिणीएँ फलकुसुमपत्तरहिआए ।
वेरीएँ वइं देन्तो पामर हो ओहसिज्जिहिसि ॥'

अत्र हि वाच्यार्थो नात्यन्तं संभवी । तस्माद्वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्याप्राधान्ये यत्नतो निरूपणीये ।

वैराग्यादिति । काका दैवहतकमित्यादिना सूचितं तत्[1] वैराग्यमिति यावत् । साधुविदितमित्युत्तरम् । कस्मादिति वैराग्ये हेतुप्रश्नः । इदं कथ्यत इत्यादि सनिर्वेदस्मरणोपक्रमं कथंकथमपि निरूपणीयमेतयोत्तरम् । वामेनेति । अनुचितेन कुलादिनोपलक्षित इत्यर्थः । वट इति । च्छायामात्रकरणादेव फलदानादिशून्यादुद्धुरकंधर इत्यर्थः । छायापीति । शाखोटको हि श्मशानाग्निज्वालावलीढदलनालपत्त्रादिमत्तरुविशेषः । अत्राविवक्षायां हेतुमाह—नहीति । समृद्धो योऽसत्पुरुषः । 'समृद्धसत्पुरुष' इति पाठे समृद्धेन ऋद्धिमात्रेण सत्पुरुषो न तु गुणादिनेति व्याख्येयम् । नात्यन्तमिति । वाच्य एव नियमो नास्तीति न शक्यं वक्तुम् । व्यङ्ग्यस्यापि भावादिति तात्पर्यम् । उत्पथजाताया इति न तथाकुलोद्गतायाः । अशोभनाया इति लावण्यरहितायाः । फलकुसुमपत्ररहिताया इत्येवंभूतापि वा-स्विन्नुन्निर्णी वा ग्रामादिपक्षपरिपूर्णतया सबन्धिवर्गपोषका वा परिरक्ष्यते । बदर्यां वृतिं ददत्पामर भो, हसिष्यसे सर्वलोकैरिति भावः । एवमप्रस्तुतप्रशंसां प्रदर्श्य निरूप्य प्रकृतमेव यन्निरूपणीयं तदुपसंहरति—तस्मादिति । अप्रस्तुतप्रशंसायामपि लावण्यं यत्र श्लोके सम्भाव्यामोदो लोकस्य दृश्यतो हेतोरित्यर्थः । एवं व्यङ्ग्यस्वरूपं निरूप्य सर्वथा

---

१. 'धूयताम्' ग. २ 'करणं' क-ख. ३. 'वामिनो' क-ख. ४ 'उत्पथजाताया अशोभनाया फलकुसुमपत्ररहिताया । बदर्या वृतिं ददत्पामर भो अवहसिष्यसे॥' इति च्छाया.

---

१ 'तेन' ग. २ 'तयोक्तम्' ग. ३ 'प्रशस्याप्रकारं' क-ख. ४. 'व्यङ्ग्यं स्वरूपतो निरूप्य सर्वथा तच्छून्यं यत्तन्निरूपयितुमाह' क. ख.

प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते।
काव्ये उभे ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते॥ ४२॥
चित्रं शब्दार्थभेदेन द्विविधं च व्यवस्थितम्।
तत्र किंचिच्छब्दचित्रं वाच्यचित्रमतः परम्॥ ४३॥

व्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्राधान्ये ध्वनिसंज्ञितकाव्यप्रकारः गुणभावे तु गुणीभूतव्यङ्ग्यता। ततोऽन्यद्रसभावादितात्पर्यरहितं व्यङ्ग्यार्थविशेषप्रकाशनशक्तिशून्यं च काव्यं केवलवाच्यवाचकवैचित्र्यमात्राश्रयेणोपनिबद्धमालेख्यप्रख्यं यदाभासते तच्चित्रम्। न तन्मुख्यं काव्यम्। काव्यानुकारो ह्यसौ। तत्र किंचिच्छब्दचित्रं यथा दुष्करयमकादि। वाच्यचित्रं ततः शब्दचित्रादन्यद्व्यङ्ग्यार्थसंस्पर्शरहितं प्राधान्येन वाक्यार्थतया स्थितं रसादितात्पर्यरहितमुत्प्रेक्षादि। अथ किमिदं चित्रं नाम यत्र न प्रतीयमानार्थसंस्पर्शः। प्रतीयमानो ह्यर्थस्त्रिभेदः प्राक्प्रदर्शितः। तत्र यत्र वस्त्वलंकारान्तरं वा व्यङ्ग्यं नास्ति स नाम चित्रस्य कल्प्यतां विषयः। यत्र तु रसादीनामविषयत्वं स काव्यप्रकारो न संभवत्येव। यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य नोपपद्यते। वस्तु च सर्वमेव जगद्गतमवश्यं कस्यचिद्रसस्य चाङ्गत्वं प्रतिपद्यते। विभावत्वेन चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः न च तदस्ति वस्तु किंचिद्यन्न चित्तवृत्तिविशेषमुपजनयति तदनुत्पादने वा कविविषयतैव तस्य न स्यात्। कविविषयश्च चित्रतया कश्चिन्निरूप्यते। अत्रोच्यते—सत्यम्। न तादृक्काव्य-

यत्तच्छून्यं तत्र का वार्तेति निरूपयितुमाह—**प्रधानेत्यादिना**। कारिकाद्वयेन। **शब्दचित्रमिति**। यमकचक्रबन्धादिचित्रतया प्रसिद्धमेव। तत्तुल्यमेवार्थचित्रं मन्तव्यमिति भावः। **आलेख्यप्रख्यमिति**। रसादिजीवरहितं मुख्यप्रतिकृतिरूपं चेत्यर्थः। **अथ किमिदमिति**। आक्षेपे वक्ष्यमाण आशयः। अत्रोत्तरम्—**यत्रेति**। आक्षिप्तस्याभिप्रायं दर्शयति—**प्रतीयमान इति**। **अवस्तुसंस्पर्शितेति**। कचटतपादिवर्णिरर्थस्य दशदाडिमादिवदसबद्धार्थत्वं चेत्यर्थः। ननु मा भूत्कविविषय इत्याशङ्क्याह—**कविविषयश्चेति**। काव्यरूपतया यद्यपि न निर्दिष्टेस्तथापि कविगोचरीकृत एवासौ

१ 'तु' ग. २ 'आलेख्यमिव' ग. ३. 'तावत्काव्यस्य' ग. ४. 'नापद्यते' क-ख. ५. 'वाङ्गत्व' ग. ६ 'अतो विभावत्वेन' क ख. ७. 'तदुपादाने च' ग. ८. 'काव्यवाक्प्रकारः' क-ख.

१. 'चेत्यर्थ' क-ख. २. 'व्यपदिष्टः' क-ख.

प्रकारोऽस्ति यत्र रसादीनामप्रतिपत्तिः । किं तु यदा रसभावादिविवक्षाशून्यः कविः शब्दालंकारमर्थालंकारं वोपनिबध्नाति तदा तद्विवक्षापेक्षया रसादिशून्यतार्थस्य परिकल्प्यते । विवक्षोपारूढ एव हि काव्ये शब्दानामर्थः । वाच्यसामर्थ्यवशेन च कविविवक्षाविरहेऽपि तथाविधे विषये रसादिप्रतीतिर्भवन्ती परिदुर्बला भवतीत्यनेनापि प्रकारेण नीरसत्वं परिकल्प्य चित्रविषयो व्यवस्थाप्यते । तदिदमुक्तम्—

'रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।
अलंकारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥
रसादिषु विवक्षा तु स्यात्तात्पर्यवती यदा ।
तदा नास्त्येव तत्काव्यं ध्वनेर्यत्र न गोचरः ॥'

एतच्च चित्रं कवीनां विशृङ्खलगिरां रसादितात्पर्यमनपेक्ष्यैव काव्यप्रवृत्तिदर्शनादस्माभिः परिकल्पितम् । इदानींतनानां तु न्याय्ये काव्यनयव्यवस्थापने क्रियमाणे नास्त्येव ध्वनिव्यतिरिक्तः काव्यप्रकारः । यतः परिपाकवतां कवीनां रसादितात्पर्यविरहे व्यापार एव न शोभते । रसादितात्पर्ये

[illegible] । अन्यथा [illegible] ... [illegible] कि स्यादिति । 'विवक्षा तत्परत्वेन [illegible]' [illegible] । [illegible] । नन्वन्यत्र [illegible] ... [illegible] । पूर्वं [illegible] । [illegible] । उक्तमिति । [illegible] । ननु [illegible] ... [illegible] । परिपाकवतामिति । [illegible]

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible] ४. [illegible] ५. [illegible] ६. [illegible]

१. [illegible] २. [illegible]

चे नास्त्येव तद्वस्तु यदभिमतरसाङ्गतां नीयमानं न प्रगुणीभवति । अचेतना अपि हि भावा यथायथमुचितरसभावतया चेतनवृत्तान्तयोजनया वा न सन्त्येव ते ये यान्ति न रसाङ्गताम् । तथा चेदमुच्यते—

'अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥
शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत् ॥
भावानचेतनानपि चेतनवच्चेतनानचेतनवत् ।
व्यवहारयति यथेष्टं सुकविः काव्ये स्वतन्त्रतया ॥'

तस्मान्नास्त्येव तद्वस्तु यत्सर्वात्मना रसतात्पर्यवतः कवेस्तदिच्छया तदभिमतरसाङ्गतां न धत्ते । तथोपनिबध्यमानं वा न चारुत्वातिशयं पुष्णाति । सर्वमेतच्च महाकवीनां काव्येषु दृश्यते । अस्माभिरपि स्वेषु काव्यप्रबन्धेषु यथायथं दर्शितमेव । स्थिते चैवं सर्व एव काव्यप्रकारो न ध्वनिधर्मतामतिपतति । रसाद्यपेक्षया कवेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यलक्षणोऽपि प्रकारस्तदङ्गतामवलम्बते प्राक् । यदा तु चाटुषु देवतास्तुतिषु वा रसादीनामङ्गतया व्यवस्थानं हृदयवतीषु च षट्प्रज्ञादिगाथासु कासुचिद्व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्ये प्राधान्यं त-

[illegible] परिवर्तितुम्' इति [illegible] । अपार इति । [illegible] । यथादि परिवर्तनमद— [illegible] । [illegible] 'काव्यमीमांसायाम्' [illegible] । [illegible] । [illegible] इत्यर्थः । [illegible] । हृदयवतीष्विति । [illegible]

१. [illegible] क ख. २ [illegible] ग. ३ [illegible] ग.

१. [illegible] क ख. २. [illegible] ग.

दपि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनिनिष्पन्दभूतत्वमेवेत्युक्तं प्राक् । तदेवमिदानींतनकविकाव्यनयोपदेशे क्रियमाणे प्राथमिकानामभ्यासार्थिनां यदि परं चित्रेण व्यवहारः, प्राप्तपरिणतीनां तु ध्वनिरेव प्राधान्येन काव्यमिति स्थितमेतत् । तदयमत्र संग्रहः—

'यस्मिन्रसो वा भावो वा तात्पर्येण प्रकाशते ।
संवृत्त्याभिहितं वस्तु यत्रालंकार एव वा ॥
काव्याध्वनि ध्वनिर्व्यङ्ग्यप्राधान्यैकनिबन्धनः ।
सर्वत्र तत्र विषयी ज्ञेयः सहृदयैर्जनैः ॥

सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।
संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्द्योतते बहुधा ॥ ४४ ॥

तस्य च ध्वनेः स्वप्रभेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालंकारैश्च संकरसंसृष्टिव्यवस्थायां क्रियमाणायां बहुप्रभेदता लक्ष्ये दृश्यते । तथाहि स्वप्रभेदसं-

पेयङ्गलाः सहृदयाः षट्पदाः प्रातिवेशिका उच्यन्ते । तद्यथा यथा भोत्तुराजस्य— 'लङ्घिअगअणा फलहीलआओ होन्तु त्तिं वड्ढिआणीहिं । अङ्गिअअभिसेअदिरेन च पुआविणी चहणु ॥' अत्र लङ्घितगगना कर्पासलता भवन्त्विति हालिकपत्नीभिर्वर्धमानेन प्रातिवेशिकेव परनिर्वृतिं प्रापित इति धैर्यसंभोगाभिलाषिणीयमित्यनेन व्यङ्ग्येन विशिष्टं वाच्यमेव सुन्दरम् । 'गोलाकच्छकुडङ्गे हरेणजम्बूसु पच्चमाणासु । हलिअवहुआ णिअसइ जम्बूरसरत्तअं णिअअम् ॥' अत्र गोदावरीकच्छलतागहने हरेणजम्बूफलेषु (?) पच्यमानेषु । हालिकवधूः परिधत्ते जम्बूफलरसरक्तं निजवसनमिति स्वैरिणीसंभोगाभिलाषमान- जम्बूफलरसरक्तवस्त्रभावं निहुवन गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्यत्र बहुना । ध्वनिरेव काव्यमिस्यात्मात्मिनोरभेद एव वस्तुनो व्युत्पत्तय इति विभाग इत्यर्थः । ...ग्रहणम् । संवृत्त्येति । गोप्यमानतया ...इत्यर्थः । काव्याध्वनिरिति काव्यमार्गे । विषयीति । त्रिविधस्य ध्वनेः काव्यमार्गो विषय इति यावत् । एवं ध्वनिद्वयेन संग्रहार्थमभिधाय बहुप्रकारत्वप्रदर्शिका कारिका पठति—सगुणीति । गुणीभूतव्यङ्ग्येन सहालंकारैर्वर्तन्ते ये ध्वनेः प्रभेदास्तैः ...प्रकारो ध्वनिरिति तात्पर्यम् । बहुप्रकारतां दर्शयति—तथाहीति । स्वभेदैर्गुणीभूत-

१. 'प्रकाशते' क-ख. २ 'विषयी' ग. ३ 'वाच्यालंकारान्तरैश्च' क. ख.

१. 'लिङ्घ अंगी व । फलि अङ्गमाणिस वडि वेसव तु भांबर्तिवयिआ ॥' क-ख. २ 'प्रभेदतया बहुधा निर्दि' क-ख. ३ 'काव्यमार्गे' इति ग. ४. 'ते' ग. ५. 'प्रभेदाः' क-ख.

कीर्णः, स्वप्रभेदसंसृष्टो गुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णो गुणीभूतव्यङ्ग्यसंसृष्टो वाच्यालंकारान्तरसंकीर्णो वाच्यालंकारान्तरसंसृष्टः संसृष्टालंकारसंकीर्णः संसृष्टालंकारसंसृष्टश्चेति बहुधा ध्वनिः प्रकाशते। तत्र स्वप्रभेदसंकीर्णत्वं कदाचिदनुग्राह्यानुग्राहकभावेन। यथा—'एवंवादिनि देवर्षौ—' इत्यादौ। अत्र ह्यर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदोऽनुगृह्यमाणः प्रतीयते। एवं कदाचित्प्रभेदद्वयसंपातसंदेहेन। यथा—

'खणपाहुणिआ देअर एसा जाआएँ किंपि दे भणिदा।
रुअइ पडोहरवलहीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई॥'

अत्र ह्यनुनीयतामित्येतत्पदमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वेन विवक्षितान्यपर-

क्ष्येनालंकारैः प्रकाशयन् इत्यत्र ये भेदास्तत्रापि प्रत्येकं संकरेण संसृष्ट्या चेति पद्। संकरस्यापि त्रयः प्रकाराः। अनुग्राह्यानुग्राहकभावेन संदेहास्पदत्वेनैकपदानुप्रवेशेनेति द्वादश भेदाः। पूर्वं च ये पञ्चत्रिंशद्भेदा निरुक्तास्ते गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि मन्तव्याः स्वप्रभेदास्तावन्तोऽलंकारा इत्येकसप्ततिः। तत्र संकरत्रयेण संसृष्ट्या च गुणने द्वे शते चतुरशीत्यधिके। तावता पञ्चत्रिंशतो मुख्यभेदाना गुणने सप्तसहस्राणि चत्वारि शतानि विंशत्यधिकानि भवन्ति। अलंकाराणामानन्त्यात्त्वसंख्यत्वम्। तत्र व्युत्पत्तये कतिपयभेदेषूदाहरणानि दिक्षु कारिकायामन्यपदार्थत्वेन प्रधानतयोक्तत्वात्तदाश्रयाण्येव चत्वार्युदाहरणान्याह—**तत्रेति। अनुगृह्यमाण इति।** लज्जया हि प्रतीताभिलापशृङ्गारोऽत्रानुगृह्यते व्यभिचारिभूतत्वेन। क्षण उत्सवस्तत्र निमन्त्रणेनानीता हे देवर, एषा ते जायया किमपि भणिता रोदिति। पडोहरे शून्ये वलभीगृहे। अनुनीयतां वराकी। सा तावद्देवरानुरक्ता तज्जायया विदितवृत्तान्तया किमप्युक्तेर्त्यपोक्तिमद्वृत्तान्तं दृष्टवत्या अन्यस्या देवरचौरकामिन्या। तत्र गृहिण्याय वृत्तान्तो ज्ञात इत्युभयतः कलहायितुमिच्छन्त्येवमाह। तदर्थान्तरे संभोगेनैकान्तोचितेन परितोष्यतामित्येवंरूपे वाच्यस्य संक्रमणम्। यदि वा त्वं तावदेतस्यामेवानुरक्त इतीर्ष्याकोपतात्पर्यादनुनयनमन्यपरं विवक्षितम्। एषा तवेदानीमुचितमगर्हणाय प्रेमास्पदमित्यनुनयो विवक्षितः। वयं त्विदानीं गर्हणीया गतप्रेमा इत्येव तन्त्रतयोभयथापि च स्वाभिप्रायप्रकाशनादेकतरनिश्चयेन प्रमाणाभाव इत्युक्तम्। विवक्षितस्य हि स्वरूपस्थस्यैवान्यपरत्वम्। मतान्तिस्तु नर्मैव तदूपापत्ति। यदि वा देवरानुरक्ताया एव न देवरमन्यया सहावलोकितसंभोगवृत्तान्तं प्रतीयमुक्ति। देवरेत्यामन्त्रणात्।

१. 'वाच्यालंकारान्तरसंसृष्ट संसृष्टालंकारसंकीर्ण संकीर्णालंकारसंसृष्टश्चेति' ग.
२ 'क्षणप्राघुणिका देवर एषा जायया किमपि ते भणिता। रोदिति शून्यवलभीगृहेऽनुनीयतां वराकी॥' इति च्छाया.

वाच्यत्वेन च संभाव्यते । न चान्यतरपक्षनिर्णये प्रमाणमस्ति । एकव्यञ्जकानुप्रवेशेन तु व्यङ्ग्यत्वमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य स्वप्रभेदान्तरापेक्षया बाहुल्येन संभवति । यथा—'स्निग्धश्यामल–' इत्यादौ । स्वप्रभेदसंसृष्टत्वं च यथा पूर्वोदाहरण एव । अत्र ह्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य च संसर्गः । गुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णत्वं यथा—'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इत्यादौ । यथा वा—

'कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः ।
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥'

अत्र ह्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थीभूतस्य व्यङ्ग्यविशिष्टवाच्याभिधायिभिः पदैः संकमिता । अत एव च पदार्थाश्रयत्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य

पूर्वव्याख्याने तु तदपेक्षया देवरेत्यामन्त्रणं व्याख्यातम् । बाहुल्येनेति । सर्वत्र काव्ये रसादिध्वन्यर्थं तावदस्ति तत्र रसध्वनेर्भावध्वनेश्चैकेन व्यञ्जकेनाभिव्यञ्जनम् । स्निग्धश्यामलेत्यत्र विप्रलम्भशृङ्गारस्य तद्व्यभिचारिणश्च शोकावेगात्मनश्चर्वणीयत्वात् । एवं त्रिविधं संकरं व्याख्याय संसृष्टिमुदाहरति—स्वप्रभेदेति । अत्र हीति । लिप्तत्वेन्दादेरतिरस्कृतो वाच्य, रामादौ तु संक्रान्त इत्यर्थः । एवं स्वप्रभेदं प्रति चतुर्भेदानुदाहृत्य गुणीभूतव्यङ्ग्यं प्रत्युदाहरति—गुणीभूतेति । अत्र हीत्युदाहरणद्वयेऽपि । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्येति । रौद्रस्य । व्यङ्ग्यविशिष्टेत्यनेन गुणता व्यङ्ग्यस्योक्ता । पदैरित्युपलक्षणे तृतीया । तेन तदुपलक्षितो योऽर्थो व्यङ्ग्यो गुणीभावेन वर्तते तेन संमिश्रता संकीर्णता । सा चानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संदेहयोगेनैकस्य व्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति यथासंभवमुदाहरणद्वये योज्या । तथा हि मे यदरय इत्यादिभिः सर्वैरेव पदार्थैः कर्तेत्यादिभिश्च विभावादिरूपतया रौद्र एवानुगृह्यते । कर्तेत्यादौ च प्रतिपदं प्रत्यवान्तरवाक्यं प्रतिनिभासं च व्यङ्ग्यमुत्प्रेक्षितुं शक्यमेवेति न लिखितम् । पाण्डवा यस्य दासा इति तदीयोक्त्यनुकार । तत्र च गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमपि योजयितुं शक्यम् । वाच्यस्यैव क्रोधोद्दीपनत्वात् । दासैश्च कृतहस्ते स्वाम्यवश्य द्रष्टव्य । इत्यर्थशक्त्यनुरणनरूपता । उभयथापि चारुत्वादेकपक्षग्रहे प्रमाणाभाव । एकव्यञ्जकानुप्रवेशस्तु तैरेव पदैः । गुणीभूतस्य व्यङ्ग्यस्य प्रधानीभूतस्य च रसस्य विभावादिद्वारतयाभिव्यञ्जनात् । अत एव चेति । यतोऽत्र लक्ष्ये दृश्यते तत इत्यर्थः ।

---

१ 'निश्चये' क-ख. २. कदाचिदुभयोरेकत्र एकव्यञ्जकानु' ग. ३ 'व्यञ्ज' क-ख. ४. 'संमिश्रिता' क-ग.

---

१ 'परत्वं' ग. २. 'शब्दादौ तिरस्कृतवाच्यरसादौ' क-ख. ३. 'एवेति'

वाक्यार्थाश्रयत्वे च ध्वनेः संकीर्णतायामविरोधः स्वप्रभेदान्तरवत् । यथ
ध्वनिप्रभेदान्तराणि परस्परं संकीर्यन्ते पदार्थवाक्यार्थाश्रयत्वेन च न वि
द्धानि किं चैकव्यङ्ग्याश्रयत्वे तु प्रधानगुणभावो विरुध्यते । ननु व्यञ्ज
भेदापेक्षया ततोऽप्यस्य न विरोधः । अयं च संकरसंसृष्टिव्यवहारो बहू
मेकत्र वाच्यवाचकभाव इव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेऽपि निर्विरोध एव मन्तव्य
यत्र तु पदानि कानिचिदविवक्षितवाच्यान्यनुरणनरूपव्यङ्ग्यवाच्यानि
तत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः संसृष्टत्वम् । यथा—'तेषां गोपवधूविलास
हृदां' इत्यादौ । अत्र हि 'विलाससुहृदां' 'राधारहःसाक्षिणां' इत्येते
ध्वनिप्रभेदरूपे 'ते' 'जाने' इत्येते च पदे गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे । वाच्या
कारसंकीर्णत्वमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यापेक्षया रसवति रसालंकारे च काव्ये स
त्रैव सुव्यवस्थितम् । प्रभेदान्तराणामपि कदाचित्संकीर्णत्वं भवत्येव । य
ममैव—

ननु व्यङ्ग्यं गुणीभूतं प्रधानं चेति विरुद्धमेतद्दृश्यमानमप्ययुक्तत्वान्न श्रद्धेयमित्याशङ्क्य
ञ्जकभेदात्तावन्न विरोध इति दर्शयति—स्वेति । स्वप्रभेदान्तराणि संकीर्णतया पूर्व
दाहृतानीति तान्येव दृष्टान्तयति । तदेव व्याचष्टे—**यथाहीति** । तथात्रापील्याद
रोऽत्र कर्तव्यः । 'तथा हि' इति वा पाठः । ननु व्यञ्जकभेदाग्रयमभेदयोः परिहारोऽ
एकव्यञ्जकानुप्रवेशे तु वक्तव्यमित्याशङ्क्य पारमार्थिकं परिहरमाह—**किंचेति** । **तत**
ऽपीति । यतो व्यङ्ग्यं गुणीभूतमन्यच्च प्रधानमिति को विरोधः । ननु वाच्यालंका
विषये श्रुतोऽयं संकरादिव्यवहारो न तु व्यङ्ग्यविषय इत्याशङ्क्याह—**अयं चेति** । म
न्तव्य इति । मननेन प्रतीत्या तथा निश्चयति (निश्चेय इति) । उभयत्रापि प्रतीतेरे
शरणत्वादिति भावः । एवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य स्वप्रभेदानुदाहृत्य संसृष्टिमुदाहरति—**यत्र तु**
पदानीति । कानिचिदित्यनेन सर्वैरावकाशं निराकरोति । गुरुन्छन्देन साक्षिशब्दे
चाविवक्षितवाच्यो ध्वनिः 'ते' इत्यादिना साधारणगुणगणाभिव्यक्तोऽपि न गुणत्वमल
म्यते । वाच्यस्यैव स्मरणस्य प्राधान्येन चारुत्वहेतुत्वात् । 'जाने' इत्यनेनोत्प्रेक्ष्यमाणानन्त
धर्मव्यञ्जकेनापि वाच्यमेवोत्प्रेक्षणरूपं प्रधानीक्रियते । एवं गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि च वारे
भेदा उदाहृताः । अधुनालंकाराणामपि दर्शयति—**वाच्यालंकारेति** । व्यङ्ग्यत्वं स्वलं
काराणामुक्तभेदाष्टक एवान्तर्भाव इति च रसशब्दस्याशयः । **काव्य इति** । एवंविधमेव
हि काव्यं भवति । (प्रभेदान्तराणामपीति ।) **सुव्यवस्थितमिति** । 'विवक्षा तत्पर

---

1. 'तथा हि' क-ख. २ 'ननु' ग.

---

१ 'अत्र तर्हि' ग. २ 'भ्रातृक' क-ख. ३ 'व्यक्तो नालंकृत' क-ख.

'या व्यापारवती रसान्रसयितुं काचित्कवीनां नवा
दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती ।
ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमनिशं निर्वर्णयन्तो वयं
श्रान्ता नैव च लब्धमब्धिशयन त्वद्भक्तितुल्यं सुखम् ॥'

स्वेन इति द्वितीयोद्योतमूलोदाहरणेभ्य. संकरश्चायं संसृष्टिश्च लभ्यत एव।' 'चलापाङ्गां दृष्टिं' इत्यत्र हि रूपकव्यतिरेकस्य प्राग्व्याख्यातस्य शृङ्गारानुग्राहकत्वं स्वभावोक्तेः शृङ्गारस्य चैकानुप्रवेश.। 'उप्पह जाया' इति गाथायां परस्वभावोक्तिर्वा ध्वनिर्वेति प्रकरणाद्यभावे एकतरग्राहकं प्रमाणं नास्ति। यद्यप्यलंकारो रसमङ्गत्वमनुगृह्णाति तथापि 'नाति निर्वहणैषिता' इति यदभिप्रायेणोक्तं तत्र सकरासंभवात्संसृष्टिरेवालंकारेण रसध्वनेः। यथा—'बाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं' इत्यत्र। प्रभेदान्तराणामपीति रसादिध्वनिव्यतिरिक्तानाम्। व्यापारवतीति। निष्पादनप्राणो हि रस इत्युक्तम्। तत्र विभावादियोजनात्मिका वर्णना। तत' प्रभृति घटनापर्यन्ता क्रिया व्यापार' तेन सततयुक्तो रसादिरिति रस्यमानतासारान्स्थायिभावान्रसयितुं रस्यमानतापत्तियोग्यान्कर्तुम्। काचिदिति लो (त्तरापतित्तो-धाराप्थालाग्नेनोन्मीलयन्ती। अत एव ते कवयः वर्णनायोगात्। नवेति क्षणेक्षणे नूतनैर्वैचित्र्यैर्जगन्त्यापूरयन्ती। दृष्टिरिति प्रतिभारूपा। तत्र दृष्टिश्चाक्षुषं ज्ञानं यद्वाहि (?)। तेने यो विरोधालंकारोऽत एव नवा तदनुगृहीतश्च ध्वनिः। तथाहि चाक्षुषं ज्ञानं नाविचलितमलन्नमसंभवाभावात्। न चान्यपरम्। अपि त्वर्थान्तरे ऐन्द्रियकविज्ञानाभागोल्लसिते प्रतिभानलक्षणेऽर्थे संक्रान्तम्। संक्रमणे च विरोधोऽनुग्राहक एव। तद्वक्ष्यति—'विरोधालंकारेण' इत्यादिना। या चैवंविधा दृष्टि. परिनिष्ठितोऽचलः अर्थविषये निश्चेतव्ये विषये उन्मेषो यस्या.। तथान्येन परिनिश्चि(ष्ठि)ते विषये उन्मेष सम्यगवबोधकारी अपूर्वप्रमाणलाभलक्षणो यस्या। तथा परिनिश्चिते लोकप्रसिद्धेऽर्थे न तु कविवदपूर्वस्मिन्नर्थे उन्मेषो यस्या। सा। विपश्चितामियं वैपश्चिती। (ते अवलम्ब्येति।) कवीनामिति। वैपश्चितीतिवचनेन नाहं कविर्न पण्डित इत्यात्मनोऽनौद्धत्यं ध्वन्यते। अनात्मीयमपि दरिद्रगृह इवोपकरणतयान्यत आहृतमेतन्मया दृष्टिद्वयमित्यर्थ.। ते द्वे अपीति। नह्येकया दृष्ट्या सम्यङ्निर्वर्णनं निर्वहति। विश्वमित्यशेषम्। अनिशमिति पुन.पुनरनवरतं निर्वर्णयन्तो नि शेषेण वर्णयन्तो वर्णनया तथा निश्चयार्थं वर्णयन्त.। इदमित्थमिति परामर्शानुमानादिना निर्भज्य निर्वर्णेन किमत्र सारं स्यादिति तिलशस्तिलशो निर्वर्णयन(न्तम्)। यच्च निर्वर्ण्यते तत्खलु मध्ये व्यापार्यमाणया मध्ये चार्थविशेषेषु निश्चितोन्मेषया निश्चलया दृष्ट्या सम्यङ्निर्वर्णितं भवति। वयमिति। मिथ्यात्वदृष्टाहरणप्रयासव्यसनिन इत्यर्थः। श्रान्ता इति। न केवल सारं लब्धं यावत्प्रत्युत खेद प्राप्त इति भाव। चशब्दस्तुशब्दस्यार्थे। अब्धिश-

१ 'प्रसयितुं' ग. २ 'परिनिश्चितार्थं' क-ख. ३ 'अस्ति' ग.

१ 'रूपकस्य' क-ख. २ 'गृह्णाति भूयसा' ग. ३. 'रसेभ्यो विरोधाय एव' क-ख. ४ 'अविरतं' ग. ५. 'निर्वेदनं' क. ६. 'यत्तु' ग. ७ 'मिथ्या तदृष्ट्या' क.

इत्यत्र विरोधालंकारेणार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य ध्वनिप्रभेदस्य संकीर्णत्वम्। वाच्यालंकारसंसृष्टत्वं च पदापेक्षयैव। यत्र हि कानिचित्पदानि वाच्यालंकारभाञ्जि कानिचिच्च ध्वनिप्रभेदयुक्तानि। यथा—

'दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः॥'

मनेति योगनिद्रया त्वमेव एतत्स्वरूपवेदी स्वरूपावस्थित इत्यर्थः। यान्तस्य शयनस्थितं प्रति बहुमानो भवति। त्वद्भक्तीति। त्वमेव परमात्मस्वरूपो विश्वमात्मन्यस्य भक्तिः सान्द्रानुरागगमनाक्रम(ज)मदावेशमेन तुल्यमपि न लब्धमासीत् तावन्मात्रानीयम्। एवं प्रथममेव परमेश्वरभक्तिमात्र कुतूहलमात्रावलम्बिनकविश्रामास्तिकोमयत्वे पुनरपि परमेश्वरभक्तिविश्रान्तिरेव युक्तेति मन्वानस्येयमुक्तिः। सकलप्रमाणपरिनिश्चितदृष्टादृष्टविषयविशेषजं यत्सुखं यदपि वा लोकोत्तरं रसचर्वणात्मकं तत उभयतोऽपि परमेश्वरविश्रान्त्यानन्दः प्रकृष्यते। तदानन्दविप्रुण्मात्रावभासो हि रसास्वाद इत्युक्तं प्राग्स्माभिः। लौकिकं तु सुखं ततोऽपि निकृष्टप्रायं बहुतरदुःखानुषङ्गादिति तात्पर्यम्। तत्रैव इतिशब्दाशेषैकदेशानुप्रवेशः। इतिमयतस्य निवेशनमिति विरोधालंकारो बाधीयताम्। अन्यथान्यायेन [illegible] नास्ति प्रमाणम्। [illegible] [illegible] विरोधमत्र [illegible] [illegible] यावर्ज्येति। [illegible]

[illegible]

[illegible]

पदापेक्षयैवेति। [illegible] तृतीयमेव प्रकारमुदाहरति—यत्र हीति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। यत्र हीति। [illegible] [illegible]। दीर्घीकुर्वन्निति। [illegible] [illegible] [illegible]। प्रत्यूषेष्विति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible]

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible] ४. [illegible] ५. [illegible] ६. [illegible]

अत्र हि मैत्रीपदमविवक्षितवाच्यो ध्वनिः । पदान्तरेष्वलंकारान्तराणि । संसृष्टालंकारान्तरसंकीर्णो ध्वनिर्यथा—

'दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि
प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे ।
दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा
जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥'

मधुरयोगि यतत्स्पन्देन कलमधुरमाकर्णनीयम् । प्रत्यूषेति । प्रभातस्य तेषामिषभेदा-वगरसाद्धुवचनं तदैव तत्रैव हृदयेति निष्पद्यति । स्फुटितान्यकर्णमानमकरन्दभरेण (तथा स्फुटितानि) विकसितानि नयनहारीणि यानि कमलानि तेषां च आमोदस्येव या मैत्री अन्यासक्तात्वियोगे परस्परानुकूल्यलाभनेन बलाय उपरतो मकरन्देन च कषायवर्णं इव । क्षीणामिति । मदेन तथाविधस्य शृङ्गेरयमारम्भकस्य य एवं करोति स पुनरपि ग्लानि-तानि हरति । अथ च तदीयां ग्लानिं पुनः प्रभोगाभिलाषोद्दीपनेन हरति । न च प्रस्तदनु-तया(?) अपि स्वयमनुकूल्यो हृदयस्पर्शः हृदयान्तर्भूतस्य । प्रियतमं तद्विरहे प्रार्थनार्थं चाटूनि कारयति । प्रियतमोऽपि तत्स्वनस्पर्शस्य···प्रार्थनाचाटूनि करोतीति तेन तथा कार्यत इति । परस्परानुरागप्राणप्रकारगर्भस्वभूतोऽसौ पवनः । मुखे चैतस्य यत् निमार्पितचित्तोऽपि साप इति मानरिको नलविद्याधो नाम्यथाय इत्यर्थः । प्रियतमोऽपि स्वस्मिन्ननुकूल-संवाहनादिप्रार्थनार्थं चाटुकार एवमेव पुनर्ग्लानि हरति । कूजितं चाटुरितरमणवन्ति मधुरध्वनितं दीर्घीकरोति । चाटुकरणावसरे च स्फुटितं विकसितं कमलकर्णिकाभिवदनं तस्य यामोदमैत्री सौरभसंवलनेन बलाय उपरतो भवति । अपि तु चाटु वदनाथीमुखे-(नादि)स्वनुकूलः । एवं शब्दरूपगन्धस्पर्शा यत्र हृद्या यत्र च पवनेऽपि तदभिव्य-ञ्जयमभिगम्यन्ते तेन इति मेघदूतं मेघं प्रति कामिन इदमुक्तम् । उदाहरणे लक्षणं यो-जयति—मैत्रीपदमिति । [illegible] पठितव्य इत्युक्तमेव । अलंकारान्त-राणीति । उत्प्रेक्षास्वभावोक्तिरूपकोपमाः कर्णेऽवगन्तव्यं । स्वमितिस्ता 'सानुप्रभूषण' इति शालेकारैः शब्दभेदैः [illegible] । 'मदरसितदि[illegible]' इत्येवरूपं [illegible] च निरूप्य 'पुनरपि' इति कर्मादिकाभावे परस्परं [illegible] प्रकाशनमुद्दाहरणमुखेनैव—दन्तक्षतेति । तेन शब्दव्यापकत्वं —न केवलं ध्वनेः [illegible] संकीर्णत्वादि विवक्षितो शब्दालंकार-मन्योन्यमपि स्वप्रभेदानां स्वप्रभेदेषु[illegible]व्यक्तेन वा उदाहरणं साधुत्वं वै अलंकार-संकीर्णत्वं संसृष्टत्वं च दुर्लक्ष्यमिति निष्पादयति न भवति [illegible] संसृष्टत्व संकीर्णत्व वा ध्वनेः उदाहरणं प्रदर्शितम् । [illegible] इदम् भेदमुदाहरति—दन्तक्षतानीति । [illegible] किं इति निरूपति दैत्यत्व [illegible] विदते । [illegible]

१. 'स्थानैर्व्यवस्थायां' [illegible]. २. 'वध' [illegible]. ३. [illegible] बोधि. ४. 'सिद्धेरीवद' [illegible].

अत्र हि समासोक्तिसंसृष्टेन विरोधालंकारेण संकीर्णस्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः प्रकाशनम्। दयावीरस्य परमार्थतो वाक्यार्थीभूतत्वात्। संसृष्टालंकारसंसृष्टत्वं च ध्वनेर्यथा—

'अहिणअपओअरसिएसु पहिअसामाइएसु दिअहेसु।
सोहइ पसारिअगिआणँ णच्चिअं मोरवन्दाणम्॥'

अत्र ह्युपमारूपकाभ्यां शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः संसृष्टत्वम्।

जेनानन्दभरेण यत्र। रक्ते रुधिरे मनोऽभिलाषो यस्याः। अनुरक्तं च मनो यस्याः। मुनयश्चोद्बोधितमदनावेशाश्चेति विरोधः। जातस्पृहैरिति च वयमपि कदाचिदेवं कारुणिकपदवीमधिरोक्ष्यामस्तदा सत्यतो मुनयो भविष्याम इति मनोराज्ययुक्तैः। समासोक्तिश्च नायिकावृत्तान्तप्रतीतेः। दयावीरस्येति दयाप्रयुक्तत्वात्। अत्र धर्मस्य धर्मवीर एव दयावी- [illegible]

पादनाय स्वशरीरदान इति करुणातिशयोऽनुभावविभावगर्भदोद्दीपितः। द्वितीयं भेदमुदाहरति—संसृष्टेति। अभिनवं हृद्यं पयोदानां मेघानां रसितं येषु दिवसेषु। तथा पथिकान्प्रति श्यामायितेषु मोहजनकत्वादाशि[illegible]नामाचरितवत्सु। यदि वा पथिकानां श्यामायितं दु[illegible]न श्यामिका येभ्यः। शोभते प्रसारितग्रीवाणां मयूरवृन्दानां नृत्तम्। अभिनवपयोधररसितेषु पथिकसमाजेषु सत्सु मयूरवृन्दा(वना)ना प्रसारितगीतानां [illegible]णानुसारिगीतानां तथा ग्रीवारेचकाय प्रसारितग्रीवाणां नृत्तं शोभते। पथिकान्प्रति श्यामा [illegible] प्रत्ययेन लुप्तोपमा निर्दिष्टा। पथिकसमाजेष्विति कर्मधारयस्य स्पष्टत्वाद्रूपकम्। [illegible] ध्वने संकर इति ग्रन्थकारस्याशयः। अत्रैवोदाहरणेऽन्यद्भेदद्वयमुदाहरणान्तरे न दत्तम्। तथाहि—व्याघ्रादेरादिनिगणश्चेत् पथिकसमाजे- [illegible] संदेहास्पदत्वेन संकीर्णत्वमभिनवप्रयोगे च रसितेष्विति ... निति ... [illegible] 'पहिअसामाइएसु' इत्यत्र तु पदे संकीर्णत्वा [illegible]मूलस्य ध्वने संकीर्णत्वमेकव्यञ्जकानुप्रवेशादिति संकीर्णालंकारसंगमः।

---

१. [illegible] क-ख. २ 'भूतत्वम्' क-ख. ३. 'अभिनवपयोधररसितेषु पथिकश्यामायितेषु दिवसेषु। शोभते प्रसारितग्रीवाणां(गीतानां)नृत्तं मयूरवृन्दानाम्॥' इति छाया

---

१ '[illegible]नुसारि' क-ख. २ 'अभिनवप्रयोगे च [illegible]भावात्' क. ग.

एवं ध्वनेः प्रभेदाः प्रभेदभेदाश्च केन शक्यन्ते ।
संख्यातुं दिङ्मात्रं तेषामिदमुक्तमस्माभिः ॥ ५० ॥

अनन्ता हि ध्वनेः प्रकाराः सहृदयानां व्युत्पत्तये तेषां दिङ्मात्रं कथितम् ।

इत्युक्तलक्षणो यो ध्वनिर्विवेच्यः प्रयत्नतः सद्भिः ।
सत्काव्यं कर्तुं वा ज्ञातुं वा सम्यगभियुक्तैः ॥ ५१ ॥

उक्तस्वरूपध्वनिनिरूपणनिपुणा हि सत्कवयः सहृदयाश्च नियतमेव काव्यविषये परां प्रकर्षपदवीमासादयन्ति ।

अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद्यथोदितम् ।
अशक्नुवद्भिर्व्याकर्तुं रीतयः संप्रवर्तिताः ॥ ५२ ॥

एतद्ध्वनिवर्णनेन निर्णीतं काव्यतत्त्वमस्फुटस्फुरितं सदशक्नुवद्भिः प्रतिपादयितुं वैदर्भी गौडी पाञ्चाली चेति रीतयः प्रवर्तिताः । रीतिलक्षणविधायिनां हि काव्यतत्त्वमेतदस्फुटतया मनाक्स्फुरितमासीदिति तदत्र स्फुटतया संप्रदर्शितमित्यन्येन रीतिलक्षणेन न किंचित् ।

शब्दतत्त्वाश्रयाः काश्चिदर्थतत्त्वयुजोऽपराः ।
वृत्तयोऽपि प्रकाशन्ते ज्ञातेऽस्मिन्काव्यलक्षणे ॥ ५३ ॥

अस्मिन्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावविवेचनमये काव्यलक्षणे ज्ञाते सति याः काश्चित्प्रसिद्धा उपनागरिकाद्याः शब्दतत्त्वाश्रया वृत्तयो याश्चार्थतत्त्वसंबद्धाः कैशिक्यादयस्ताः सम्यग्रीतिपदवीमवतरन्ति । अन्यथा तु तासाम-

कीर्णालंकारसंकीर्णैरपि भेदद्वयं मन्तव्यम् । एतदुपसंहरति—एवमिति । स्पष्टम् । अथ 'सहृदयमनःप्रीतये' इति यत्सूचितं तदानीं (न) शब्दमात्रमपि तु निर्व्यूढमित्याशयेनाह—इत्युक्तेति । य प्रयत्नतो विवेचित एवमादिलक्षणो ध्वनिरेतदेव काव्यतत्त्वं यथोदितेन प्रकारनिरूपणं कर्तुमशक्नुवद्भिरलंकारकारैः रीतयः प्रवर्तिता इत्युत्तरकारिकया संबन्धः । अन्ये तु य शब्दस्थाने 'अयं' इति पठन्ति । प्रकर्षपदवीनिर्माणे बोधे वेति भावः । व्याकर्तुमशक्नुवद्भिरित्यत्र हेतु—अस्फुटं कृत्वा स्फुरितमिति । (लक्षिता इति) रीतिर्हि गुणेष्वेव पर्यवसायिता । यदाह—विशेषो गुणात्मा गुणाश्च रसपर्यवसायिन एवेति मुक्तं प्राग्गुणनिरूपणे 'शृङ्गार एव मधुरः' इत्यत्रेति । प्रकाशन्त इति । अनुभवविदां काव्यजीवित्वे प्रयान्तीत्यर्थः । रीतिपदवीमिति । तद्वदेव रसपर्यवसायित्वात् । 'प्र

१. 'ये स्वयमुत्प्रेक्षणीया' क-ख. २. 'नियमेनैव काव्य' क-ग. ३. 'तत्र' ग. ४. 'संप्रदर्शितेनान्येन' ग. ५. 'प्रतिप्रतिपदवीं' ग.

दृश्यमानानामिव पूर्णानामशक्येनतदेव मानानुमानसिद्धानाम्। एवं स्फुटतयैव लक्षणीयं स्वरूपमस्य ध्वनेः। यत्र शब्दानामर्थानां च केषांचित्प्रतिपत्तृविशेषसंवेद्यं जात्यत्वमिव रत्नविशेषाणां चारुत्वमनाख्येयमवभासते काव्ये तत्र ध्वनिव्यवहार इति यल्लक्षणं ध्वनेरुच्यते केनचित्तदयुक्तमिति नाभिधेयतामर्हति। यतः शब्दानां स्वरूपाश्रयस्तावदक्लिष्टत्वे सत्यप्रयुक्तप्रयोगः। वाचकाश्रयस्तु प्रसादो व्यञ्जकत्वं चेति विशेषः। अर्थानां च स्फुटत्वेनावभासनं व्यङ्ग्यपरत्वं व्यङ्ग्यविशिष्टत्वं चेति विशेषः। तौ च विशेषौ व्याख्यातुमशक्यौ व्याख्यातौ बहुप्रकारम्। तद्व्यतिरिक्तानाख्येयविशेषसंभावना तु विवेकावसादभावमूलैव। यस्मादनाख्येयत्वं सर्वशब्दार्थगोचरत्वेन न कस्यचित्संभवति। अन्ततोऽनाख्येयशब्देन तस्याभिधानसंभवात्। सामान्यसंस्पर्शिविकल्पशब्दगोचरत्वे सति प्रकाशमानत्वं तदनाख्येयमुच्यते क्वचित् तदपि काव्यविशेषाणां रत्नविशेषाणामिव न संभवति। तेषां लक्षणकारैर्व्याकृतरूपत्वात्। रत्नविशेषाणां च सामान्यसंभावनयैव मूल्यस्थितिपरिकल्पनादर्शनाच्च। उभयेषामपि तेषां प्र-

---

तीति पदवीं' इति वा पाठः। नागरिकया उपरमते अनुप्रासवृत्तिः शृङ्गारादौ विश्राम्यति। परुषेति दीप्तेषु रौद्रादिषु। कोमलेति हास्यादौ। तथा—'वृत्तयः काव्यमातृकाः' इति यदुक्तं मुनिना तत्र रसोचित एव चेष्टाविशेषो वृत्तिः। यदाह—'कैशिकी श्लक्ष्णनेपथ्या शृङ्गाररससंभवा' इति। इयता 'तस्याभाव जगदुरपरे' इत्याद्यभावविकल्पेषु 'वृत्तयो रीतयश्च गता श्रवणगोचरं तदतिरिक्त कोऽयं ध्वनिर्नाम' तत्र कथंचिदभ्युपगमः कृतः कथाचद्दूषण दत्तमस्फुटस्फुरितमिति वचनमनेन इदानीं वाचा स्थितमविषये' इति यदुक्तं तत्तु प्रथमोद्द्योते दूषितमपि दूषणं सर्वप्रपञ्चकथनं हि अन्तर्भाव्यमेवानाख्येयत्वमित्यभिप्रायेण। अक्लिष्टत्व इति। प्रतिकष्टाद्यभाव इत्यर्थः। अप्रयुक्तस्य प्रयोगो ... पौनरुक्त्यम्। तावदिति शब्दगतोऽर्थगतश्च। विवेकस्यावसादोऽभावो निर्विवेकत्वम्। सामान्यस्पर्शी यो विकल्पस्ततोऽयं शब्दो दृष्टान्तेऽपि नास्तीति दर्शयति—**रत्नविशेषाणां चेति**। ननु सर्वत्र तत्र सर्वेद्यत इत्याशङ्क्याभ्युपगमेनैवोत्तरयति—**उभयेषामिति**। रत्नानां काव्यानां

---

१ 'लक्षणीयस्वरूपमस्य' क-ख. २ 'प्रतिपत्ति' क. 'प्रतिपत्त्य' ख. ३. 'जात्यत्वमेव' क. ४ एवावभासते' क-ख. ५. 'नामधेय' ग. ६ 'स्वरूपाश्रयः' ग. ७. 'वाचकत्वाश्रय' क-ख. ८ 'भासमान व्यङ्ग्यपरत्व व्यङ्ग्यादिविशिष्टत्व' क-ख. ९. 'निर्भर' ग. १०. 'तु यदा' क-ख. ११. 'कदापि' ग. १२. 'रूपाणाम्' क ख. १३. 'उभयेषां प्रतीतिविशेष' ग.

---

१. 'स्फुरितत्वादिति' ग. २. 'यस्य तस्य निर्विवेकत्वम्' ग. ३. 'य.' क-ख.

तिपत्तृविशेषसंवेद्यत्वमस्त्येव । वैकटिका एव हि रत्नतत्त्वविदः, सहृदया एव हि काव्यानां रसज्ञा इति कस्यात्र विप्रतिपत्तिः । यत्त्वनिर्देश्यत्वं सर्वलक्षणविषये बौद्धानां प्रसिद्धं तत्तन्मतपरीक्षायां ग्रन्थान्तरे निरूपयिष्यामः । इह तु ग्रन्थान्तरश्रवणलवप्रकाशनं सहृदयवैमनस्यप्रदायीति न प्रक्रियते । बौद्धमतेन वा यथा प्रत्यक्षादिलक्षणं तथास्माकं ध्वनिलक्षणं भविष्यति । तस्माल्लक्षणान्तरस्याघटनादशब्दार्थत्वाच्च तस्योक्तमेव ध्वनिलक्षणं साधीयः । तदिदमुक्तम्—

'अनाख्येयांशभासित्वं निर्वाच्यार्थतया ध्वनेः ।
न लक्षणं लक्षणं तु साधीयोऽस्य यथोदितम् ॥'

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते ध्वन्यालोके तृतीय उद्योतः ।

च । अनु[illegible] शब्दा. [illegible]निर्दिष्ट[illegible] ·············· [illegible]
गुणमिति चेदाह—यदियति । एवं हि [illegible]
[illegible] लक्षणं स्यादिति भावः । ग्रन्थान्तर इति विनिश्चयटी-
कायां धर्मोत्तमायां या विवृतिरमुना ग्रन्थकृता कृता तत्रैव [illegible] । [illegible]
दयैः सदैवेत्यर्थः । अनाख्येयांशावभासित्वं [illegible]
ध्वनेरिति संबन्धः । अत्र हेतुः—निर्वाच्यार्थतयेति । [illegible]
[illegible] । अन्यस्तु 'निर्वाच्यार्थतया' इत्यत्र [illegible]
हेतुरिति व्याचष्टे तत्तु क्लिष्टम् । [illegible] ।

किं लोचनं विनालोको भाति चन्द्रिकयापि हि ।
तेनाभिनवगुप्तोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात् ॥
काव्यालोक　　·　　·　　।
·　　·　　··　　[illegible] ॥
आसूत्रितानां भेदानां स्फुटतापत्तिदायिनीम् ।
त्रिलोचनप्रियां वन्दे मध्यमां परमेश्वरीम् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्याभिनवगुप्तोन्मीलिते सहृदयालोक-
लोचने ध्वनिसंकेते तृतीय उद्योतः ।

१. 'च' [illegible]. २ '[illegible]' [illegible]. ३ '[illegible]' [illegible]

चतुर्थ उद्द्योतः ।

एवं ध्वनिं सप्रपञ्चं विप्रतिपत्तिनिरासार्थं व्युत्पाद्य तद्व्युत्पादने प्रयोजनान्तरमुच्यते—

ध्वनेर्यः सगुणीभूतव्यङ्ग्यस्याध्वा प्रदर्शितः ।
अनेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः ॥ १ ॥

य एष ध्वनेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च मार्गः प्रकाशितस्तस्य फलान्तरं कविप्रतिभानन्त्यम् । कथमिति चेत् ।

अतो ह्यन्यतमेनापि प्रकारेण विभूषिता ।
वाणी नवत्वमायाति पूर्वार्थान्वयवत्यपि ॥ २ ॥

अतो हि ध्वनेरुक्तप्रभेदमध्यादन्यतमेनापि प्रकारेण विभूषिता सती वाणी पुरातनकविनिबद्धार्थसंस्पर्शवत्यपि नवत्वमायाति । तथाह्यविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेः प्रकारद्वयसमाश्रयणेन नवत्वं पूर्वार्थानुगमेऽपि यथा—

'स्मितं किंचिन्मुग्धं तरलमधुरो दृष्टिविभवः
परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।
गतानामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः
स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव हि न रम्यं मृगदृशः ॥'

इत्यस्य

'सविभ्रमस्मितोद्भेदा लोलाक्ष्यः प्रस्खलद्गिरः ।
नितम्बालसगामिन्यः कामिन्यः कस्य न प्रियाः ॥'

इत्येवमादिषु श्लोकेषु सत्स्वपि तिरस्कृतवाच्यध्वनिसमाश्रयेणापूर्वत्वमेव प्रतिभासते । तथा—

'यः प्रथमः प्रथमः स तु तथाहि हतहस्तिबहलपललाशी ।
श्वापदगणेषु सिंहः सिंहः केनाधरीक्रियते ॥'

इत्यस्य

'स्वतेजःक्रीतमहिमा केनान्येनातिशय्यते ।
महद्भिरपि मातङ्गैः सिंहः केनाभिभूयते ॥'

---

१. चतुर्थोद्द्योतस्य टीका नोपलभ्यते. २. 'अध्वा' ग. ३. 'श्रयेण' क-ख. ४. 'पूर्वोक्तानु' क-ख. ५. 'तथाभिहतहस्तदर्पितपललाशी' ग. ६. 'अस्य' ग.

इत्येवमादिषु श्लोकेषु सत्स्वप्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिसमाश्रयेण नवत्वम् । (विवक्षितान्यपरवाच्यस्यापि उक्तप्रकारसमाश्रयेण नवत्वम्) तत्रान्यस्य्यक्ष्यप्रकारसमाश्रयेणान्यथात्वम् । यथा—

'निद्राकैतविनः प्रियस्य वदने विन्यस्य वक्त्रं वधू-
बोधत्रासनिरुद्धचुम्बनरसाप्याभोगलोलं स्थिता ।
वैलक्ष्याद्विमुखीभवेदिति पुनस्तस्याप्यनारम्भिणः
साकाङ्क्षप्रतिपत्ति नाम हृदयं यातं तु पारं रतेः ॥'

इत्यस्य श्लोकस्य

'शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥'

इत्यादिषु सत्स्वपि नवत्वम् । यथा वा—'तरङ्गभ्रूभङ्गा—' इत्यादिश्लोकस्य 'नानाभङ्गिभ्रमद्भ्रूः' इत्यादिश्लोकापेक्षयान्यत्वम् ।

दिशानयानुसर्तव्यो रसादिर्बहुविस्तरः ।
मितोऽप्यनन्ततां प्राप्तः काव्यमार्गो यदाश्रयात् ॥ ३ ॥

बहुविस्तारोऽयं रसभावतदाभासतत्प्रशमनलक्षणो मार्गो यथास्वं विभावानुभावप्रभेदकलनया यथोक्तं प्राक् । स सर्व एवानया दिशानुसर्तव्यः । यस्य रसादेराश्रयादयं काव्यमार्गः पुरातनैः कविभिः सहस्रसंख्यैरसंख्यैर्वा बहुप्रकारं क्षुण्णत्वान्मितोऽप्यनन्ततामेति । रसभावादीनां हि प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिसमाश्रयादपरिमितत्वम् । तेषां चैकैकप्रभेदापेक्षयापि [illegible] सुकविभिस्तदिच्छावशादन्यथा स्थितमप्यन्यथैव विवर्तते । प्रतिपादितं चैतच्चित्रविचारावसरे । गाथा चात्र कृतैव महाकविना—

[illegible] काव्यपुस्तकेषूपलभ्य [illegible] २ [illegible] ३ [illegible]
[illegible]

'अंतट्ठिए वि तहसंठिए व्व हिअअम्मि जा णिवेसेइ।
अत्थविसेसे सा जअइ विकडकइगोअरा वाणी॥'

तदित्थं रसभावाद्याश्रयेण काव्यार्थानामानन्त्यं सुप्रतिपादितम्। एतदेवोपपादयितुमुच्यते—

दृष्टपूर्वा अपि ह्यर्थाः काव्ये रसपरिग्रहात्।
सर्वे नवा इवाभान्ति मधुमास इव द्रुमाः॥ ४॥

तथा विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यप्रकारसमाश्रयेण नवत्वम्। यथा—'धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः' इत्यादौ

'शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिराः।
यदलङ्घितमर्यादाश्चलन्तीं बिभ्रते भुवम्॥'

इत्यादिषु सत्स्वपि तस्यैवार्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यसमाश्रयेण नवत्वम्। यथा—'एवंवादिनि देवर्षौ' इत्यादिश्लोकस्य

'कृते वरकथालापे कुमार्यः पुलकोद्गमैः।
सूचयन्ति स्पृहामन्तर्लज्जयावनताननाः॥'

इत्यादिषु सत्स्वप्यर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य कविप्रौढोक्तिनिर्मितशरीरत्वेन नवत्वम्। यथा—'सज्जेइ सुरहिमासो—' इत्यादेः

'सुरभिसमये प्रवृत्ते सहसा प्रादुर्भवन्ति रमणीयाः।
रागवतामुत्कलिकाः सहैव सहकारकलिकाभि॥'

इत्यादिषु सत्स्वप्यपूर्वत्वमेव।

अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नशरीरत्वे सति नवत्वम्। यथा—

'साअरविइण्णजोव्वणहत्थालम्बं समुण्णमन्तेहिं।
अब्भुट्ठाणम्मिव मम्महस्स दिण्णं तुह थणेहिं॥'

---

१. 'अनथाम्स्थितानपि तथासंस्थितानिव हृदये या निवेशयति। अर्थविशेषान्सा जयति विकटकविगोचरा वाणी॥' इति च्छाया. २. 'व्यङ्ग्यरूप' ग. ३. 'विभ्रता क्षितिम्' क-ख. ४. 'श्रयणेन' ग. ५. 'प्रौढोक्तिमात्र' ग. ६. 'सादरवितीर्णयौवनहस्तालम्बं समुन्नमद्भ्याम्। अभ्युत्थानमिव मन्मथस्य दत्तं तव स्तनाभ्याम्॥' इति च्छाया.

अस्य हि गाथार्थस्य

'उदिह'''' कआभोआ जह जह थणआ विणन्ति बालाणम् ।
तह तह लद्धावासो व्व मम्महो हिअअमाविसइ ॥'

एतद्गाथार्थेन न पौनरुक्त्यम् । यथा वा—'वाणिअअ हत्थिदन्ता-' इत्यादिगाथार्थस्य ।

'करिणीवेहव्वअरो मह पुत्तो एककाण्डविणिवाई ।
हअसोह्णाएँ तह कहो जह कण्डकरण्डअं वहइ ॥'

एवमादिष्वर्थेषु सत्स्वप्यनालीढतैव ।

यथा च व्यङ्ग्यभेदसमाश्रयेण ध्वनेः काव्यार्थानां नवत्वमुपपद्यते तथा व्यञ्जकभेदसमाश्रयेणापि । तत्तु ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यते स्वयमेव सहृदयैरभ्यूह्यम् । अत्र च पुनःपुनरुक्तमपि सारतयेदमुच्यते—

व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेऽस्मिन्विविधे संभवत्यपि ।
रसादिमय एकस्मिन्कविः स्यादवधानवान् ॥ ५ ॥

अस्मिन्नर्थानन्त्यहेतौ व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे विचित्रे संभवत्यपि कविरपूर्वलाभार्थी रसादिमय एकस्मिन्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे यत्नादवदधीत । रसभावतदाभासरूपे हि व्यङ्ग्ये तद्व्यञ्जकेषु च यथानिर्दिष्टेषु वर्णपदवाक्यरचनाप्रबन्धेष्ववहितमनसः कवेः सर्वमपूर्वं काव्यं संपद्यते । तथा च रामायणमहाभारतादिषु संग्रामादयः पुनःपुनरभिहिता अपि नवनवाः प्रकाशन्ते । प्रबन्धे चाङ्गी रस एक एवोपनिबध्यमानोऽर्थविशेषलाभं छायातिशयं च पुष्णाति । कस्मिन्निवेति चेत्, यथा रामायणे यथा वा महाभारते । रामायणे हि करुणो रसः स्वयमादिकविना सूत्रितः 'शोकः श्लोकत्वमागतः' इत्येवंवादिना । निर्व्यूढश्च स एव सीतात्यन्तवियोगपर्यन्तमेव स्वप्रबन्धमुपरचयता । महाभारतेऽपि शास्त्ररूपकाव्यच्छायान्वयिनि वृष्णिपाण्डवविरसाव-

१ अत्र [illegible] २ 'करिणीवेहव्वअरो मम पुत्र एककाण्ड[illegible] । [illegible] तथा [illegible]' इति [illegible] ३ '[illegible]' क्व. ४ अपूर्वार्थ ग. ५ 'एकस्मिन्' क. ख. ६ 'विविधे' [illegible] 'एकस्मिन्' क. ख. ८ 'हतच्छवि' ग. ९ 'वा' क. ख. १० 'वृष्णि-

सानवैमनस्यदायिनीं समाप्तिमुपनिबध्नता महामुनिना वैराग्यजननतात्पर्यं प्राधान्येन स्वप्रबन्धस्य दर्शयता मोक्षलक्षणः पुरुषार्थः शान्तो रसश्च मुख्यतया विवक्षाविषयत्वेन सूचितः। एतच्चांशेन विवृतमेवान्यैर्व्याख्याविधायिभिः। स्वयं चोद्गीर्णं तेनोदीर्णमहामोहमग्नमुज्जिहीर्षता लोकमतिविमलज्ञानालोकदायिना लोकनाथेन—

'यथा यथा विपर्येति लोकतन्त्रमसारवत्।
तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः॥'

इत्यादि बहुशः कथयता। ततश्च शान्तो रसो रसान्तरैर्मोक्षलक्षणः पुरुषार्थः पुरुषार्थान्तरैस्तदुपसर्जनत्वेनानुगम्यमानोऽङ्गित्वेन विवक्षाविषय इति महाभारततात्पर्यं सुव्यक्तमेवावभासते। अङ्गाङ्गिभावश्च यथा रसानां तथा प्रतिपादितमेव। पारमार्थिकान्तस्तत्त्वानपेक्षया शरीरस्येवाङ्गभूतस्य रसस्य पुरुषार्थस्य च स्वप्राधान्येन चारुत्वमप्यविरुद्धम्। ननु महाभारते यावान्विवक्षाविषयः सोऽनुक्रमण्यां सर्व एवानुक्रान्तो न चैतत्तत्र दृश्यते। प्रत्युत सर्वपुरुषार्थप्रबोधहेतुत्वं सर्वरसगर्भत्वं च महाभारतस्य तस्मिन्नुद्देशे स्वशब्दनिवेदितत्वेन प्रतीयते। अत्रोच्यते—सत्यं शान्तस्यैव रसस्याङ्गित्वं महाभारते मोक्षस्य च सर्वपुरुषार्थेभ्यः प्राधान्यमित्येतन्न स्वशब्दाभिधेयत्वेनानुक्रमण्यां दर्शितं दर्शितं तु व्यङ्ग्यत्वेन। 'भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः' इत्यस्मिन्वाक्ये ह्ययमर्थो व्यङ्ग्यत्वेन विवक्षितो यदत्र महाभारते पाण्डवादिचरितं यत्कीर्त्यते तत्सर्वमवसानविरसमविद्याप्रपञ्चरूपं च, परमार्थसत्यस्वरूपस्तु भगवान्वासुदेवोऽत्र कीर्त्यते। तस्मात्तस्मिन्नेव परमेश्वरे भगवति भवत भावितचेतसो मा भूत विभूतिषु निःसारासु रागिणो गुणेषु वा नयविनयपराक्रमादिष्वमीषु केवलेषु केषुचित्सर्वात्मना प्रतिनिविष्टधियः तथा चाग्रे पश्यत निःसारतां संसारस्येत्यमुमेवार्थं द्योतयत्स्फुटमेवावभासते। व्यञ्जकशक्त्यानुगृहीतश्च शब्दः। एवंविधमेव चार्थं गर्भीकृतं संदर्शयन्तोऽनन्तरश्लोका लक्ष्यन्ते 'स हि सत्यं—' इत्यादयः। अयं च निगूढरमणीयोऽर्थो

१. 'रसादीनां' क-ख. २. 'पारमार्थिकान्तस्तत्त्वानपेक्षया शरीरस्येव' ग. ३. 'अनेन दृश्यं' ग. ४. 'संकीर्त्यते' ग. ५. 'सर्वस्यास्य संसारव्यवहारस्य' क-ख. ६. 'व्यञ्जकत्वानुगृहीतः' क-ख.

तिशयं पुष्णाति । तत्र ह्येकचुलुके जलधिसंनिधानादपि दिव्यमत्स्यकच्छपदर्शनमक्षुण्णत्वादद्भुतरसानुगुणतरम् । क्षुण्णं हि वस्तु लोकप्रसिद्ध्याद्भुतमपि नाश्चर्यकारि भवति । न चाक्षुण्णं वस्तूपनिबध्यमानमद्भुतरसस्यैवानुगुणं यावद्रसान्तरस्यापि । तद्यथा—

'सिज्जइ रोमञ्चिज्जइ वेवइ रच्छाकुलङ्गपडिलग्गो ।
सोपासो अज्ज वि सह अतीइ जेणासि वोलीणो ॥'

एतद्गाथार्थाद्भाव्यमानाद्या रसप्रतीतिर्भवति सा त्वां दृष्ट्वा स्विद्यति रोमाञ्चते वेपते इत्येवंविधादर्थात्प्रतीयमानात्मना मनागपि नो जायते । तदेवं ध्वनिप्रभेदसमाश्रयेण यथा काव्यार्थानां नवनवत्वं जायते तथा प्रतिपादितम् । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि प्रभेदापेक्षया ये प्रकारास्तत्समाश्रयेणापि काव्यवस्तूनां नवत्वं भवत्येव । तत्त्वतिविस्तारकारीति नोदाहृतं सहृदयैः स्वयमुत्प्रेक्षणीयम् ।

ध्वनेरित्थं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च समाश्रयात् ।
न काव्यार्थविरामोऽस्ति यदि स्यात्प्रतिभागुणः ॥ ६ ॥

सत्स्वपि पुरातनकविप्रबन्धेषु यदि स्यात्प्रतिभागुणः । तस्मिंस्त्वसति किंचिदेव कवेर्वस्त्वस्ति । बन्धच्छायाप्यर्थद्वयानुरूपशब्दसंनिवेशार्थप्रतिभानाभावे कथमुपपद्यते अनपेक्षितार्थविशेषाक्षररचनैव बन्धच्छायेति नेदं नेदीयः सहृदयानाम् । एवं हि सत्यर्थानपेक्षचतुरमधुरवचनरचनायामपि काव्यव्यपदेशः प्रवर्तेत । शब्दार्थयोः साहित्येन काव्यत्वे कथं तथाविधे विषये काव्यव्यवस्थेति चेत्, परोपनिबद्धार्थविरचने यथा तत्काव्यत्वस्य व्यवहारस्तथा तथाविधानां काव्यसंदर्भाणाम् ।

न चार्थानन्त्यं व्यङ्ग्यार्थापेक्षयैव यावद्वाच्यार्थापेक्षयापीति प्रतिपादयितुमुच्यते—

अवस्थादेशकालादिविशेषैरपि जायते ।
आनन्त्यमेव वाच्यस्य शुद्धस्यापि स्वभावतः ॥ ७ ॥

---

१. अप्कुरेवं गाथा. २ 'त्रिभेदाश्रयणापेक्षया' क-ख. ३. 'नेदौदीया गद' क. पुनैर्दैयः एद' ख. ४ 'काव्यव्यवहार.' ग.

शुद्धस्यानपेक्षितव्यङ्ग्यस्यापि वाच्यस्यानन्त्यमेव जायते स्वभावतः । स्वभावो ह्ययं वाच्यानां चेतनाचेतनानां यदवस्थाभेदाद्देशभेदात्कालभेदात्स्वालक्षण्यभेदाच्चानन्तता भवति । तैश्च तथाव्यवस्थितैः सद्भिः प्रसिद्धानेकस्वभावानुसरणरूपया स्वभावोक्त्यापि तावदुपनिबध्यमानैर्निरवधिः काव्यार्थः संपद्यते । तथा ह्यवस्थाभेदान्नवत्वं यथा—भगवती पार्वती कुमारसंभवे 'सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन—' इत्यादिभिरुक्तिभिः प्रथममेव परिसमापितरूपवर्णनापि पुनर्भगवतः शंभोर्लोचनगोचरमायान्ती 'वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती' (इत्यादि) मन्मथोपकरणभूतेन भङ्ग्यन्तरेणोपवर्णिता । सैव च पुनर्नवोद्वाहसमये प्रसाध्यमाना 'तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं' इत्याद्युक्तिभिर्नवेनैव प्रकारेण निरूपितसौष्ठवा । न च ते तस्य कवेरेकत्रैवासकृत्कृता वर्णनप्रकारा अपुनरुक्तत्वेन वा नवनवार्थनिर्भरत्वेन वा प्रतिभासन्ते । दर्शितमेव चैतद्विषमबाणलीलायाम्—

'ण अ ताण घडइ ओही ण अ ते दीसन्ति कह वि पुनरुत्ता ।
जे विब्भमा पिआणं अत्था वा सुकइवाणीणम् ॥'

अयमपरश्चावस्थाभेदप्रकारो यदचेतनानां सर्वेषां चेतनं द्वितीयं रूपमभिमानित्वप्रसिद्धं हिमवद्गङ्गादीनाम् । तच्चोचितचेतनविषयस्वरूपयोजनयोपनिबध्यमानमन्यदेव संपद्यते । यथा कुमारसंभव एव पर्वतस्वरूपस्य हिमवतो वर्णनं पुनः सप्तर्षिप्रियोक्तिषु चेतनतत्स्वरूपापेक्षया प्रदर्शितं तदपूर्वमेव प्रतिभाति । प्रसिद्धश्चायं सत्कवीनां मार्गः । इदं च प्रस्थानं कविव्युत्पत्तये विषमबाणलीलायां सप्रपञ्चं दर्शितम् । चेतनानां च बाल्याद्यवस्थाभिरन्यत्वं सत्कवीनां प्रसिद्धमेव । चेतनानामवस्थाभेदेऽप्यवान्तरावस्थाभेदान्नानात्वम् । यथा कुमारीणां कुसुमशरभिन्नहृदयानामन्यासां च । तत्रापि विनीतानामविनीतानां च । अचेतनानां च भावानामारम्भाद्यवस्थाभेदभिन्नानामेकैकशः स्वरूपमुपनिबध्यमानमानन्त्यमेवोपयाति । यथा—

१ [illegible] न च तेषां घटतेऽवधिः न च ते दृश्यन्ते कदापि पुनरुक्ताः । ये विभ्रमाः प्रियाणामर्था वा सुकविवाणीनाम् ॥ [illegible]
२ सुप्रसिद्धम् ग.

'हंसानां सरसीषु यैः कवलितैरासज्यते कूजता-
मन्यः कोऽपि कषायकण्ठलुठनादाघर्घरो विभ्रमः।
ते संप्रत्यकठोरवारणवधूदन्ताङ्कुरस्पर्धिनो
निर्याताः कमलाकरेषु बिसिनीकन्दाग्रिमग्रन्थयः॥'

एवमन्यत्रापि दिशानयानुसर्तव्यम्। देशभेदान्नानात्वमचेतनानां तावत्। यथा वायूनां नानादिग्देशचारिणामन्येषामपि सलिलकुसुमादीनां प्रसिद्धमेव। चेतनानामपि मानुषपशुपक्षिप्रभृतीनां ग्रामारण्यसलिलादिसमेधितानां परस्परं महान्विशेषः समुपलक्ष्यत एव। स च विविच्य यथायथमुपनिबध्यमानस्तथैवानन्त्यमायाति। तथा हि मानुषाणामेव तावद्दिग्देशादिभिन्नानां ये व्यवहारव्यापारादिषु विचित्रा विशेषास्तेषां केनान्तः शक्यते गन्तुम्। विशेषतो योषिताम्। उपनिबध्यते च तत्सर्वमेव सुकविभिर्यथाप्रतिभम्। कालभेदाच्च नानात्वं यथर्तुभेदाद्दिग्व्योमसलिलादीनामचेतनानाम्। चेतनानां चौत्सुक्यादयः कालविशेषाश्रयिणः प्रसिद्धा एव। स्वालक्षण्यभेदाच्च सकलजगद्गतानां वस्तूनां विनिबन्धनमविगीतमेव। तच्च यथावस्थितमपि तावदुपनिबध्यमानमनन्ततामेव काव्यार्थस्योपादयति। अत्र केचिदाचक्षीरन्—यथा सामान्यात्मना वस्तूनि वाच्यतां प्रतिपद्यन्ते न विशेषात्मना। तानि हि स्वयमनुभूतानां सुखादीनां तन्निमित्तानां च स्वरूपमन्यत्रारोपयद्भिः स्वरूपानुरूपसामान्यमात्राश्रयेणोपनिबध्यन्ते कविभिः। नहि तैरतीतमनागतं वर्तमानं च परचित्तादिस्वलक्षणं योगिभिरिव प्रत्यक्षीक्रियते। तच्चानुभाव्यानुभावकसामान्यं सर्वप्रतिपतृसाधारणं परिमितत्वात्पुरातनानामेव गोचरीभूतम्। तस्य विषयत्वानुपपत्तेः। अतएव स प्रकारविशेषो यैरद्यतनैरभिनवत्वेन प्रतीयते तेषां भ्रममात्रमेव। भणितिकृतं वैचित्र्यमात्रमत्रास्तीति। तत्रोच्यते—यदि सामान्याश्रयेण काव्यप्रवृत्तिस्तत्प्रदर्शितप्रकारं काव्यवैचित्र्यमवस्थादिविशेषात्किं पुनरुक्तमेवास्तु। न

१. 'निनदेषु' क-ख. २. 'उपपादयति' ग. ३. 'भूतात्मना' ग. ४ 'स्वपरानुभूतसामान्य' क-ख. ५. 'परिचितादिस्वलक्षलक्षणं' ग. ६. 'प्रतिपत्ति' ग. ७. 'तथास्य विषयस्यानुपपत्तेः' क-ख. ८. 'अभिधानवैचित्र्यं' ग.

चेत्तथा तत्कथं न काव्यानन्त्यम् । यत्तूक्तम्—सामान्यमात्राश्रयेण काव्यप्रवृत्तिस्तस्य च परिमितत्वेन प्रागेव गोचरीकृतत्वान्नास्ति नवत्वं काव्यवस्तूनामिति तदयुक्तम् । यतो यदि सामान्यमात्रमाश्रित्य काव्यं प्रवर्तते किंकृतस्तर्हि महाकविनिबध्यमानानां काव्यानामतिशयः । वाल्मीकिव्यतिरिक्तस्यान्यस्य कवि.................. । एवं वा सामान्यव्यतिरिक्तस्यान्यस्य काव्यार्थस्याभावात् । सामान्यस्य चादिकविनैव प्रदर्शितत्वात् । उक्तिवैचित्र्यान्नैष दोष इति चेत्, किमिदमुक्तिवैचित्र्यम् । उक्तिर्हि वाच्यविशेषप्रतिपादनवचनम् । तद्वैचित्र्येण कथं न वाच्यवैचित्र्यम् । वाच्यवाचकयोरविनाभावेन प्रवृत्तेः । वाच्यानां च काव्ये प्रतिभासमानानां यद्रूपं तत्तु ग्राह्यविशेषाभेदेनैव प्रतीयते । तेनोक्तिवैचित्र्यवादिना वाच्यवैचित्र्यमनिच्छताप्यवश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम् । तदयमत्र संक्षेपः—

वाल्मीकिव्यतिरिक्तस्य यद्येकस्यापि कस्यचित् ।
इष्यते प्रतिभानन्त्यं तत्तदानन्त्यमक्षयम् ॥'

किं च, उक्तिवैचित्र्यं यत्काव्यनवत्वेन निबन्धनमुच्यते तदस्मत्पक्षानुगुणमेव । यतो यावानयं काव्यानन्त्यभेदहेतुः प्रकारः प्राग्दर्शितः स सर्व एव पुनरुक्तिवैचित्र्याद्द्विगुणतामापद्यते । यश्चायमुपमाश्लेषादिरलंकारमार्गः प्रसिद्धः स भणितिवैचित्र्यादुपनिबध्यमानः स्वयमेवानवधिर्धत्ते पुनः शतशाखताम् । भणितिश्च स्वभाषाभेदेन व्यवस्थिता सती प्रतिनियतभाषागोचरार्थवैचित्र्यनिबन्धनं पुनरपरं काव्यार्थानामानन्त्यमापादयति । यथा ममैव—

महुमह इत्ति भणन्तउ वं ओदि कालिज्जणस्स ते इणदे ।
ओ जाणइणुओगो अरिमो तिमिणं''''सा इत्थम् ॥

यथा यथा निरूप्यते तथा तथा न लभ्यतेऽन्तः काव्यार्थानाम् । इदं तूच्यते—

अवस्थादिविभिन्नानां वाच्यानां विनिबन्धनम् ।

---

१. 'अक्षतम्' क-ख. २. 'कालवन्धेन' ग. ३. 'भणिति स्वभ''''''' –
४. इयं गाथा सर्वपुस्तकेष्वशुद्धैव. ५. 'वाच्यार्थानां निबन्धनम्' ग.

यत्प्रदर्शितं प्राक्

भूम्नैव दृश्यते लक्ष्ये न तच्छक्यमपोहितुम् ॥ ८ ॥

तत्तु भाति रसाश्रयात् । तदिदमत्र संक्षेपेणाभिधीयते सत्कवीनामुपदेशाय

रसभावादिसंबद्धा यद्यौचित्यानुसारिणी ।
अन्वीयते वस्तुगतिर्देशकालादिभेदिनी ॥ ९ ॥

का गणना कवीनामन्येषां परिमितशक्तीनाम् ।

वाचस्पतिसहस्राणां सहस्रैरपि यत्नतः ।
निबद्धापि क्षयं नैति प्रकृतिर्जगतामिव ॥ १० ॥

यथाहि जगत्प्रकृतिरतीतकल्पपरम्पराविर्भूतविचित्रवस्तुप्रपञ्चा सती पुनरिदानीं परिक्षीणा पदार्थनिर्माणशक्तिरिति न शक्यतेऽभिधातुम् । तद्वदेवेयं काव्यस्थितिरनन्ताभिः कविमतिभिरुपभुक्तापि नेदानीं परिहीयते प्रत्युत नवनवाभिर्व्युत्पत्तिभिः परिवर्धते । इत्थं स्थितेऽपि

संवादास्तु भवन्त्येव बाहुल्येन सुमेधसाम् ।

स्थितं ह्येतत् संवादिन्यो मेधाविनां बुद्धयः । किं तु

नैकरूपतया सर्वे ते मन्तव्या विपश्चिता ॥ ११ ॥

कथमिति चेत्,

संवादो ह्यन्यसादृश्यं तत्पुनः प्रतिबिम्बवत् ।
आलेख्याकारवत्तुल्यदेहिवच्च शरीरिणाम् ॥ १२ ॥

संवादो हि काव्यार्थस्योच्यते यदन्येन काव्यवस्तुना सादृश्यम् । तत्पुनः शरीरिणां प्रतिबिम्बवदालेख्याकारवत्तुल्यदेहिवच्च त्रिधा व्यवस्थितम् । किंचिद्धि काव्यवस्तु वस्त्वन्तरस्य शरीरिणः प्रतिबिम्बवः प्रतिबिम्बकल्पम् अन्यदालेख्यप्रख्यम् अन्यत्तुल्येन शरीरिणा सदृशम् ।

तत्र पूर्वमनन्यात्म तुच्छात्म तदनन्तरम् ।
तृतीयं तु प्रसिद्धात्म नान्यसाम्यं त्यजेत्कविः ॥ १३ ॥

---

१. 'अनन्त' ग. २. 'दिइव' ग. ३. 'दिइव' ग.

तत्र पूर्वं प्रतिबिम्बकल्पं काव्यवस्तु परिहर्तव्यं सुमतिना । यतस्तदन्न्यात्म तात्त्विकशरीरशून्यम् । तदनन्तरमालेख्यप्रख्यमन्यसाम्यं शरीरान्तरयुक्तमपि तुच्छात्मत्वेन त्यक्तव्यम् । तृतीयं तु कमनीयं शरीरसद्भावे सति ससंवादमपि काव्यवस्तु न त्यक्तव्यं कविना । नहि शरीरी शरीरिणान्येन सदृशोऽप्येक एवेति शक्यते वक्तुम् । एतदेवोपपादयितुमुच्यते—

तत्त्वस्यान्यस्य सद्भावे पूर्वस्थित्यनुयाय्यपि ।
वस्तु भातितरां तन्व्याः शशिच्छायमिवाननम् ॥ १४ ॥

तत्त्वस्य सारभूतस्यात्मनः सद्भावेऽन्यस्य पूर्वस्थित्यनुयाय्यपि वस्तु भातितराम् । पुराणरमणीयच्छायानुगृहीतं हि वस्तु शरीरवत्परां शोभां पुष्यति । न तु पुनरुक्तत्वेनावभासते । तन्व्याः शशिच्छायमिवाननम् । एवं तावत्ससंवादानां समुदायरूपाणां वाक्यार्थानां विभक्ताः सीमानः । पदार्थरूपाणां च वस्त्वन्तरसदृशानां काव्यवस्तूनां नास्त्येव दोष इति प्रतिपादयितुमुच्यते—

अक्षरादिरचनेव योज्यते यत्र वस्तुरचना पुरातनी ।
नूतने स्फुरति काव्यवस्तुनि व्यक्तमेव खलु सा न दुष्यति॥१५॥

नहि वाचस्पतिनाप्यक्षराणि पदानि वा कानिचिदपूर्वाणि घटयितुं शक्यन्ते । तानि तान्येवोपनिबद्धानि न काव्यादिषु नवतां विरुध्यन्ति । तथैव पदार्थरूपाणि श्लेषादिमयान्यर्थतत्त्वानि । तस्मात्

यदपि तदपि रम्यं यत्र लोकस्य किंचि-
स्फुरितमिदमितीयं बुद्धिरभ्युज्जिहीते ।
अनुगतमपि पूर्वच्छायया वस्तु तादृ-
क्सुकविरुपनिबध्नन्निन्द्यतां नोपयाति ॥ १६ ॥

यदपि तदपि रम्यं काव्यशरीरं यत्र लोकस्य किंचित्स्फुरितमिदमितीयं बुद्धिरभ्युज्जिहीते स्फुरणेयं काचिदिति सहृदयानां चमत्कृतिरुत्पद्यते [illegible]-

१ 'अपि तदपि रम्यं' [illegible]. ३ '[illegible]' [illegible].
२ 'सोऽर्थो' ग. ४ '[illegible]' ग.

गतमपि पूर्वच्छायया वस्तु तादृक् सुकविर्विवक्षितव्यङ्ग्यवाच्यार्थसमर्पणसमर्थशब्दरचनारूपया बन्धच्छाययोपनिबध्नन्निन्द्यतां नैव याति। तदित्थं स्थिते—

प्रतायन्तां वाचो निमितविविधार्थामृतरसा
न वादः[1] कर्तव्यः कविभिरनवद्ये स्वविषये[2]।
परस्वादानेच्छाविरतमनसो वस्तु सुकवेः
सरस्वत्येवैषा घटयति यथेष्टं भगवती ॥ १७ ॥

सन्ति नवाः काव्यार्थाः परोपनिबद्धार्थविरचने न कश्चित्कवेर्गुण इति भावयित्वा परस्वादानेच्छाविरतमनसः सुकवेः सरस्वत्येषा भगवती यथेष्टं घटयति वस्तु। येषां सुकृतीनां कवीनां प्राक्तनपुण्याभ्यासपरिपाकवशेन प्रवृत्तिस्तेषां परोपरचितार्थपरिग्रहनिःस्पृहाणां स्वव्यापारो न कचिदुपयुज्यते। सैव भगवती सरस्वती स्वयमभिमतमर्थमाविर्भावयति। एतदेव[3] हि महाकवित्वं महाकवीनामित्योम्[4]।

नित्याक्लिष्टरसाश्रयोचितगुणालंकारशोभाहृतो
यस्माद्वस्तु समीहितं सुकृतिभिः सर्वं समासाद्यते।
काव्याख्येऽखिलसौख्यधाम्नि विबुधोद्याने[5] ध्वनिर्दर्शितः
सोऽयं कल्पतरूपमानमहिमा भोग्योऽस्तु भव्यात्मनाम् ॥

सत्काव्यतत्त्वविषयं स्फुरितप्रसुप्त-
कल्पं मनःसु परिपक्वधियां यदासीत्।
तद्व्याकरोत्सहृदयोदयलाभहेतो-
रानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधानः ॥

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते ध्वन्यालोके[6] चतुर्थ उद्योतः।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

---

१ 'वादः' ग. २. 'स्वविषये' ग. ३. 'एवमिह' क-ख. ४. क-ख-पुस्तकयोरोमित्यादनन्तरं 'इत्यानन्दवर्धनाचार्यविरचिते सहृदयालोके काव्यालंकारे ध्वनिप्रतिपादने चतुर्थ उद्योतः समाप्तः.' इत्यस्ति तदनन्तरं नित्याक्लिष्टेत्यादिश्लोकद्वयम्. ५. 'सौन्दर्यदर्शितोद्याने' ग. ६. 'सहृदयालोकनाम्नि काव्यालंकारे' ग.

ध्वन्यालोकस्य श्लोकानुक्रमणी ।